ac. 840

● पुस्तक मर्मज्ञ कार्यालय ●
१/१५३, [illegible], नवद्वीप
काठमाडौं

नं १(क)
१(क)

वेद १३१

नं १ (ह)

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

महर्षिकात्यायनप्रणीतम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८९३

प्रकाशक श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

२ नं रमानाथमजुमदारेर ष्ट्रीट् कलिकाता ।

प्रिन्टर श्रीक्षेत्रमोहनमुखोपाध्याय

५९ नं आमृहार्ष्ट ष्ट्रीट् कलिकाता ।

९१ मुद्राराक्ष
९२ मृच्छक
९३ रत्नावल
९४ शकुन्त
९५ काव्य
९६ काव्य
९७ काव
९८ कुव
९९ चन
१००
१०१
१०२

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि।

१ बालबोध व्याकरणम्	२	३५ भामिनीविलास संचिप्तटीकासह	६६
२ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०	३६ चम्पूरामायणम् सटीक	७०
३ उणादिसूत्रम् सटीक	२	३७ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू	७१
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	।०	३८ शतकावलिः	७२
५ कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२	३९ माधवचम्पूकाव्य	७३
६ धातुरूपादर्शः	१॥०	४० मेघदूत मल्लिनाथकृत टीकासहित	७४
७ परिभाषेन्दुशेखर सटीक	१	४१ मेघदूत सटीक मूलमात्रकम्	७५
८ मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक	१॥०	४२ रघुवंश काव्य सटीक	१॥ ७६
९ वाक्यमञ्जरी (वररुचेः)	।०	४३ रघुवंश मूलमात्र ७,८,१२ सर्गाः	७७
१० वैयाकरणभूषणसार	॥०	४४ राजप्रशस्ति सटीक	७८
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०	४५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ)	७९
१२ सिद्धान्तशासनं सटीक	।०	४६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	८०
१३ शब्दरूपादर्शः	॥०	४७ कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता	८१
१४ शब्दार्थरत्नम्	॥०	४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१ ८२
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम्	१	४९ द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासिंहासन	१ ८३
१६ सारस्वतव्याकरणं सटीक उत्तरार्द्धं	२	५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक	१ ८४
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	२०	५१ बहुविवाहवाद	।० ८५
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक	।/	५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१ ८६
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	५३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य)	॥० ८७
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	३	५४ शूद्रकविजय	१॥० ८८
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	५५ भोजप्र... सरल गद्य	॥० ८९
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	५६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत	२॥० ९०
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०	५७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य	९१
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	॥०	५८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः	९२
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥	५९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभाग	९३
२६ गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०	६० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभाग	९४
२७ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	२	६१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः	९५
२८ नलोदय काव्य सटीक	।/	६२ हितोपदेश सटीक	९६
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	६३ अमरकोष	९७
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्य्यन्त सटीक	२॥	६४ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान)	९८
३१ पुष्पबाणविलास काव्य सटीक	॥०	६५ मेदिनीकोष	९९
३२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥०	६६ शब्दस्तोममहानिधिः	१००
३३ भट्टिकाव्य टीकात्रयसहित	२	६७ अनर्घराघवनाटक सटीक सुरा	१०१
३४ भामिनीविलासकाव्य सटीक	॥०	६८ अनर्घराघवनाटक मूलमात्र	१०२

८९ उत्तररामचरितनाटक सटीक १
९० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक ॥०
९१ चण्डकौशिकनाटक सटीक ॥०
९२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक २
९३ धनञ्जयविजयनाटक सटीक ।०
९४ नागानन्दनाटक सटीक ॥०
९५ नागानन्दनाटक मूल ।०
९६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक १
९७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत १
९८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥०
९९ वसन्ततिलक भाण नाटक ।/
१०० बालरामायणनाटक सटीक ३
१०१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक) १
१०२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक॥०
१०३ वेणीसंहारनाटक सटीक ॥०
१०४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक २
१०५ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥
१०६ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्) ॥०
१०७ महावीरचरितनाटक सटीक १॥०
१०८ महावीरचरितनाटक मूलमात्र ॥०
१०९ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०
११० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १
१११ मुद्राराक्षसनाटक सटीक १
११२ मृच्छकटिकनाटक सटीक १॥०
११३ रत्नावलीनाटिका सटीक ॥०
११४ शकुन्तलानाटक सटीक १
११५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४
११६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार) १
११७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक ॥०
११८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २
११९ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ।०
१२० दशरूपकम् (अलङ्कार) १
१२१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार१॥
१२२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०
१२३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिवामनकृत ॥०
१२४ वाग्भटालङ्कार ।०
१२५ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक २
१२६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]१॥०
१२७ छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर सटीक ॥
१२८ श्रुतबोधः (छन्दोग्रन्थ) सौक ।/
१२९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसहित १॥
१३० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
१३१ सारदातिलक तन्त्रम् २
१३२ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक ६
१३३ रुद्रयामल तन्त्र २
१३४ इन्द्रजालविद्यासंग्रहः २
१३५ कामन्दकी नीतिसारः ॥०
१३६ चाणक्यशतकम् सटीक ।/
१३७ शुक्रनीतिसारः सटीक २
१३८ गयाश्राद्धादिपद्धतिः १
१३९ तुलादानादिपद्धतिः (ब्रह्मचारैः)४
१४० धर्मशास्त्रसंग्रहः १०
१४१ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) ५
१४२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका-सहित ३
१४३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक ६
१४४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत२
१४५ वेदान्तपरिभाषा ॥०
१४६ वेदान्तसार सटीक ॥०
१४७ विवेकचूड़ामणि वेदान्त ।/
१४८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त १॥०
१४९ सिद्धान्तबिन्दुसारः (वेदान्त) ॥०
१५० पूर्णप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य ॥०
१५१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
१५२ सांख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित ॥०
१५३ साङ्ख्यसार ।०
१५४ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१५५ सांख्यकारिका गौड़पादभाष्य ॥०

१३६ मीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२
१३७ मीमांसापरिभाषा ।०
१३८ शाण्डिल्यसूत्र सभाष्य ॥०
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६
१४० अर्थसंग्रह (लौगाक्षिमीमांसा) ।०
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥०
१४२ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी१॥
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) ।०
१४६ उपमानचिन्तामणिः ⁄
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (गौडाधिकार) २
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥
१४९ तर्कांशित (जगदीशकृत) न्याय ।०
१५० तर्कसंग्रह इं अनुवादसहित ॥०
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक ३
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १
१५५ आथर्वणोपनिषद् सभाष्य ३
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य उपनिषद् (सटीक सभाष्य) ३
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य३
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर सभाष्य२
१६२ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य२
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२
१६४ नृसिंहतापनी सभाष्य २
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७
१६६ मुक्तिकोपनिषत् ⁄
१६७ शुक्लयजुर्वेदसंहिता सभाष्य ४
१६८ शुक्लयजुर्वेदस्य प्रातिशाख्य सभाष्य २
१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४
१७० अग्निपुराणम् २
१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २
१७२ कल्किपुराणम् १
१७३ गरुड़पुराणम् २
१७४ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम् १
१७५ विष्णुपुराणम् सटीक ३
१७६ ब्रह्मवैवर्त्तपुराण सम्पूर्ण ४
१७७ मत्स्यपुराणम् २
१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०
१७९ लिङ्गपुराणम् २
१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४
१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक ३
१८२ चक्रदत्त (वैद्यक) १॥०
१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६
१८४ माधवनिदान सटीक १॥०
१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
१८६ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) ॥०
१८७ रसेन्द्रचिन्तामणिथारसरत्नाकर६
१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १
१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक) १०
१९० सुश्रुतसंहिता मूलमात्र (वैद्यक) ४
१९१ चिकित्सासारसंग्रह वङ्गसेनकृत ५
१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्य्यकृत १
१९३ गोलाध्यायः भास्कराचार्य्यकृत ॥०
१९४ बृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता २
१९५ भावकुतूहल (ज्योतिष) ॥०
१९६ लीलावती भास्कराचार्य्यरचित ॥०
१९७ बीजगणित भास्कराचार्य्यरचित ॥०
१९८ सूर्य्यसिद्धान्त सटीक ९

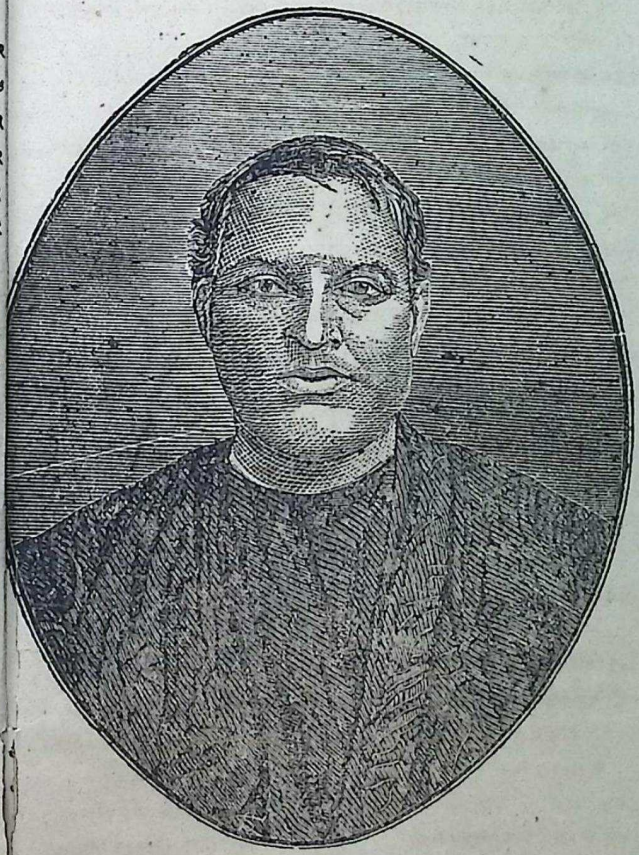

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A,

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम्।

प्रथमोऽध्यायः।

यस्य भ्रूङ्गावलिः कण्ठे सुतदानाम्बुपूरिते।
भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद् गणाधिपः॥ १॥
प्रणम्य परमात्मानं व्याख्यास्ये प्रातिशाख्यकम्।
सरस्वतीं च जगतस्तमोनाशनदीपिकाम्॥ २॥
जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः।
प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये॥ ३॥

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः॥ १॥

स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः। संस्कारो लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः। तयोः स्वरसंस्कारयोः छन्दसि विषये नियमोऽधिकृतो वेदितव्यः। प्रतिज्ञासूत्रमेतत् प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था॥

लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात्॥ २॥

लोके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्वकत्वात्प्रयोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं प्रयोजनपूर्वकत्वम् कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकरणिकाऽभ्याजनक्रियाऽभिप्रेता स एवैतदाक्यं ब्रवीति, न त्वसौ, अतोऽर्थपूर्वकत्वं लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे

सत्यर्थाभावे नीङ्गारणं लौकिकानां शब्दानां, छन्दसि पुनरहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः सदाकालं छान्दसानां शब्दानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषस्याभ्युदयार्थम् अतस्तद्विषय एव स्वरसंस्कारयोर्नियम आरभ्यते न लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥

न समत्वात् ॥ ३ ॥

नकारः प्रतिषेधवाच्युभयत्र सम्बध्यते काकाक्षिवत् न चैतद् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयहेतुः किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात् तुल्यत्वाच्छब्दानां य एव वैदिकास्त एव लौकिकास्त एव तेषामर्था इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरसंस्करणमभ्युदयहेतुरित्येतन्न समत्वात् ॥

स्याद्वाम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ॥ ४ ॥

आम्नायो वेदस्तस्य धर्म आम्नायधर्मः आम्नायधर्मी विद्यते यस्य शब्दग्रामस्य स आम्नायधर्मी तस्य भाव आम्नायधर्मित्वम् तस्मादाम्नायधर्मित्वात् भवेद्वा छन्दसि शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयाय महते स्याच्छन्दसि नियमो महोदयः कतमत्तदाम्नायधर्मित्वं नाम आह आम्नायः क्रियार्थो यज्ञार्थश्च । तद्यथा ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम् मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यमिति नियमार्थं वचनम् मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हीनो भवति अथ कर्मास्मृद्धिः न केवलं कर्मास्मृद्धिः किन्तर्हि दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् । उक्तं च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्री यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुष्प्रयुक्तमन्त्रविषयं

निन्दार्थवादः तथा स्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति। घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहन्तीति न तु लौकिकशब्दविषयमिदं किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमो महोदय इति॥

यत्तन्न ॥ ५ ॥

एवं स्वरसंस्कारौ छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ छन्दोविषये महोदयफलावित्यवधार्य, अधुना शब्दस्वरूपजिज्ञापयिषयेदमाह। यत् न ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तद् वक्ष्याम इति सूत्रशेषः॥

वायुः खात् ॥ ६ ॥

वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते॥

शब्दस्तत् ॥ ७ ॥

शब्दस्तदात्मको वायुरात्मक इत्यर्थः॥

सङ्करोप ॥ ८ ॥

यदि वायुरात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वात् सदाकालं सर्वत्रोपलब्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। सङ्करोपेति। सम्यक्करणैरुपहितो हृदि वायुर्वेणुशृङ्गादिभिः शब्दीभवति॥

ससङ्घातादीन् वाक् ॥ ९ ॥

यो वायुः सम्यक्करणैरुपहितो वेणुशृङ्गादिभिः शब्दीभवति स एव सङ्घातादीन् प्राप्य वाग् भवति सङ्घातः पुरुषप्रयत्नः स आदौ येषां स्थानादीनां ते सङ्घातादयः तान् प्राप्य वाग्भवति वर्णो भवतीत्यर्थः॥

त्रीणि स्थानानि ॥ १९ ॥

सङ्घातः पुरुषप्रयत्न इत्युक्तम्। अधुना सङ्घात आदिभूतो येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थानानि वायोर्भवन्ति उरःकण्ठशिरात्मकानि शरीरे॥

द्वे करणे॥ ११॥

संवृतविवृताख्ये वायोर्भवतः॥

शरीरात्॥ १२॥

ये एते करणे संवृतविवृताख्ये यानि च त्रीणि स्थानानि शरीरादायुर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्टाद्भवति स्थानकरणानि तानि मुखस्थानानि अत एवमाह शरीरादिति॥

शरीरम्॥ १३॥

एवमेतेन प्रकारेण शरीरादायुर्निर्गच्छन् कादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते॥

शारीरे॥ १४॥

किं शरीरादायुर्निर्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखे प्राप्तो वायुस्तास्वादिस्थानेषु निषक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते॥

तेषार्ठ० समूहात् स उदयँस्त्रैकाल्यम्॥१५॥

तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां सम्बन्धिनः समूहात् स उदयन् वायुरुच्छन् त्रैकाल्यमभिधत्ते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिकालम् त्रिकालमेव त्रैकाल्यं स्वार्थे ष्यङ्। त्रिकालसम्बद्धमर्थजातं भवद्भूतभविष्यत्सम्बद्धमर्थजातम्। वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यैरभिधत्ते त्रिकालसम्बद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरूपेण प्रकाशको भवतीत्यर्थः। वायोरियं विभूतिर्या त्रयी विद्येति॥

ओङ्कारः स्वाध्यायादौ ॥ १६ ॥

यत्तन्त्रेत्येवमादिना वायुः पदवाक्यरूपेण सर्वं प्रकाशयतीत्युक्तम्। अधुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओङ्कारः स्वाध्यायादौ कर्त्तव्य इति सूत्रशेषः। तथा चाह मनुः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्वदा। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं माणताच्च विशीर्य्यते इति ॥

ओङ्काराथकारौ ॥ १७ ॥

ओङ्कारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेव तत्तुल्यफलोऽथशब्दोऽपीति सूत्रार्थः। तथा चोक्तम्। ओङ्कारश्चाथकारश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलावुभौ ॥

ओङ्कारं वेदेषु ॥ १८ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण ओङ्काराथशब्दयोः स्वाध्यायादाववियोगेनोच्चारणमुक्ताऽनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओङ्कारं वेदेषु प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

अथकारं भाष्येषु ॥ १९ ॥

भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

प्रयतः ॥ २० ॥

प्रयतः शुचिरुच्यते पादशौचाचमनादिना शुचिरधीयीतेत्यर्थः ॥

शुचौ ॥ २१ ॥

शुचौ विविक्तदेशेऽधीयीत। उक्तञ्च। द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः। स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इष्टम् ॥ २२ ॥

अभिरुचितमासनमासीनः ॥

ऋतुं प्राप्य ॥ २३ ॥

हेमन्तशिशिरं प्राप्य रात्र्याश्चतुर्थप्रहरेऽधीयीत ॥

योजनान्न परम् ॥ २४ ॥

अधीयानो योजनात् परमध्वानं न गच्छेत् ॥

भोजनं मधुरठ० स्निग्धम् ॥ २५ ॥

मधुररसप्रायं घृतप्रायं चान्नं भुञ्जीत ॥

वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ २६ ॥

अकारादयो वर्णाः तेषां दोषाः तेषां विवेचनाय नानाकरणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्य स्वरस्य द्विमात्रता द्विमात्रिकस्य मात्राकालता अनुनासिकस्य स्वरस्यैकदेशरङ्गता यथा महाँइन्द्रइति तथा व्यञ्जनानामनेकप्रकारा दोषाः सम्भवन्ति अयमपि वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति ॥

तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः शब्दमयम् ॥२७॥

यत्किञ्चिच्छब्दमर्थमुपलभ्यते त्रयीलक्षणं तत् तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः तिङ् खलु आख्यातका भवन्ति पचति पठतीत्येवमादयः। कृतः कर्त्ता कारक इत्येवमादयः। तद्धिताः आग्नेयः सारस्वत इत्येवमादयः। चतुःप्रकाराः समासाः अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः। अव्ययीभावो यथा सुमं भूमि उपरिनाभि। तत्पुरुषो यथा प्रजापतिः इत्यहा। द्वन्द्वो यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ। बहुव्रीहिर्यथा शुद्धबालः सर्वशुद्धबालः ॥

तां वाचमोङ्कारं पृच्छामः ॥ २८ ॥

तिङ्क्तद्धितचतुष्टयसमासलक्षणां तामित्यं भूतां वाचम् ओङ्कारं पृच्छामः ओङ्कारो वाचः पुत्रः स पृष्टः सन् स्वाध्यायादावुच्चारणेन स्वां मातरमर्थतो ग्रन्थतश्च कथयिष्यति अतः स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः। द्विकर्मा च पृच्छतिर्धातुः। अतो वाक्शब्दे ओङ्कारशब्दे च द्वितीया। माणवकं पन्थानं पृच्छतीति यथा॥

अथ शिक्षा विहिताः॥ २९॥

अथेत्ययं शब्दो विशेषाधिकारार्थः शिक्षाविहिताः स्थानकरणास्यप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते इत उत्तरमधिकारद्वयानुवृत्तिर्द्रष्टव्या। स्वरसंस्कारानुवृत्तिः शिक्षायिहितानुवृत्तिश्च॥

सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि॥ ३०॥

अधस्तादुक्तं समङ्गातादीन् प्राप्य वाक् तस्यास्त्रीणि स्थानानि। ननु कतमानि तानीत्युक्तम् इह तु शिक्षाप्रक्रमात्तत्पर्य्यायेणोच्यन्ते सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि। प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनक्रमेण उरःकण्ठभ्रूमध्यानि त्रीणि स्थानानि वायोर्भवन्ति॥

आयाममार्दवाभिघाताः॥ ३१॥

एवमेतेषु स्थानेषु वर्णेषूच्चार्य्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य पर्य्यायेण भवन्ति आयाममार्दवाभिघाताः आयामो नाम ऊर्द्ध्वगमनं शरीरस्य। मार्दवं नामाधोगमनं गात्राणाम् अभिघातस्तिर्य्यग्गमनं गात्राणाम्॥

उच्चनीचविशेषः॥ ३२॥

योऽयन्नामाभिघातः स्वरितः स उच्चनीचविशेषः उच्चनी-

चाभ्यामभिनिवर्त्यन्ते । एवं शरीरस्य प्रयत्नेन ये निवर्त्यन्ते तेषामुपरिष्टात् संज्ञां वक्ष्यति उच्चैरुदात्त इत्येवमादिना ॥

अथाख्याः समाम्नायाधिकाः प्राग्रिफितात् ॥ ३३ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमाम्नायं वक्ष्यति अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्याम इति । तस्मादधिकाः प्राग्रिफितात् रिफितसंशब्दनात्प्राक् वक्ष्यति विसर्जनीयो रिफित इति तस्मात्प्राक् उपलक्षणार्थमेतत् परिभाषाप्यत्र भविष्यति तद्यथा ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रतीयात् प्रथमग्रहणे वर्गमिति ॥

उपदिष्टा वर्णाः ॥ ३४ ॥

वर्णसमाम्नाये कथिता वर्णाः तद्यथा कितिखितिगितिघितिङितिं कवर्गः अथवा ये पदेषूपदिष्टा वर्णास्त एव प्रत्येतव्याः अन्यद्वचनाद्भविष्यति तद्यथा इषे त्वा अत्र संहितायामपि न वर्णान्यत्वम् वचनात् संहितायां विकारा भविष्यन्ति तांस्तत्रैव वक्ष्यामः । अथवा पदेषु सङ्ख्योपदिष्टा वर्णाः कर्त्तव्याः तद्यथा इषे त्रिवर्णं पदम् । त्वा त्रिवर्णं पदम् । ऊर्जे पञ्चवर्णं पदम् । उक्तं च 'स्वरो वर्णोऽच्चरं मात्रा तत्प्रयोगार्थ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ॥

अन्त्याद्वर्णात् पूर्व उपधा ॥ ३५ ॥

अन्ते भवोऽन्त्यो वर्णः ककारादिः अन्त्याद्वर्णात् पूर्व उपधासंज्ञो भवति तद्यथा महान् इन्द्र इति अत्र नकारस्याकार उपधासंज्ञकः । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थाया इति ॥

निर्देश इतिना ॥ ३६ ॥

वर्णानां निर्देश इतिना भवति तद्यथा कितिखितिगिति-घितिङिति कवर्ग इति ॥

कारेण च ॥ ३७ ॥

कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो भवति तद्यथा यकारवकारयोर्जास्त्यं पद इति ॥

अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ॥ ३८ ॥

अकारव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति यथा ककारपकारयोः सकारमिति व्यञ्जनस्येति किम् अकार इकार उकार इति ॥

र एफेन च ॥ ३९ ॥

रः रेफस्य एफेन च निर्दिश्यते यथा रेफर्ठ॰ स्वरधाविति चशब्दादितिना च यथा यितिरितिलितिविति ॥

स्वरैरपि ॥ ४० ॥

स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नु चछयोः शम् तथयोः समिति ॥

नानुस्वारयमविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घुं इति यमाः तथा अः इति विसर्जनीयः। तथा ×क इति जिह्वामूलीयः। ×प इत्युपध्मानीयः एतेन कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः यथा अनुस्वारर्ठ॰ रोषस्य मकार इति अनुस्वारस्य स्वशब्देनैव निर्देशः तथा ञमभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति यमस्य स्वशब्देनैवो-

पादानम्। तथा विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति। तथ
जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ शाकटायन इति॥

दन्त्यस्य मूर्द्धन्यापत्तिर्नतिः॥ ४२॥

दन्त्यस्य मूर्द्धन्यभावो नतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चनि
परिषिञ्चन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनं स्तिति चानतावित्यादि॥

समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः॥४३॥

समानमेकं स्थानं करणमास्यप्रयत्नश्च यस्य स एवमुच्यं
यो यस्य वर्णस्य समानस्थानः समानकरणः समानमुखप्रयत्न
स तस्य सवर्णसंज्ञो भवति। तद्यथा प्र अर्पयतु प्रार्पय
तव अयम् तवायठ॰ सोमः स्रुचि इव स्रुचीव घृतम् अधि
इन्वताम् अभीन्वतां मुखे अमु उज्जेषम् अनूज्जेषं वाजस्य अ
उज्जयताम् अनूज्जयताम् ऋकारल्कारयोरपि सवर्णदीर्घत्व
मेव भवति यद्युदाहरणं छन्दसि लभ्यते सञ्ज्ञाकरणे प्रयोज
वक्ष्यति। सिठ॰ सवर्णे दीर्घमिति॥

सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्॥ ४४॥

वर्णसमाम्नायस्यादौ अष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा
भवति अष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठीबहुवचनं द्रष्टव्
स्वराणामिति सामानाधिकरण्यात् यथा अआइईउऊऋऋ
वर्णसमाम्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह सन्धौ तु तेषा
ग्रहणं न सम्भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान् हि स्वयमेव
वक्ष्यति सर्वमग्नाऽइ३ लाजीं३ क्राचीं३निति त्रिमात्राणि
चेत्यादिना सवर्णदीर्घत्वं च सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च
सवर्णदीर्घत्वमुक्तानां प्लुतानां च सम्भवति अतः प्लुता न
गृह्यन्ते। संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सिठ॰ सवर्णे दीर्घ
मिति॥

सन्ध्यक्षरं परम् ॥ ४५ ॥

स्वराणामित्यनुवर्त्तते स्वराणां यत्परमन्त्यमक्षरं तत्सन्ध्यक्षरसंज्ञं भवति सन्ध्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्को यव इति सन्ध्यक्षराणि पराणीत्यर्थः तानि चत्वारि द्विमात्राणि गृह्यन्ते न ह्रस्वान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजनार्थं च संज्ञापरिभाषाः क्रियन्ते। अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते। न सर्वाणीति। वर्णसमाम्नाये तु सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव तत्र हि एतावन्तो वर्णाः सम्भवन्तीत्येतदेव ख्याप्यते अतस्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्य्यवन्त एवोपदिश्यन्ते। तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं सन्ध्यक्षरमयवायावमिति ॥

अकण्ठ्यो भावी ॥ ४६ ॥

स्वराणामित्येव कण्ठ्यो अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराणां भाविसंज्ञा भवति तद्यथा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ। संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाव्युपधयरिहिसर्जनीय इति ॥

व्यञ्जनं कादि ॥ ४७ ॥

ककारादि जकारान्तं यद्वर्णजातं तद् व्यञ्जनसंज्ञं भवति कितिखितिगितिघितिङिति इत्यादि अं इत्यनुस्वार एतदन्तम् संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि ॥

अनन्तरठं० संयोगः ॥ ४८ ॥

अनन्तरमव्यवहितं व्यञ्जनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं भवति तद्यथा पक्वम् कितिकितिविति अक्षः शिक्षिशितिविति

संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्रेति ॥

स्पर्शेष्वेव सङ्घा ॥ ४९ ॥

ककारादयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समाम्नाये स्पर्शसंज्ञा उक्ताः तेषु वर्गेषु संख्या ज्ञातव्या वक्ष्यति असस्थाने मुदिहितीयर्ठं० शौनकस्य पञ्चमे पञ्चममिति परिभाषासूत्रमेतत् ॥

द्वौ द्वौ प्रथमौ जित् ॥ ५० ॥

स्पर्शेष्वेव संख्येति परिभाषितमेव अतस्तस्याः परिभाषायाः इहोपस्थानम् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्णौ वर्गे वर्गे जित्संज्ञौ यथा क ख च छ ट ठ त थ प फ संज्ञाकरणे प्रयोजनम् लुङ् मुदि जित्यर इति ॥

ऊष्माणश्च हवर्जम् ॥ ५१ ॥

ऊष्माणश्च जित्संज्ञका भवन्ति। हकारं वर्जयित्वा तद्यथा शषसाः च शब्दात् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्गे वर्गे क ख च छ ट ठ त थ प फ एते त्रयोदशवर्णा जित्संज्ञा वेदितव्याः ॥

मुच्च ॥ ५२ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसा भवन्ति च शब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शषसेष्वेव मुत्संज्ञा यथा स्यादिति पृथग् योगकरणम्। संज्ञायाः प्रयोजनं लुङ्मुदि जित्यर इति ॥

धिशेषः ॥ ५३ ॥

क्तसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शेषो यो वर्णराशिः स धिसंज्ञो भवति तद्यथा वर्गाणामुत्तरास्त्रयो यरलवहकाराश्चेति विंशतिवर्णा धिसंज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् रेफर्ठ० स्वरधाविति ॥

द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः ॥ ५४ ॥

द्वितीयाः ख छ ठ थ फाश्चतुर्था घ झ ढ ध भाः एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा भवन्ति इह यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः ग्रिथसंव्यवहारार्थाः ग्रिथा आभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानुकथनमस्मिन् शास्त्रे मङ्गलार्थं च पूर्वाचार्यशास्त्रकौर्यपरिणामार्थं वा यद्वा यथा एते वर्णा नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एवं च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्ते द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनामन्तस्थसंज्ञा आभिः संज्ञाभिर्व्यवहरतां धर्मो भवति यद्वा नैव संज्ञा किन्तर्हि वर्णस्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते ऊष्मा वायुः ऊष्मणा सह वर्त्तन्त इति सोष्माणः अतिशयार्थं वचनं महाप्राणा इत्यर्थः। अत एवैषां संयोगपीडने वायुर्निर्गच्छति तन्निर्दारयेत्। यथा। दद्मा दकारो धकारप्रकृतिर्धमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वाद् यमस्य पीडने ऊष्मा निष्क्रामति तं सन्धारयेत् तदात्मकत्वात्तस्य वर्णस्याचार्योऽपि यमस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्चसेषु यमापत्तिर्दोष इति, स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शादिति ॥

अमात्रस्वरो ह्रस्वः ॥ ५५ ॥

अकारमात्रस्वरो ह्रस्वसंज्ञो भवति तद्यथा अ इ उ ऋ ऌ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽर्धमात्रा पूर्वा चार्धमात्रेति ॥

मात्रा च ॥ ५६ ॥

मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रस्वरः प्रत्ये तव्यः ह्रस्वो मात्रेति पर्य्यायावित्यर्थः ॥

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ५७ ॥

ह्रस्वात् द्विगुणकालो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति यथा ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दीर्घ दर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति ॥

प्लुतस्त्रिः ॥ ५८ ॥

ह्रस्वत्रिगुणकालः प्लुतसंज्ञो भवतीति यथा आ३ ई३ ऊ ॠ३ ॡ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं प्लुतमित्रा वित्यादि ॥

व्यञ्जनमर्द्धमात्रा ॥ ५९ ॥

कादीनां व्यञ्जनसंज्ञा कृता व्यञ्जनं कादीति अधुन तस्यार्द्धमात्राकालतोच्यते यथा प्राङ् प्रत्यङ् ङकारावर्द्धमात्रौ

तदर्द्धमणु ॥ ६० ॥

अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भवति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्ध मात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति ॥

परमाण्वर्द्धाणुमात्रा ॥ ६१ ॥

अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति ॥

स्थाने ॥ ६२ ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते यदित ऊर्ध्वमनु क्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तदेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ॥

ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रतीयात् ॥ ६३ ॥

ह्रस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घप्लुतावपि वर्णौ ग्रहीतौ द्रष्टव्यौ परिभाषेयं स्थानाधिकारार्था ॥

प्रथमग्रहणे वर्गम् ॥ ६४ ॥

वर्गादौ प्रथमवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम् ॥

ऋ ५ क्वौ जिह्वामूले ॥ ६५ ॥

ऋॠऌ ३ इति त्रयः जिह्वामूलीयः कवर्ग इत्येते नव वर्णा जिह्वामूलस्थानाः ॥

इचशेयास्तालौ ॥ ६६ ॥

इईई ३ इति त्रयः चवर्गः शकार एकारो यकार इत्येते एकादशवर्णास्तालुस्थानाः ॥

षटौ मूर्द्धनि ॥ ६७ ॥

षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्द्धन्या द्रष्टव्याः ॥

रो दन्तमूले ॥ ५८ ॥

रेफो दन्तमूलस्थानः प्रत्येतव्यः ॥

लृलसिता दन्ते ॥ ६९ ॥

लृलृलृ ३ एते त्रयः लकारः सकारस्तवर्ग इत्येते दशवर्णा दन्त्याः ॥

उवोपोपध्मा ओष्ठे ॥ ७० ॥

उऊऊ ३ एते त्रयः वकार ओकार उपध्मानीयः पवर्ग एते एकादशवर्णा औष्ठ्याः ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे ॥ ७१ ॥

अकारसे मात्रिको द्विमात्रिकस्त्रिमात्रिक इत्येते त्रयः हकारविसर्जनीयौ इत्येते पञ्चवर्णाः कण्ठ्याः प्रत्येतव्याः ॥

सवर्णवच्च ॥ ७२ ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे इति अकारस्य मात्रिकस्य द्विमा-

त्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य च कण्ठस्थानता उक्ता यथा कण्ठा
मध्यैनेति समानकरणता त्रयाणामपि आस्यप्रयत्नस्तु भिन्न
कोऽसावास्यप्रयत्नो नाम संवृतता विवृतता च अस्पृष्टता स्पृष्टत
च ईषत्स्पृष्टता अर्द्धस्पृष्टता च इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संवृतास्य
प्रयत्नः अकारः विवृतास्यप्रयत्ना इतरे स्वराः यथा अस्पृष्टास्य
प्रयत्नाः स्वराः स्पृष्टास्यप्रयत्नाः स्पर्शाः तथा ईषत्स्पृष्टास्यप्रयत्न
अन्तस्थाः अर्द्धस्पृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणः अनुस्वारश्च अयमास्य
प्रयत्नः शिक्षाविद्भिरुक्त इह गृह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य
संवृतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रयत्नयोर्द्विमात्रिकयो
मात्रिकयोः सह सावर्ण्यं तुल्यं न सम्भवतीति तदर्थमिदमा
रभ्यते सवर्णवच्च कार्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा
सोमऽ आभूयो भर, मात्वा अग्निः मात्त्वाग्निर्दध्वनयोत् एव
मन्यत्रापि सवर्णवत्कार्यं द्रष्टव्यम् ॥

ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा तालव्यो
ष्ठ्योरुत्तरा ॥ ७३ ॥

ऐकारस्य औकारस्य च कण्ठ्या पूर्वामात्रा अकारमात्र
उभयोरपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्व एका
इत्यर्थः। तद्यथा अए ऐ इति द्वितीयस्योत्तरा ओष्ठस्थान
द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अओ औ इति। अ
केचिदाहुः अकारस्यार्द्धमात्रा एकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकार
स्यार्द्धमात्रा ओकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा चोक्तम् अर्द्ध
मात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति। अनेनैव क्रमे
एकारौकारौ व्याख्यातौ ॥

यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके ॥ ७४ ॥

चत्वारो यमाः अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासिकास्थाना इति ॥

मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः ॥ ७५ ॥

मुखसहितया नासिकया क्रियते इति मुखनासिकाकरणः मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेकवचनं स्वराणामयं वैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जितानां च वाचनिकश्चायं धर्मः तद्यथा अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः यथा महाँ२।ऽइन्द्रः उन्नयामि स्वाँ२।ऽअहम् ये वा वनस्पतीँ२॥रनु अग्ने क्रत्वा क्रतूँ १। रनु अन्तस्थासु भवति वक्ष्यति अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परसस्थानाम् सँय्यौमि सँव्वपामि तँल्लोकम्पुण्यं प्रज्ञेषमिति इत उत्तरं करणाधिकारो भविष्यति ॥

दन्त्या जिह्वाग्रकरणाः ॥ ७६ ॥

दन्त्या जिह्वाग्रेण क्रियन्ते तद्यथा तघेति ॥

रश्च ॥ ७७ ॥

रेफश्च जिह्वाग्रेण क्रियते अन्यस्थानोऽपि ॥

मूर्द्धन्याः प्रतिवेष्ट्याग्रम् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्याः षकारटवर्गौ एतौ प्रतिवेष्ट्य जिह्वाग्रेण क्रियन्ते ॥

तालुस्थाना मध्येन ॥ ७९ ॥

तालुस्थाना इचयिया एते जिह्वामध्येन क्रियन्ते ॥

सप्रानस्थानकरणा नासिक्योष्ठ्याः ॥ ८० ॥

ङँकारो नासिक्यः स च नासिकास्थानः उवो वोपधा ओष्ठ इत्योष्ठस्थानाः एतेषां यदेव स्थानं तदेवकरणम् ॥

वो दन्त्याः ॥ ८१ ॥

वकारस्तु ओष्ठ्योऽपि दन्त्याग्रैः क्रियते ॥

नासिकामूलेन यमाः ॥ ८२ ॥

यमाश्चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते यथा यज्ञः याँ३ °रुक्ष इति ॥

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन ॥ ८३ ॥

जिह्वामूलस्थाना अनुस्वारश्च हनुमूलेन क्रियते यथा ऋक्सामयोः अर्ठ°शुना ते अर्ठ°शुः ॥

कण्ठ्या मध्येन ॥ ८४ ॥

कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अह इति ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अच्त्रौ ॥८५॥

एवं तावदधस्तनेन वर्णानां स्थानानि करणानि चोक्तानि आस्यप्रयत्नस्तु ग्रिच्चान्तराद् गृह्यते सवर्णसंज्ञाङ्गभूतत्वात् अधुना पदान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञकारौ वर्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् विराट् सम्राट् यत् तत् त्रिष्टुप् अनुष्टुप् उत्तमा यथा प्राङ् प्रत्यङ् त्रीन् समुद्रान् तं यज्ञम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ८६ ॥

विसर्जनीयः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः घर्मः ॥

स्वराश्च लकारवर्जम् ॥ ८७ ॥

स्वराश्च पदान्तीया भवन्ति लकारं वर्जयित्वा यथा हौष्याय नौष्याय अश्विना मित्रावरुणा सुचि इन्द्राग्नी मधु अन् दृषखस् चमू हे विरूपे पृथिव्यै भूम्यै इन्दो अश्विनौ एतानि स्वरान्तान्युदाहरणानि ॥

णकारर्कारावग्रहे ॥ ८८ ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन णकारः पदान्तीयः प्राप्तः खराश्च लकारवर्जमित्यनेन ऋकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः अतस्तावुभौ पदान्तीयावापद्येते अवग्रह एव स्याप्येते यथा पूषण्वान् वृषण्वसू पित्रसदनाः पित्रसदनम् ॥

अनुनासिकाश्चोत्तमाः ॥ ८९ ॥

वर्गोत्तमाः ङञणनमा अनुनासिका भवन्ति। चकारात् स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः। वर्णस्वरूपज्ञापनार्थमिदम्। संज्ञार्थमित्यपरे ॥

स्पर्शान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः ॥ ९० ॥

स्पर्शान्तस्य पदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्त्तव्यः अन्येन प्रयत्नेनान्यत्पदमारब्धव्यम् अन्यथा पदादेर्द्वित्वं भवति तद्यथा तत् नः, तन्नो मित्रो वरुणः, सँ योमि, सँय्योमीदमग्नेः ॥

अवसाने च ॥ ९१ ॥

समाप्तौ च ऋवर्णादौ स्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः कर्त्तव्यः यथा संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् शुक्रन्दुदुक्रेऽअक्रयः ॥

प्रगृह्यम् ॥ ९२ ॥

प्रगृह्यमित्ययमधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्वेदितव्यम् प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्याः स्वरे इत्यादि ॥

एकारेकारोकारा द्विवचनान्ताः ॥ ९३ ॥

एकार ईकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्त

प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकारस्य भवति इ इति श्रीषे इति यथा ऊकारान्तस्य भवति अदर्य्यू इति वाच्छ इति ॥

ओकारश्च पदान्तोऽनवग्रहः ॥ ९४ ॥

ओकारश्च पदान्ते वर्त्तमानोऽवग्रहवर्जितः प्रगृह्यसंज्ञो भवति यथा अर्द्धर्य्योऽद्रिभिः चित्रभानो इति इन्द्रायाहि चित्रभानो सुताः अनवग्रह इति किम् गोय्यच्छमिति गो। य्यच्छम्। गोघातमिति गो। घातम् ॥

उकारोऽपृक्तः ॥ ९५ ॥

उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति। उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकमिति वक्ष्यति एतेनेत्थं रूपं भवति यथा ऊँ मन्वे तवाउ नवा उऽएतत् अपृक्त इति किम् नु इन्द्र योजान्निन्द्रते ॥

चमू अस्रे त्वे ॥ ९६ ॥

चमू अस्रे त्वे एतानि पदानि प्रगृह्यसंज्ञकानि भवन्ति यथा चमू इति चमू सोममिन्द्रचमूसुतम् अस्रे इत्यस्रे इन्द्रोऽस्रेऽरात् त्वे इति त्वे बन्धुस्त्वे रायः ॥

मे उदात्तम् ॥ ९७ ॥

मे इत्येतत्पदमुदात्तं चेत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा मे इति मे, मे रायो मा व्वयम् उदात्त इति किं इमम्मे व्वरुण ॥

अमी पदम् ॥ ९८ ॥

अमी इत्येतत्पदं चेत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा अमी इत्यमी ऊष वोऽमी राजा, ये वामो रोचने दिवः, पदमिति किम् पदावयवस्य माभूत् अमीषाञ्चित्तम् ॥

खरोऽचरम् ॥ ९९ ॥

स्वरोऽक्षरसंज्ञो भवति यथा अइति इइति अक्षरसंज्ञायाः प्रयोजनम् प्रागुवर्णादक्षराणामेकीभाव इति वक्ष्यति। तथा चोक्तम्, सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरमिति॥

सहाद्यैर्व्यञ्जनैः॥ १००॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोऽक्षरं प्रत्येतव्यम् यथा मो ओकारसहितोऽक्षरं प्रत्येतव्यम् यथा द्रुअ॒न्न॒ः द्र॑न्नः उकारो दकाररेफसहितोऽक्षरम्॥

उत्तरैश्चावसितैः॥ १०१॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽक्षरं यथा वाक् वकारककारसहित आकारोऽक्षरम् प्राङ् पकाररेफङकारसहित आकारोऽक्षरम् एवन्तावद्यद्येकः स्वरो भवति तदधस्तनान्युपरितनानि च व्यञ्जनानि तदङ्गानि भवन्तीत्येतत्प्रतिपादितम्, अधुना स्वरयोर्मध्ये द्विप्रभृतीनां व्यञ्जनानामङ्गत्वनिरूपणायाह॥

सँय्योगादिः पूर्वस्य॥ १०२॥

सँय्योगादिभूतो वर्णः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवति यथा अश्श्वः द्वौ शकारौ वकारश्च सँय्योगः तत्र सँय्योगादिः पूर्वस्येति कृत्वा पूर्वः शकारः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् यथा हव्व्यम् द्वौ वकारौ यकारश्च सँय्योगः तत्रैको वकारः सँय्योगादिः पूर्वस्येति कृत्वा पूर्वस्याङ्गम् वकारयकारावुत्तरस्य॥

यमश्च॥ १०३॥

यमः पूर्वस्याङ्गं भवति चशब्दात् पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्क्मम् ककारद्वययममकाराः सँय्योगः तत्र ककारयमौ पूर्वस्य मकार उत्तरस्य॥

क्रमजञ्च ॥ १०४ ॥

क्रमाज्जातं क्रमजम् यत्सँय्योगादेः परस्य वर्णस्य द्विरुक्त्या जायते तत् क्रमजमित्युच्यते यथा पार्श्वग्रम् रेफो द्वौ शकारो वकारो यकारश्च सँय्योगः तत्र रेफः सँय्योगादिः क्रमजश्च प्रथमः शकारः पूर्वाङ्गम्, द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् वर्ष्यार्य रेफो द्वौ षकारौ यकारश्च सँय्योगः तत्र रेफः सँय्योगादिः पूर्वषकारः क्रमज एतौ पूर्वाङ्गम् अपरः षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् ॥

तस्माच्चोत्तरꣳ स्पर्शे ॥ १०५ ॥

तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शे परभूते यथा पार्ष्णग्रा रेफषकारौ द्वौ णकारो यकारश्च सँय्योगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरꣳ स्पर्शे इति कृत्वा पूर्वणकारश्च एते पूर्वाङ्गम्, द्वितीयणकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् ॥

अवसितं च ॥ १०६ ॥

अवसानगतं पूर्वाङ्गं भवति यथा वाक् ककारोऽवसितः, ऊर्क् अत्र रेफककारयोः संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम्, पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्तायाः प्रयोजनमाह ॥

व्यञ्जनꣳ स्वरेण सस्वरम् ॥ १०७ ॥

व्यञ्जनं यस्य स्वरस्याङ्गं तत्तेनैव स्वरेण समानस्वरं भवति अधस्तनान्येवोदाहरणानि तथा चोक्तम् स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च। स्वरप्रधानं वैखर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरमिति अथ शिक्षा विहिता इत्युपक्रम्य उरःकण्ठभ्रू म-

ष्यानि प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु यथाक्रमं स्थानानि भवन्तीति प्रतिपादितम् तत एकैकस्मिन् स्थाने वर्णेषु उच्चार्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य भवन्ति पर्य्यायेण ते प्रतिपादिता एव आयाममार्दवाभिघाता इत्यनेन सूत्रेण, अधुना तेषु शरीरविकारेषु सत्सु, ये स्वरा निष्पद्यन्ते तान्निरूपणायाह ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १०८ ॥

आयामिनोर्ऊर्ध्वगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते स उदात्तसंज्ञो भवति यथा (८अ० १० कण्डिका) अग्नाऽइ (२२अ० ७ क०) लाजाऽन् उदात्तवानुदात्त इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ १०९ ॥

नीचैर्मार्दवेणाधोगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति (२१ अ० ६१ क०) यथा आर्ष्टेर्युङ्क्तषीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्तानुदात्तर्ठ० स्वरितमित्येवमादयः ॥

उभयवान्त्स्वरितः ॥ ११० ॥

उदात्तस्योर्ध्वगमनं गात्राणां प्रयत्न अनुदात्तस्याधोगमनं गात्राणां प्रयत्न आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारीभूताभ्यां यः स्वर उच्चार्य्यते स स्वरितसंज्ञो भवति यथा (१अ० २० क०) धान्युऽसि (१अ० १२क०) वैष्णव्यौ स्थः ॥

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥ १११ ॥

एकस्मिन् पदे नीचपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो यकारेण वकारेण सहितो जात्यः स्वरः प्रत्येतव्यः नीचपूर्व इति सम्भवद्विशेषणम्। अपूर्वोऽपि भवति नीचपूर्वो यथा (१७अ० ९७क०)

क॒न्या॒ इव (१अ० २०क०) धा॒न्य॒मसि । अपूर्वो (१८अ० ६४क०) यथा स्व॑र्दे॒वेषु॑ ॥

उदात्तादयः परे सप्त ॥ ११२ ॥

उदात्तादयः परे सप्त स्वराः प्रत्येतव्या यथा अभिनिहित, क्षैप्र, प्रश्लिष्ट, तैरोव्यञ्जन, तैरोविराम, पादवृत्त, ताथाभाव्याः

त्रयो नीचस्वरपराः ॥ ११३ ॥

त्रयो नीचस्वरपरा ज्ञेयाः अभिनिहित, क्षैप्र, प्रश्लिष्टाः ॥

एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः ॥११४॥

एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्यामकारोऽनुदात्तो यत्र लुक् लुप्यते तत्राभिनिहितः स्वरो भवति यथा एकारस्य भवति (२४अ० ३७क०) ते अ॒प्स॒रसा॑म् तू॒ऽप्सरसा॑म्, (१९अ० ५८क०) ते अ॒व॒न्तु॒ तू॒वन्त्व॒स्मान् ओकारस्य भवति यथा (२अ० २१क०) व्वे॒दः) अ॒सि॒ वे॒दो॒सि, (५अ० ३१क०) तु॒थः) अ॒सि॒ तु॒थो॒ऽसि ॥

युवर्णौ यवौ क्षैप्रः ॥ ११५ ॥

इश्च उश्च यू युवर्णौ उदात्तावनुदात्तस्वरोदयौ यकारवकाराभ्यां यथासंख्येन युक्तौ यदा तदा क्षैप्रसंज्ञः स्वरो भवति इवर्णस्य यथा (३ अ० ६० क०) त्रि अ॒म्ब॒क॒म् त्र्य॑म्बकं य्यजामहे, (११ अ० ४४ क०) वा॒जी अ॒र्व॒ब् आ॒शुर्भ॑व वा॒ज्ज्य॒र्वन् उवर्णस्य यथा (३ अ० ५१ क०) नु इ॒न्द्र॒ योजा॒न्वि॒न्द्र ते॒ हरी॑ (११ अ० ७० क०) द्रु अ॒न्न॒(ः द्र॑व्न(ः स॒र्पिः) ॥

इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रश्लिष्टः ॥ ११६ ॥

पूर्वो ह्रस्व इकार उदात्तः परश्च ह्रस्व इकारोऽनुदात्तस्तयोः परस्परप्रश्लिष्टे प्रश्लिष्टः स्वरो भवति यथा (११ अ० ६१ क०

ग्रभि इन्धताम् अभीन्धताम्, (२० अ० ७० क०) सुचि इव सुचीव घृतम्॥

स्वरो व्यञ्जनयुतस्तैरो व्यञ्जनः॥ ११७॥

उदात्तात् पूर्वस्मात् परो यः स्वरो व्यञ्जनयुतः स तैरो व्यञ्जनसंज्ञकः स्वरो भवति यथा (८ अ० ४३ क०) इडे रन्ते० हव्ये काम्ये॥

उदवग्रहस्तैरो विरामः॥ ११८॥

उदात्तावग्रहस्तैरो विरामसंज्ञकः स्वरो भवति अयं च समस्तपदेषु भवति अवग्रहवचनात् अवग्रहाभावे तु तैरो व्यञ्जन एव यथा (१ अ० १ क०) गोपतावितिं गो। पतौ यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम्॥

विहृत्तिलक्षणः पादवृत्तः॥ ११९॥

स्वरयोरन्तरयोरन्तरं विहृत्तिरुच्यते तया लक्ष्यत इति विहृत्तिलक्षणः स पादवृत्तसंज्ञः स्वरो भवति विहृत्या व्यवहित इत्यर्थः। यथा (२ अ० ६ क०) ध्रुवाऽसदन्नृतस्य (२३ अ० ५५ क०) का ईम् काऽइमरे पिशङ्गिला॥

उदात्यन्योन्यवग्रहस्ताथाभाव्यः॥ १२०॥

उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसंज्ञः स्वरो भवति यथा (५ अ० ५ क०) तनूनपत्राऽइति तनू। नपत्रे (२१ अ० १० क०) तनूनपादिति तनू। नपात् अयं तु स्वरितानां मध्ये पठ्यते नत्विह माध्यन्दिनानां स्वरित उपलभ्यते। उदात्तानुदात्तौ तु पृथग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदात्तयोरेकीभावे सति तस्मिँश्च तिर्य्यग्गमनं गात्राणां भवति च तदिह किञ्चिदुपलभ्यते यतो माध्यन्दिनानां पदकार-

ताथाभाव्यसंज्ञकः कम्पो भवति तथा चोक्तमौज्जिहायनवै
र्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः। अवग्रहो यदा नीच उच्चयोर्मध्यत
क्वचित्। तथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शन
यस्तु ताथाभाव्यस्य स्वरितानां मध्ये पाठः अयमन्येषा
माचार्य्याणां मतेन तेषां हि मतेन तनूशब्दः संहितावद्भवति
अतोऽसौ स्वरितो भवति, तदभिप्रायेण स्वरितानां मध्ये पाठ
अयमपि चोपरिष्टाद्वक्ष्यति, निहितमुदात्तस्वरितपरमनवग्रहे
स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्यत इति तदभिप्रायेण वक्ष्यति
एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरं हस्तलक्षणमाह

हस्तेन ते ॥ १२१ ॥

अनेन प्रकारेण हस्तेन ते स्वराः प्रदृश्यन्ते तत्रोदात्ते ऊर्ध्व
गमनं हस्तस्य अनुदात्तेऽधोगमनं हस्तस्य एतत्सर्वेषामाचा
र्य्याणां मतेन स्थितं, स्वरिते तु विप्रतिपद्यन्ते तत्प्रकाशनार्थ
मिदमाह ॥

चत्वार स्तिर्य्यक्स्वरिताः ॥ १२२ ॥

जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टा एते चत्वारस्तिर्य्यग्घस्त
कृत्वा स्वरणीयाः पितृदानवद्धस्तं कृत्वेत्यर्थः ॥

अनुदात्तं चेत्पूर्वं तिर्य्यङ् निहत्य काण्वस्य ॥ १२३ ॥

एतेषां चतुर्णां जात्यादीनां यद्यनुदात्तं पूर्वं भवति तदा
(तिर्य्यग्घस्तं कृत्वा स्वरयितव्याः काण्वाचार्य्यस्य मतेन उदात्त
अपूर्वे च न भवति अनुदात्तपूर्वो यथा (१अ० १२क०)
व्यौ (१अ० २०क०) धा॒न्य॒मसि (५अ० ३१क०) स्तु॒पोसि
अ० २१क०) वे॒दो॒सि (१७अ० १८क०) अ॒भ्यु॒र्षत (३अ० ५१क०)

योजा॒न्वि॒न्द्र ते (११अ० ६१क०) अ॒भी॒न्धतामुखे (२०अ० ७९क०) स्रु॒चीव घृ॒तम् एतेषु तिर्य्यग्घस्तः क्रियते उदात्तपूर्वेष्वपूर्वेषु च जात्यादिषु तैरो व्यञ्जनवद्धस्तः क्रियते उदात्तपूर्वो भवति यथा (१४अ० २३क०) प॒ञ्च॒द॒शो व्यो॑म (३१अ० १०क०) क॒ति॒धा व्य॑कल्पयन् अपूर्वो भवति (३अ० ६०क०) यथा त्र्य॑म्बकम् (११अ० ७०क०) द्व्र॑न्नः स॒र्पिरा॑सुतिः ॥

ऋजुन्निहत्य प्रणिहन्यते उदात्ते ॥ १२४ ॥

ऋजुन्निहत्य हस्तमनुदात्तवत् ततः प्रकर्षेण निहन्यते नीचीक्रियते जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टा उदात्ते परभूते यथा (३अ० ५क०) भूर्ब्भुवः स्व॒र्द्यौरि॑व (१अ० १०क०) दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः) प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुब्भ्या॑म् (१७अ० १६क०) यास॒द्विश्श्व॒न्यत्रिण॑म् (२०अ० ६९क०) स्रु॒चीवेति॑ उदात्त इति कस्मात् (१अ० २०) धा॒न्य॑मसि धिनु॒हि दे॒वान् (१अ० १२क०) प॒वित्रे॑ स्थो वै॒ष्ण॒व्यौ ॥

तीक्ष्णोऽभिनिहितः परम्परम्मृदुस्त्वन्यः ॥१२५॥

तीक्ष्ण उच्चारणतो हस्तेन चाभिनिहितः स्वरो भवति ततोऽन्यो मृदुप्रयत्नो भवति किमविशेषेणेत्याह परम्परम् शब्दोऽव्ययम् पूर्वमपेक्ष्य परः परमपेक्ष्य पर इत्येवम् यथा अभिनिहितमपेक्ष्य क्षैप्रः क्षैप्रमपेक्ष्य प्रश्लिष्टः क्षैप्रे जात्यस्यान्तर्भावो द्रष्टव्यः तथा चोक्तम् सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् । ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यक्षैप्रावुभौ स्मृतौ १ ततो मृदुतरः स्वारस्तैरो व्यञ्जन उच्यते । पादवृत्तो मृदुतमस्त्वेतत् स्वारबलाबलमिति २ ॥

तस्यादित उदात्तꣳ स्वरार्द्धमात्रम् ॥१२६॥

स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं तच्च स्वरार्द्धमात्रा-

कालम् यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रः स्वरस्तथ
प्यर्द्धमुदात्तं परमनुदात्तं अयं तु स्वरिते उदात्तानुदात्तप्र
भागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्दे नोदात्तानुदात्तं निर्वर्त्य पृथ
श्रुतिस्वरान्तरमभिधीयते यथा त्रपुताम्रयोः सँय्योगे धात्वन्त
रस्य कांस्यस्योत्पत्तिः यथा च गुडदध्नोरेकीभावे मार्जिकोत्पत्ति
एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ॥

सप्त ॥ १२७ ॥

सामसु सप्तस्वरानाहुः षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम
पञ्चम-धैवत-निषादान् ननु यजुर्वेदलक्षणप्रक्रमे एवं उदात्त
नुदात्तसँय्योगे स्वरितोत्पत्तौ कः सामलक्षणप्रसङ्ग उच्यते अग्नि
यजुर्वेदे अध्वर्य्योः सामगानं विहितम् । नान्योऽध्वर्य्योर्गाये
दिष्टका वा एता विहितचितो हस्याद्यदन्योऽध्वर्य्योर्गाये
इति ब्रा० २ । शातपथे ९ सञ्चितिकाण्डे, अतोऽध्वर्य्युकर्त्तृक
मिति कृत्वा कश्चिल्लक्षणांशः कृतः सामसु, अपरे त्वाहु
जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादवृत्ताः स
प्तस्वरा अत्रावधार्य्यन्ते ताथाभाव्यस्तु वाजसनेयिनां निवा
र्य्यते ॥

त्रीन् ॥ १२८ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितान् यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः, तथ
च उक्ता एव सन्तोऽनूद्यन्ते एवेदानीमपवादार्थम् ॥

द्वौ ॥ १२९ ॥

किमविशेषेण यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः नेत्युच्यते द्वौ
स्वरावुदात्तानुदात्तौ भाषितलक्षितौ शतपथब्राह्मणे आहु
पारिशेष्यान्मन्त्रेषु त्रैस्वर्य्यम् ॥

एकम् ॥ १३० ॥

तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्यज्ञकर्मणि ॥

सामजपन्न्यूँखवर्जम् ॥ १३१ ॥

प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामशब्देनोच्यते विश्वे देवाः शृणुतेति जपः, न्यूँखो बह्वृचि प्रसिद्धः एतानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मण्येकः स्वरो भवति तानलक्षणः ॥

प्रावचनो वा यजुषि ॥ १३२ ॥

प्रवचनशब्देनार्षपाठ उच्यते तत्र भवः स्वरः प्रावचनः स च यजुषि भवति वा तान इति विकल्पः स च त्रैस्वर्य्यलक्षण एव भवति प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पर आर्ष इति ॥

तमितिविकारः ॥ १३३ ॥

तमित्युत्सृष्टसर्वनामका द्वितीया विभक्तिर्गृह्यते द्वितीयया यो निर्दिश्यते स विकारः प्रत्येतव्यः। यथा अनुस्वारठं० रोष्मसु मकार इति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भाविभ्यः स षठं० समानपद इति सकारः षकारविकारमापद्यते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १३४ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं परिगृह्यते सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्य्यं वेदितव्यम् पूर्वस्य पदान्तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा ककारपकारयोः सकारमिति तथयोः समिति ॥

तस्मादित्युत्तरस्यादेः ॥ १३५ ॥

तस्मादिति पञ्चमी निर्दिष्टात्परस्य कार्य्यं वेदितव्यम् यथा उकारात्सु, परेः सिञ्चतेः ॥

षष्ठीस्थाने योगा ॥ १३६ ॥

षष्ठी विभक्तिस्थाने योगिनी वेदितव्या षष्ठ्यन्तस्य कार्यं भवतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ऐकारौकारयोः कण्ठ्यापूर्वामात्रा तालोष्ठयोरुत्तरा इति ॥

तेनेत्यागमः ॥ १३७ ॥

तेनेति तृतीयाग्रहणम् तृतीयया यो निर्दिश्यते स आगमः प्रत्येतव्यः यथा ङ्नौ क्ताभ्याएं सकार इति प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु ॥

अन्तरेण पर्वणी ॥ १३८ ॥

पर्वशब्देन पदमुच्यते पदयोर्मध्ये आगमो भवति यथा प्राङ्सोमः (१०अ० ३१क०) प्राङ्क्सोमः प्रत्यङ्सोमः (१८अ० ३क०) प्रत्यङ्क्सोमः त्रीन् समुद्रान् (१३अ० ३०क०) त्रीन्त्समुद्रान् अस्मान् सीत (१२अ० ७०क०) अस्मान्त्सीत ॥

पर एकस्मात् ॥ १३९ ॥

एकस्य पदस्य मध्ये य आगमो विधीयते स परो भवति यथा (१७अ० १३क०) हे इति शौर्षे इति प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पदात् पर इतिकार आगमो विधीयते इति ॥

उभयोर्विकारः ॥ १४० ॥

द्वितीयया निर्दिष्टो विकार इत्यधस्तादुक्तम्। स उभयोर्भवति अन्तरेण पर्वणी च पदान्तपदाद्योरित्यर्थः एकस्य वा वर्णस्य निर्दिश्यते यथा आ इदम् (४अ० १क०) एदम् इह ऊर्जम् (१९अ० ६३क०) इहोर्जन्धातन एकवर्णस्य भवति यथा मो सु नः (३अ० ४६क०) 'मोषूणऽइन्द्रात्र' सुसाव (१९अ० २क०) सुषाव सोमम् ॥

वर्णस्यादर्शनं लोपः॥ १४१॥

दृशिरुपलब्धिवचनः। अनुपलब्धिरदर्शनं वर्णस्य लोप इत्युच्यते वक्ष्यति "लोपं धौ" यथा अ॒य॒क्ष्मा॑ः मा (४अ० १२क०) अ॒य॒क्ष्मामा व॑स्ते॒न॑ः, स॒त्या)ः न(ः (२अ० १०क०) स॒त्या नः-सन्त्वा॒शिष॑ः॥

विकारी यथासन्नम्॥ १४२॥

विकारोऽस्यास्तीति विकारी विकारी वर्णोऽवचने यथासन्नम् यो य आसन्नस्तमापद्यते वक्ष्यति स्वरे भाव्यन्तस्थाम् यथा त्रि॒ अ॒म्ब॒क॒म् त्र्य॑म्बकम् द्रुअ॒न्न॒(ः द्व्र॑न्न(ः वचनादन्यदपि भवति यथा अनसो वाहौ सकारो डकारमिति अनड्वान् वचनात् सकारस्य डकारः। परिभाषासूत्रमेतत्॥

सङ्ख्यातानामनूदेशो यथासङ्ख्यम्॥ १४३॥

समानसंख्यानां यः पश्चादुद्देशः स यथासंख्यम् भवति यस्य या संख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः। वक्ष्यति सदो द्यौर्नमस्कृतं पिता पथेषु यथा (१९अ० १८क०) सद॑ः कृ॒तम् सद॑स्कृ॒तम् (१३अ० ६क०) तेभ्य॑ः स॒र्पेभ्यो॒ नम॑ः (२अ० ११क०) "द्यौः पि॒ता" द्यौष्पि॒तोप॒माम् (१८अ० ५१क०) नम॑ः प॒थे, श॑र्म स॒प्रथा॒ नम॑स्प॒थे परिभाषासूत्रमेतत्॥

सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य॥ १४४॥

यत्रोदाहरणसंशयः तत्रेयं परिभाषोच्यते सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरुदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्य्यं प्रत्येतव्यम् न तु विप्रकृष्टस्य यथा असि शिवा सुषदेत्येवमादिषु परभूतेषु असि शब्द आद्युदात्त उक्तः तत्र सन्देहः किं सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदेत्यत्रासि शब्द आद्यु-

दात्तो भवति उत स्योना चासि सुषदेति उभयोरप्यसि शब्द परभूतः तत्रानेनावधारणं क्रियते यत्रान्यत्रापि सन्निकृष्टानि पदानि भवन्ति तत्र कार्यं भवति तद्यथा असि शिवा सुषद पयस्वतीत्यत्र परस्वतीसन्निधानात् सुम्ना चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदेत्ययमेवाद्युदात्तो भवति न तु स्योनासुष देति विप्रकृष्टत्वात् ॥

पूर्वोत्तरयोरुत्तरस्य ॥ १४५ ॥

यत्र पूर्वस्योत्तरस्य च युगपत्कार्यं प्राप्नोति तत्रोत्तरस्यै भवति न तु पूर्वस्य तद्यमुदाहरणम् (२१अ० ६१क०) आ इ शासस्वा च अत्र स्वरितोकार उदात्तः तत्र युगपत्कार्य्यमुभयो सत्त्वादुदात्त एव स्वरविषयकं चैतत् सूत्रम् ॥

द्विरुक्तमाम्रेडितं पदम् ॥ १४६ ॥

द्विरभ्यस्तं पदमाम्रेडितसंज्ञं भवति यथा (२७अ० ४२क० यज्ञायज्ञावोऽग्नये, तत्र आम्रेडितसंज्ञायाः प्रयोजनं यम्रेडितं चोत्तरमित्यादि ॥

सठ०हितꣳ स्थितोपस्थितम् ॥ १४७ ॥

इत उत्तरं पदसंहिता वर्त्तिष्यते द्विरुक्तमित्यनुवर्त्तते द्विरुक्तं यत्पदमिति करणेन मध्यस्थितेन आद्यन्तसंहितं पूर्वमादिसंहितमुत्तरपदमन्तसंहितं स्थितोपस्थितसंज्ञं भवति यथा (१७अ० ८३क०) इे, इति इे, (१७अ० ८३क०) ग्रीष्मे इति ग्रीष्मे, (४अ० १५क०) पुनरिति पुनः। (१अ० ८क० वक्षितमिति वक्षि। तमम्। (१अ० ८क०) सक्षितमिति सक्षि। तमम्। (१अ० ८क०) पप्रितमिति पप्रि। तमम्। तथा चोक्तम्। उपस्थितं सेतिकारं केवलं तु पदं स्थितम्। तत्स्थितोपस्थितनाम यत्रोभे आह संहिते। १। अस्यार्थः। इतिकार

णसहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति। केवलमितिकरणसहितं स्थितसंज्ञं भवति यत्र पदान्तपदादी इतिकरणेन सहितौ आह। तत्स्थितोपस्थितपदमुच्यते। स्थितोपस्थितप्रदेशाः। पूर्वोत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्येति स्थितोपस्थितस्यैव सावग्रहस्य स्वरविशेषविधानार्थमाह॥

सꣳहितावदवग्रहः स्वरविधौ परं च सर्वं चेदनुदात्तम्॥ १४८॥

अवग्रहशब्देन सावग्रहस्य पदस्य पूर्वपदमभिधीयते। अवग्रहः स्वरविधौ स्वरचिन्तायां संहितावत्स्वरं लभते। इतिकरणेन सह सन्धौ तस्मिंश्च सावग्रहे पदे द्वे भवतः तत्र पूर्वपदं तावदितिकरणेन सह सन्धौ संहितावत्स्वरं लभते। परं च अवग्रहात् परं पदं संहितावत्स्वरं लभते। यदि तत्सर्वमनुदात्तं भवति। यदि स्वतन्त्रं किञ्चिदक्षरमुदात्तं वा स्वरितं वा भवति। तदा स्वकीयया प्रकृत्या भवति। यथा वह्नि॑त॒म॒मिति॒ वह्नि॑। त॒म॒म्। गृ॒ह॒प॒त॒ऽइति॑ गृह। प॒ते॒। प्र॒जाव॑ती॒रिति॑ प्र॒जा। व॑तीः। परं च सर्वञ्चेदनुदात्तमिति कस्मात् ऊ॒र्णा॒सू॒त्रेणेत्यू॑र्णा। सू॒त्रेण॑। वि॒रु॒रु॒चुरिति॑ वि। रु॒रु॒चुः। द्रो॒ण॒क॒ल॒श॒ऽइति॑ द्रोण। क॒ल॒शः॒। उदात्तोदाहरणम्, रा॒ज॒स्व॒ऽइति॑ राज॒। स्वः॒। स्वरितपदोदाहरणम्, स्वरविधाविति किम्। वर्णविधौ संहितावन्न भवति। मह॑द्भ्य॒ऽइति॒ मह॑त्। भ्यः॑। तिष्ठ॑द्भ्य॒ऽइति॒ तिष्ठ॑त्। भ्यः॑। (१६अ० २३क०) धाव॑द्भ्य॒ऽइति॒ धाव॑त्। भ्यः॑॥

इति परस्तिर्य्यङ्नीचोऽन्तोदात्ते मध्योदात्ते पर्वणि काण्वस्य वा॥ १४९॥

इति परस्तिर्य्यङ्नीचो भवति अनुदात्तो भवतीत्यर्थः।

अन्तोदात्ते मध्योदात्ते वा पदे वा शब्दो भिन्नक्रमो विक
ल्पार्थः । काण्वस्याचार्य्यस्य मतेन । (१९अ० ७८क०) ऊ॒र्णा
सत्रेणेत्यू॑र्णा । सू॒त्रेण॑, (१९अ० २५क०) द्रो॒ण॒क॒ल॒श॒ऽइति
द्रोण । क॒ल॒शः ॥

उदात्तमयोऽन्यत्र नीच एव ॥ १५० ॥

काण्वस्येति वर्त्तते अन्तोदात्तमध्योदात्तयोः पर्वणोरन्य
इति करणात्परो नीच उदात्तमय एव भवति । प्रचित ए
भवतीत्यर्थः । यथा । (१२अ० २०क०) सोम॑गोपा॒ इति॒ सोम॑
गोपाः । (१अ० ७क०) सस्नि॑तम॒मिति॒ सस्नि॑ । तमम् । पप्रि॑
तम॒मिति॒ पप्रि॑ । तमम् ॥

एकवर्णः पदमपृक्तम् ॥ १५१ ॥

एकवर्णस्यापृक्तसंज्ञा विधीयते पदस्य यथा (१अ० १क०
आ (७अ० ४१क०) उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अपृक्त
मध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥

स एवादिरन्तश्च ॥ १५२ ॥

स एवैको वर्णः पदसंज्ञः सन् पदादिसम्बन्धीनि पदान्त
सम्बन्धीनि च कार्य्याणि लभते । यथा । (३३अ० २५क०) इन्द्र
आ इ॒हि॒ । इन्द्रे हि॒ ॥

अवग्रहः पदान्तवत् ॥ १५३ ॥

अवग्रहशब्देन पूर्वपदमिहाभिधीयते । अवग्रहः पदान्त
सम्बन्धीनि कार्य्याणि लभते वर्णविधौ, स्वरविधौ तु अधस्ता
दुक्तम् संहितावदवग्रहः स्वरविधाविति, यथा (१३अ० ५०क०)
भर॑द्वाज॒ऽइति॒ भर॑त् । वाजः । (१६अ० २३क०) तिष्ठ॑द्भ्य॒ऽइति
तिष्ठ॑त् । भ्यः ॥

न इति करणम् ॥ १५४ ॥

अवग्रहः पदान्तवदित्युपदेशादितिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते। यथा। (१३अ० २३क०) अन्तः श्लेषऽइत्यन्तः। श्लेषः)। रिफितं च संहितायामनिरुक्तमित्यनेनेतिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते ॥

८ पूर्वेणोत्तरः सऽठ०हितः ॥ १५५ ॥

इत उत्तरं संहितोच्यते पूर्वेण पदान्तेन उत्तरः पदादिः संहिता यदा क्रियते स्वरतो वर्णतश्च तदा द्विपदसंहितोच्यते। यथा (१अ० १क०) इषे त्वा, ऊर्जे क्रमसंहितेयम् ॥

९ पदविच्छेदोऽसऽठ०हितः ॥ १५६ ॥

पदे पदे विच्छेदः पदविच्छेदः। पदविच्छेदो यदा क्रियते तदा असंहितः पाठः। यथा (१अ० १क) इषे त्वा ऊर्जे त्वा ॥

एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानेकपदाः पादाः ॥ १५७ ॥

१० एकं पदं यस्मिन् पादे स एकपदः पादः सा च पदसंहितोच्यते। छन्दसः पादपरिज्ञानार्थम्। एक पदः पादो यथा। (१५अ० ४४क०) हृदिस्पृशम्। द्विपदः पादो यथा। (१५अ० ४५क०) क्रतोः भद्रस्य। क्रतोर्भद्रस्य। त्रिपदः पादो यथा। (१५अ० ४४क०) अग्ने तम् अद्य। अग्ने तमद्य। चतुष्पदः पादो यथा। (१५अ० ४६क०) अग्नेविश्वेभिः सुमनाऽअनीकैः। अनेकपदः पादो यथा। (११अ० ३७क०) विधमम्। अग्ने। अरुषम् मियेध्य। विधमग्नेऽरुषम्मियेध्य ॥

वर्णानामेकप्राणयोगः सर्ठ०हिता ॥१५८॥

एवं तावत्पादसंहिता कृत्तु कर्त्तव्या यजुष्षु त्वयं विधिः। वर्णानामेकोच्छ्वासोच्चारणयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः सा प्राणसंहिता यत्र भूयांसि पदानि अतिक्रम्यावसानं भवति न त्वेकेन प्राणेन तान्विच्याप्तुं शक्यन्ते तत्रायं विधिः। यथा (२१अ० ६१क०) "त्वामग्यऽऋषऽआर्षेयऽऋषीणान्नपादवृणीतायं यजमानः" यत्र त्ववसानं शक्यते व्याप्तं, तत्रावसा एव विरतिः कर्त्तव्या यथा। (३६अ० ८क०) इन्द्रो विश्वैः राजति ॥

विप्रतिषेधऽउत्तरबलवद्लोपे ॥ १५९ ॥

शास्त्रद्वयमन्यत्र चरितार्थमेकस्मिन्नर्थे सङ्कच्छते यत्र तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेध उक्तः। तत्रोत्तरं शास्त्रं बलवद्भवति लोपं वर्जयित्वा लोपे तु यतो लोपस्तदेव शास्त्रं बलवद्भवति यथा "स्वरितवान्त्स्वरित" इत्यस्यावकाशः। अनुदात्तस्वरितसन्धौ स्वरितो भवति यथा (२२अ० ७क०) स्वाहाऽवक्रन्दाय। स्वाहाऽवक्रन्दाय, तथा च वक्ष्यति उदात्तवानुदात्तः। अस्यावकाशः। उदात्तानुदात्तसन्धौ उदात्तो भवति यथा। (१अ० २७क०) सुम्ना चासि। सुम्ना चासि। स्वरितोदात्तसन्धौ परत्वादुदात्त एव भवति। (१अ० ३क०) यथा सुप्वा इति। सुप्वेति, (३अ० १०क०) रात्रया इन्द्रवत्या रात्रेन्द्रवत्या, अलोप इति किम्। स्य एष चेत्यनेन शास्त्रेण स्यशब्दस्य विसर्जनीयो व्यञ्जने परतो लुप्यते। यथा। (८अ० १४क० एषः। एषः)। वाजो, एतच्च पूर्वं शास्त्रम्। अतोऽन्यद्भवति। रेफे लुप्यते दीर्घश्चोपधेत्यनेन शास्त्रेण रेफे परभूते लुप्यते विसर्जनीय उपधा च दीर्घमापद्यते। एतच्च परं शास्त्रम्

ततो लोपस्य बलीयस्त्वाल्लोप एव भवति नोपधादीर्घत्वम्। यथा (२३अ० १३क०) ए॒षः) स्यः) रा॒थ्यः)। ए॒षस्य रा॒थ्यो वृषा॑, (२५अ० २६क०) ए॒षः॑ छाग॑÷। ए॒षछाग॑÷। विसर्जनीयलोपः चछयोः शमिति न शकारः॥

विसर्जनीयो रिफितः॥ १६०॥

इत उत्तरमकारोपध आकारोपधश्च विसर्जनीयो रिफितसंज्ञो भवति। वक्ष्यति करमनुदात्तम्। यथा। (२५अ० ४१क०) अच्छि॑द्रा॒ गात्रा॑ण्य॒सिना॒ मिथू॑ कः। संज्ञाकरणे प्रयोजनम्। भाव्युपधश्च रिद्विसर्जनीय इति। क॒रिति॑ कः॥

करमनुदात्तम्॥ १६१॥

करित्येतत्पदमनुदात्तं चेद्रिफितसंज्ञं भवति। अधिकारसूत्रमेतत्। यथा (३३अ० ५९क०) महि॒पाथः॑ पू॒र्व्यꣳ स॒ध्र्य॑क्कः। अनुदात्तमिति किम्। (२३अ० ५९क०) को॒ऽअ॒स्य वे॑द॒ भुव॑नस्य॒ नाभि॑म्॥

अन्तरनाद्युदात्तम्॥ १६२॥

अन्तरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति आद्युदात्तं चेन्न भवति। अ॒न्तरित्य॒न्तः) (७अ० ५क०)। अ॒न्तस्ते॒ द्यावापृ॑थि॒वी। अनाद्युदात्तमिति किम् (१७अ० १क०)। समु॒द्रश्च॒ मध्यं॒ चान्त॑श्च, (२३अ० ६२क०) इ॒यं वेदिः॒ परो॒ऽअन्त॑÷॥

अहरभकारपरम्॥ १६३॥

अहरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति भकारपरं चेन्न भवति। यथा। (१५अ० ६क०) प्र॒वया॒न्हाह॑र्जिन्वा॒ (११अ ७५क०) अह॑रह॒रित्यह॑÷। अहः। अ॒ह॑रह॒रप्र॑यावम्। अभ-

कारपरमिति किम् (६अ० १५क०) तत्ते॑ शुध्यतु शमहो॑भ
(३५अ० २क०)। द्युभि॒रहो॑भिर॒क्तुभि॒र्व्यु॑क्तम् ॥

आवर्वरिति समानर्चि ॥ १६४ ॥

आवः। वः। इत्येते पदे रिफिते भवतः। उभे अप्येकस्
मृचि यदि भवतः। यथा (१३अ० ३क०)। आ॒व॒रित्या॑वः विसं
म॒तः) सु॒रुचो॑ वे॒नऽआ॑वः। व॒रिति॑ वः। स॒तश्च॒योनि॒मस॑
विव॑÷। समानर्चीति किम् (४अ० ५क०)। आ वो॑ देवासऽ
महे, (१६अ० ४६क०) नमो॑ वः किरि॒केभ्य॑÷। (९अ० २२क
अ॒स्मे वो॑ऽअस्त्विन्द्रिय॒म् ॥

स्तोत-र्वस्तः सनुत-रभा-र्वार्द्वा ॥ १६५ ॥

स्तोतः वस्तः सनुतः अभाः वाः द्वाः। एतानि पदा
रिफितसंज्ञकानि भवन्ति। यथा (२३अ० ७क०) ए॒त
स्तो॑तर॒नेन॑। (३अ० २२क०) दोषा॑वस्तर्द्धि॒या व॒यम्। (२०अ
५२क०) आ॒राच्चि॒द्वेष॑÷ सनु॒तर्यु॑योतु। (१२अ० ६१क०) अ॒ग्नि
स्वे योना॑वभारु॒खा। (५अ० ११क०) इ॒दम॒हन्त॒प्तं वार्व॑हि॒द्ध
(३०अ० १०क०) द्वा॒र्भ्यः) स्रा॒मम् ॥

स्वः पदमनरणे ॥ १६६ ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति। अरणशब्दो य
परो न भवति यथा (१८अ० ५०क०) स्व॑÷ न। स्व॒र्ण घ॒र्मः
(१अ० ११क०) स्व॑÷ अ॒भि॒ विक्ख्येष॑म्। स्व॑रभि॒ विक्ख्येष
पदमिति किम्, पदावयवस्य रिफितसंज्ञा माभूत्। (१०
६क०) रा॒ज॒स्व॒ऽइति॑ राज॒। स्व॒÷। सोम॑स्य दा॒त्रम॑सि॒ स्वा
राज॒स्व॒÷ अनरण इति किम्। (२६अ० २क०) स्वाय॒चार॑णा
च ? पदादिश्चाजित्पर इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः

पदादिश्चाजित्परः ॥ १९७ ॥

पदादिश्च यदि स्वश्शब्दोभवति तदा रिफितसंज्ञो भवति जित्परश्चेन्न स्यात् "द्वौ द्वौ प्रथमौ जित्" । "ऊष्माणश्च हवर्जं" जिदित्युक्तम् (११अ० २क० स्वर्य्यायेति स्वः। ग्याय। स्वर्य्याय शक्त्या। पदादिरिति किम् (१०अ० ६क०) स्वाहा राजस्वः। अजित्परमिति किम् (३४अ० २०क०) स्वः सामिति स्वः साम्। पदसंहितोदाहरणम् ॥

ह्वाः सवितः पुनस्त्वष्टर्नेष्टरकर्होतर्मातः प्रातर्जामातरजीगः प्रणेतरिति च ॥ १९८ ॥

ह्वाः सवितः पुनः त्वष्टः नेष्टः अकः होतः मातः प्रातः जामातः अजीगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयो रिफितसंज्ञो भवति। यथा (१अ० २क०) मा ह्वार्मा ते। (८अ० १क०) देव सवितरिति सवितः। (४अ० १५क०) पुनर्मनः। (६अ० २०क०) देव त्वष्टर्भूरि ते। (२६अ० २१क०) ग्रावो नेष्टः पिब, (३८अ० ५क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः। (२३अ० ६४क०) सोमर्तः होतर्यज। (१०अ० २३क०) पृथिवि मातर्मा हिꣳसीः। (२०अ० २८क०) इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः। (२७अ० ३४क०) त्वष्टर्जामातरद्भुत। (२८अ० १८क०) आदित्यर्षिष्टओषधीरजीगः। (३४अ० ३६क०) भग प्रणेतर्भग सत्य राधः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १९९ ॥

वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानि शास्त्राण्यपेक्ष्य। यिचाविहितं

व्याकरणविहितं चास्मिन् शास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते। एव हेतोः शिष्याणामेतच्छास्त्रश्रविणां हृद्भिर्भवति॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-सूत्रे प्रथमोऽध्यायः।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसुतोव्वटकृतौ प्रातिशाख्य सूत्रभाष्ये प्रथमोऽध्यायः॥

द्वितीयोऽध्यायः।

संज्ञाः परिभाषाश्च प्रथमाध्याये शास्त्रसंव्यवहारार्थमुक्ताः इदानीं स्वरसंस्कार्य्योश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातौ। स्व संस्कारावारभ्येते तत्र च प्रथमं स्वरः प्रतिज्ञात इत्यतः स्व एव प्रथममारभ्यते॥

० स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्॥ १॥

एकं स्वरितं प्रथमं वर्जयित्वा एकोदात्तं पदम्भवति सः स्मिन्नेव पदे एकमक्षरं स्वरितमुदात्तं च भवति। अन्याक्षराण्यनुदात्तानीति सूत्रार्थः। तत्र स्वरितस्य चत्वारो भेदा भवन्ति तद्यथा। आदिस्वरितमध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरितानि पदानि भवन्ति। आदिस्वरितम् यथा (१६अ० २८क०) व्युप्तकेशायेति व्युप्त। केशाय। मध्यस्वरितं यथा (६अ० ६क०) मनुष्याणाम्। स्वर्गाय। अन्तस्वरितं यथा (१अ० १२क०) वैष्णव्यौ, (१अ० २०क०) धान्यम्। सर्वस्वरितं यथा (३अ० ५क०) स्व÷। उदात्तस्य चत्वारो भेदा भवन्ति तद्यथा। आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानि पदानि॥

भवन्ति। आद्युदात्तं यथा (२४अ० १क०) अग्नऽइळः, (४अ० ६क०) स्वाहा। मध्योदात्तं यथा (१अ० २३क०) त्रितायद्वितायं। अन्तोदात्तं यथा (१४अ० २२क०) दृषे ऊर्जे रय्यै। सर्वोदात्तं यथा (५अ० २०क०) प्र तत्। एता अष्टौ पदभक्तयोऽनेन सूत्रेणोक्ताः आद्युदात्तानुदात्तसर्वोदात्तानि वक्ष्यति। एवमेता एकादशपदभक्तयो भवन्ति सर्ववेदेषु॥

अनुदात्तम्॥ २॥

स्वरितादचरादुदात्ताद्वा यदवशिष्टं तदनुदात्तं भवति। उक्तान्येवोदाहरणानि। अधिकारार्थमेतत्॥

नो नौ मे मदर्थे त्विद्व्येकेषु॥ ३॥

अनुदात्तमित्यनुवर्त्तते नः नौ मे। एतानि मदर्थे वर्त्तमानानि अस्मदर्थं यदि ब्रुवन्ति। बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानि च यदि भवन्ति यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति। नः यथा, (३६अ० ११क०) अग्नेऽइन्द्राग्नी, (२५अ० १८क०) स्वस्ति नऽइन्द्रः÷। नौ यथा (२अ० २७क०) अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु, मे यथा (१७अ० २क०) इमामग्नऽइष्टकां धेनवं÷। (२१अ० १क०) इमम् मे वरुण॥

मा च॥ ४॥

मा इत्येतच्च पदमनुदात्तं भवति। अस्मदर्थे चेद्वर्त्तते। यथा (८अ० १८क०) आ मा गन्ताम्पितरा मातरा च। मदर्थ इति किम् (६अ० २२क०) मापो मौषधीर्हिंठ०सीः॥

वो वान्ते त्वदर्थे॥ ५॥

वः वाम् ते एतानि पदानि युष्मदर्थे वर्त्तमानानि बहु-

वचनद्विवचनैकवचनेषु यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति, वः। यथा (२६अ० ११क०) तँव्वो॑ ट॒स्मम्। (४अ० ५क०) आ वो॑ देवासऽईमहे। वां यथा (७अ० ८क०) अ॒यँव॑ मित्रावरुणा सुतः॑। (७अ० ११क०) या वां॑ कशा॒ मधु॑मती ते यथा (३अ० ५७क०) ए॒ष ते॑ रुद्र भा॒गः॑। (३अ० १३क० अ॒यं ते॒ योनिः॑ ॥

त्वा च ॥ ६ ॥

त्वा इत्येतच्च पदं युष्मदर्थे वर्त्तमानमनुदात्तं भवति। यथा (२५अ० ३७क०) मा त्वाग्निर्ध्वनयी॒द्धूमग॑न्धिः। (३अ० २६क०) तन्त्वा॑ शोचिष्टे दीदिवः॑। नो नो म इति यथा स्तुतेन सिद्धे यन्मदर्थ इति त्रिद्येकेष्विति च वदति तच्छिष्य व्युत्पादनार्थम्। मा इत्येतस्य तु पदस्य मदर्थ इति विशेषणं कर्त्तव्यम्। प्रतिषेधार्थीयस्यापि सम्भवात्। वो वां ते त्वा एतेषां च पदानां त्वदर्थ इति विशेषणं शिष्यव्युत्पादनार्थमेव अन्यार्थस्याव्यभिचारात्॥

पूर्ववाननुदेशः ॥ ७ ॥

पूर्वैः पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पश्चात्। अस्मै एषां अस्मिन्नित्यादि सर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकम्भवति तदनुदेश शब्देनोच्यते। तदनुदात्तम्भवति। अस्मै यथा (११अ० ७४क०) भर॒न्तोऽश्वा॑येव॒ तिष्ठ॑ते घा॒सम॑स्मै। एषां यथा (१०अ० ३२क०) इ॒ह॒हैषां॑ कृणुहि भोज॑नानि। अस्मिन् यथा (३अ० १क०) आ॒स्मि॒न् ह॒व्या जु॑होतन। पूर्ववानिति किम्, (७अ० २१क०) सोम॑ः पवते॒ऽस्मै ब्रह्म॑णे। (१६अ० ४७क०) आ॒सां प्र॒जाना॒मे॒षाम्प॒शूनाम्॥

असि ॥ ८ ॥

असीत्येतत्पदमनुदात्तं भवति (२अ० १क०) कृणोष्यक्षरेष्टृः, वेदिरसि बर्हिषे। आख्यातमसि शब्दस्तस्य वक्ष्यमाणोऽनुदात्तस्वरः प्राप्त एव इह यदुग्रहणं तदाख्यातपदानभिज्ञस्यापि ज्ञानार्थम् ॥

यथा गृभो भुवोऽग्निभ्यः ॥ ९ ॥

यथा शब्दो गृभो भुवोऽग्निशब्देभ्यः परोऽनुदात्तो भवति। गृभः, यथा (१२अ० ८५क०) पुरा जौर्व गृभो यथा। भुवः, यथा (२३अ० २८क०) मर्त्यस्याच्छिभुवो यथा। अग्निर्यथा (८अ० ४०क०) भ्राजन्तोऽग्नयो यथा। एतेभ्यः किम् (३अ० ५८क०) यथा नो वस्यसस्करत् ॥

गिर्वणः ॥ १० ॥

गिर्वण इत्येतत् पदमनुदात्तं भवति। (५अ० २८क०) परि त्वा गिर्वणो गिरः। एतच्चामन्त्रितत्वादेवानुदात्तं प्राप्तं यत् पुनरुच्यते तदामन्त्रितानभिज्ञस्यापि प्रत्ययार्थम् ॥

अग्ने घृतेनेति च ॥ ११ ॥

अग्ने पूर्वं घृतेनेत्येतत्पदमनुदात्तं भवति। यथा (१७अ० ५०क०) अग्ने घृतेनाहुत। अग्ने पूर्वमिति किम्। (३अ० २क०) अङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ॥

प्रचिकितश्च ॥ १२ ॥

प्रपूर्वं चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तं भवति। यथा (१९अ० ५२क०) त्वष्टः सोम प्रचिकितो मनीषा। प्रपूर्वमिति किम्। अन्यपदपूर्वमनुदात्तं न भवति। एतदप्यामन्त्रितत्वादेवानुदात्तं मन्दधीप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

एनोऽपापे ॥ १३ ॥

एन इत्येतत् पदमपापे वाच्येऽनुदात्तं भवति। अवशि
चैतत्प्रातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुल्लिङ्गं भवति य
(१७अ० ५०क०) उदे॑नमुत्त॒रान्न॑य, स्त्रीलिङ्गं भवति य
(१२अ० १५क०) मैना॒न्तप॑सा॒ मार्चि॑षा॒ऽभि शो॑चीः, नपुं
भवति यथा। (१२अ० ३५क०) मा॒तेव॑ पु॒त्रं विभृ॒ता॒स्वेनत्
अपाप इति किम्। (८अ० १३क०) दे॒वकृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑
मसि, (३अ० ४५क०) य॒देन॑श्चकृमा॒ व॒यम् ॥

इह पूर्वꣳ श्रुतम् ॥ १४ ॥

इह पूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तम्भवति। यथा (७अ० ९क
ममेदि॒ह श्रु॑त॒ꣳ हव॑म्। इह पूर्वमिति किम्। (७अ
९क०) श्रु॒तम्मे॑ मित्रावरुणा हवे॒मा। एतद्व्याख्यातत्वादनुदा
मन्दधीप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

मन्ये पदपूर्वꣳ सर्वत्र ॥ १५ ॥

मन्ये इत्येतत् पदं पदपूर्वं अनुदात्तं भवति सर्व
यथा (१५अ० ४७क०) अ॒ग्निꣳ होता॑रं मन्ये॒ दा
न्तम्। आख्यातत्वादाख्यातवद्यद्योगादिभिः स्वरविकारो य
प्राप्तः सोऽनेन सर्वत्र ग्रहणेन निषिध्यते अपदपूर्वस्य स्थाप्यते

वा च कमु चित्समस्माद् घ ह स्म त्व ईम्मर्य्या अरे स्विन्निपाताश्चेत् ॥ १६ ॥

वा च कम् उ चित्। समस्मात्। घ। ह। स्म। त्व ईम्
मर्य्याः। अरे। स्वित्। एतानि पदानि अनुदात्तानि भवन्ति
यदि निपातानि भवन्ति। असत्त्ववचनानि भवन्तीत्यर्थः
वा यथा। (९अ० ७क०) वातो॑ वा॒ मनो वा। च यथा (२६अ०

१क०) अ॒ग्निश्च॑ पृथि॒वी च॒ सन्न॒ते। कं यथा। (२५अ० ४६क०) इ॒मानु कं॒ भुव॑ना सीषधाम, उ यथा (४०अ० ९क०) यऽउ॒ स॑भूत्याꣳ र॒ताः। चिद्यथा। (८अ० २३क०) उ॒ताप॑व॒क्ता हृ॑दया॒ विध॑श्चित्। समस्माद्यथा। (३अ० २६क०) उ॒रु॒ष्या णो॑ऽअघाय॒तः। स॑मस्मात्, घ (७अ० ३२क०) यथा। आ घा॒ येऽअ॒ग्निमि॑न्ध॒ते। ह यथा (२३अ० ६३क०) द॒धे ह॒गर्भ॑मृ॒त्विय॑म्। स्म यथा। (३अ० ४६क०) अस्ति॒ हि ष्मा॑ ते शुष्मिन्नव॒याः, त्वो यथा। (१२अ० ४२क०) पीय॑ति त्वो॒ऽअनु॑ त्वो गृणाति, ईम् यथा। (२३अ० ५५क०) काऽई॑मरे पिशङ्गि॒ला। मर्य्याः यथा। (१०अ० ९क०) आ॒विर्म॑र्य्या॒ऽआवि॑त्तोऽअ॒ग्निर्गृ॒हप॑तिः। अरे यथा। (२३अ० ५७क०) अ॒जारे॑ पिशङ्गि॒ला। स्विद्यथा। (३३अ० ७४क०) अ॒धः स्वि॑दा॒सी३दुपरि॑ स्विदासी३त्। निपाता इति किम्। (४अ० १९क०) चिद॑सि म॒नासि॒॥

पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थेऽपादादौ ॥१७॥

पदपूर्वमामन्त्रितं यत् पदं तदनुदात्तं भवति। यदि तन्नानाभूतस्यार्थस्याभिधायकन्न भवति। यदि तत् द्विवचन-बहुवचनेनारभ्यत इत्यर्थः। यदि च पादादौ न भवति पद-पूर्वं भवति यथा। (४अ० १६क०) त्वम॑ग्ने व्रत॒पाऽअ॑सि। (३अ० ५६क०) व॒यꣳ सोम॑ व्र॒ते तव॑। अनानार्थ इति किम्। (५अ० ३४क०) मि॒त्रस्य॑ मा॒ चक्षु॑षेक्षद्ध्व॒मग्न॑यः, (२२अ० १९क०) आ॒दि॒व्यानां॒ पत्वान्न्वि॑हि॒ देवा॑ः। अपादादाविति किम्। (७अ० ११क०) या वां॒ कशा॒ मधु॑म॒त्यश्वि॑ना। (१५अ० ३०क०) सꣳ स॒मिद्यु॑वसेवृष॒न्नग्ने॒॥

तेनानन्तरा षष्ठ्येकपदवत् ॥ १८ ॥

तेनामन्त्रितेनाव्यवहिता षष्ठ्येकपदवद् भवति। आन-

न्तर्यं चेह देशकृतमर्थकृतं च गृह्यते। देशकृतं पुरस्तादुपरि
ष्टाद्वा षष्ठ्यन्तं पदमामन्त्रितस्य। अर्थकृतमेकार्थीभावः। एत
दुक्तं भवति। यदि तत् षष्ठ्यन्तमामन्त्रितस्य विशेषणं भवति
अथैकपदवत् स्वरो भवति। एतदुक्तं भवति यदि षष्ठ्यन्त
वाक्यादौ पादादौ वा न भवति पदपूर्वं भवति अथ तदप्यनु
दात्तं भवति। अतोऽन्यथात्वे आद्युदात्तं भवति। यथा
(६अ० २७क०)। अपान्नपात्। देवी'रापोऽअपान्नपात्।
ऋषी'णान्नपात् यथा। (२१अ० ६१क०) ऋषी'णान्नपाद
हणीत। (३७अ० १८क०) विश्वा'सां भुवां पते, (३४अ० ५६क०
उक्ति'ष्ठ ब्रह्मणस्पते। अनन्तरेति किम्। (३४अ० ५८क०)
ब्रह्म'णस्पते त्वमस्येत्यत्र एकपदवदिति च वदिति "व्युपदेशा
दन्यत्रायुदात्तत्वं षष्ठ्या भवति यथा। (१२अ० १०क०) ऊर्जो
नपाज्जातवेद इत्यत्र ऊक्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य तेनानन्तरा षष्ठ्यो
कपदवदित्यनेन सूत्रेणामन्त्रितस्यानन्तरा षष्ठ्येकपदवत् स्व
लभते इत्येतदुक्तं भवति॥ अधुनाऽऽमन्त्रितेन सह षष्ठ्या यत्रै
कार्थीभावो न भवति तत्रत्युदाहरणभूतं सूत्रं शिष्यभ्रान्ति
व्युदासार्थं स्वयमेव सूत्रकारः पठति॥

**न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरे:"पवि
त्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृपान्नृपते सोमाग्ने:
सोमेन्द्रस्य सोमसुवीर्य्यस्य सोम विश्वेषां देवा
नां प्रजापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने व्वाज
स्याग्ने वरुणस्यापोऽअस्माकम्॥ १९॥**

पृथिवि देवयजन्योषध्याः, देव भूरेः। पवित्रपते पवि
त्रपूतस्य अपां नपात्। नृणां नृपते। सोमाग्नेः। सोमेन्द्रस्य।

सो॒म॒ सु॒वीर्य्य॑स्य, सो॒म॒ विश्वे॑षां दे॒वाना॑म्। प्र॒जा॒प॒ते॒ यस्य॑, यस्य॑ देव। अग्ने॒ तव॑। अग्ने॒ वाज॑स्य। अ॒ग्ने॒ वरु॑णस्य। आपो॑ऽअ॒स्माक॑म्। एतेषामामन्त्रितानां याऽनन्तरा षष्ठी साऽनेकार्थीभावान्नैकपदवत् स्वरं लभते। यथा (१अ० २५क०) पृथिवि देवयजनी। पृथि॑वि देवय॒जन्योष॑ध्यास्ते॒। देव भूरेर्यथा। (८अ० ६क०) वा॒मस्य॒ हि क्षय॑स्य देव॒ भूरे॑ः। पवित्रपते पवित्रपूतस्य यथा। (४अ० ४क०) तस्य॑ ते पवित्रपते प॒वित्र॑पूतस्य। अपान्नपाद्यथा। (८अ० २४क०) अ॒पान्नपा॑त्प्रति॒रक्ष॑न्नसु॒र्य्य॑म्। नृणान्नृपते यथा। (११अ० २७क०) त्वन्नृ॒णान्नृ॑पते जायसे॒ शुचि॑ः, सोमाग्नेर्यथा। (८अ० ५०क०) उ॒शिक् त्वं दे॑व सोमा॒ग्नेः। सोमेन्द्रस्य यथा। (८अ० ५०क०) व॒शी त्वं दे॑व सो॒मेन्द्र॑स्य। सोम सुवीर्य्यस्य यथा। (७अ० १४क०) अच्छि॑न्नस्य ते देव सोम सु॒वीर्य्य॑स्य। सोम॒ विश्वे॑षां देवानां यथा। (८अ० ५०क०) अ॒स्मत्स॑खा॒ त्वं दे॑व सोम॒ विश्वे॑षां दे॒वाना॑म्॥ प्रजापते यस्य यथा। (१८अ० ४४क०) स नो॑ भुवनस्य पते प्रजापते॒ यस्य॑। यस्य यथा, (७अ० ७क०) यस्य॑ देव दधि॒षे पू॑र्व॒पेयम्। अग्ने तव यथा। (१२अ० १०६क०) अग्ने॒ तव॒ श्रवो॒ वय॑ः। अग्ने॒ वाज॑स्य॒ यथा। (१५अ० ३५क०) अग्ने॒ वाज॑स्य॒ गोम॑तः। अग्ने वरुणस्य यथा। (२१अ० ३क०) त्वन्नो॑ऽअग्ने॒ वरु॑णस्य वि॒द्वान्। आपोऽअ-स्माकं यथा। (४अ० १२क०) आ॒पो॒ऽअ॒स्माक॑म॒न्तरु॒दरे॑ सु॒शेवा॑ः। एवमादीन्यन्यान्यपि प्रत्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि, यथा। (१२अ० ८६क०) यस्यौ॑षधीः प्र॒सर्प॑थ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्विकिरिद्र विलोहित दरिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्कराम्बेऽअम्बि-

केऽम्बालिके शरव्ये ब्रह्म्म सꣳशिते मरुतो-
ऽअश्श्विना य़व्व्ये गव्व्ये द्यावापृथिवीऽउरो-
ऽग्नाऽ३इ पत्क्नीवँल्लाजी३ञ्छाची३न्मीढुष्ट्म
शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे व्वसुपते व्वसुदावन्
॥ २० ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्। विकिरिद्र विलोहित। दरि
नीललोहित, श्रेयस्कर, भूयस्कर। अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके
शरव्ये ब्रह्म्म सꣳशिते। मरुतोऽअश्विना। य़व्ये गव्ये
द्यावापृथिवीऽउरो। अग्ना ३इ पत्क्नीवन्। लाजी३न्। शाची
३न्। मीढुष्टम शिवतम। सहस्राक्ष शतेषुधे, वसुपते वसुदा
वन्। एतान्यामन्त्रितानि, नानुदात्तानि भवन्ति। पदपूर्व
मित्यस्यापवादः। सुमङ्गल सत्यराजन्यथा (२०अ० ४क०
सुश्लो॑क॒ सुम॑ङ्गल॒ सत्य॑राजन्। विकिरिद्र विलोहित यथा
(१६अ० ५२क०) विकि॑रिद्र॒ विलो॑हित॒ नम॑स्ते। दरिद्र नील
लोहित यथा। (१६अ० ४७क०) अन्ध॑सस्पते॒ दरि॑द्र॒ नील
लोहित। अत्र सुमङ्गलविकिरिद्रशब्दस्य पादादित्वादाद्युदा
त्तत्वं सिद्धमेव इति तद्विशेषणार्थं द्वितीयपदस्योच्यते। ए
सर्वत्रैतज्जातीयकेषु द्विपदेषु प्रयोजनं द्रष्टव्यम्। श्रेयस्कर भूय
स्कर यथा। (१०अ० २८क०) बहु॑कार॒ श्रेय॑स्कर॒ भूय॑स्कर
अम्बेऽअम्बिके यथा। (२३अ० १८क०) अम्बेऽअम्बि॒केऽम्बा॑लिके
न मा॑ नयति॒ कश्च॒न, शरव्ये ब्रह्म्म सꣳशिते यथा। (१७अ
४५क०) परा॑पत॒ शर॑व्ये॒ ब्रह्म्म॑ सꣳशिते। मरुतोऽअश्विना
यथा। (३३अ० ४७क०) इ॒ता मरु॑तो॒ऽअश्वि॑ना। य़व्ये गव्ये
यथा। (२३अ० ८क०) य़व्ये गव्य॑ऽए॒तदन्न॑मत्तदेवाः, द्यावा

पृथिवीऽउरो यथा। (४अ० ७क०) द्यावा॑पृथिवी॒ऽउरो॑ऽअन्तरिक्ष। अग्नाऽ३इ पत्क्नीवन्यथा। (८अ० १०क०) अग्नाऽ३इ पत्क्नी॑वन् सजूः। लाजी३न् शाची३न् यथा। (२३अ० दावशे॰ भूर्भुव॒ः स्व॒र्लाजी३ञ्छाची३न्। मीढुष्टम शिवतम (१६अ० ५१क०) मीढु॑ष्टम॒ शिव॑तम शि॒वो न॑ः। सह॰ शतेषुधे यथा। (१६अ० १३क०) धनुष्ट्वꣳ सह॑स्राक्ष॒ शते॑षुधे। वसुपते वसुदावन् यथा। (१२अ० ४३क०) म॒घवा॒ वसु॑पते॒ वसु॑दावन्॥

इडोत्तराणि नव स्वानोत्तराणि षडग्न्युत्तराणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेकꣳ सिनीवाल्युत्तरञ्च प्रजापतये ब्रह्म्मन्निति च ॥२१॥

इडोत्तराणि नवामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा। (८अ० ४३क०) इडे॑, रन्ते॑। हव्ये॑, काम्ये॑। चन्द्रे॑, ज्योते॑। अदि॑ति। सर॑स्वति। महि॑। विश्रु॑ति। स्वानोत्तराणि षडामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा। (४अ० २७क०) स्वान॑। भ्राज॑। अङ्घा॑रे। बम्भा॑रे। हस्त॑। सुह॑स्त। कृशा॑नो। अग्न्युत्तराणि चत्वार्य्यामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा (३३अ० ४८क०) अग्ने॑। इन्द्र॑। वरु॑ण। मित्र॑। देवा॑ः, भगोत्तराणि च। चशब्दाच्चत्वार्य्येवामन्त्रितान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा। (३४अ० ३६क०) भग॑ प्रणेताः। भग॑ सत्य॑राधाः। भग॑। इन्द्रोत्तरमेकं पदमाद्युदात्तं भवति। यथा। (२६अ० ४क०) इन्द्र॑। गोम॑न्। सिनीवाल्युत्तरञ्च। चशब्दादेकमेवामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति। यथा। (३४अ० १०क०) सिनी॑वालि॒ पृथुष्टु॑के। प्रजापतये ब्रह्मन्निति

च। अत्र ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति। यथा (२२अ० ४क०) प्र॒जापत॑ये॒ ब्रह्म॒न्नश्व॑म्॥

भूतिराद्युदात्तम्॥ २२॥

ऽग्ना... ...त्ताधिकारो निवृत्तः। इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः शिव... भूतिरित्येतत् पदमाद्युदात्तं भवति। यथा (३०अ० १७क०) भूत्यै॑ जागर॒णम्। (१२अ० ६५क०) नमो॒ भूत्यै॒ येदम्। भूतिरिति किम्। (१८अ० ११क०) भू॒तं च॑ मे भवि॒ष्यच्च॑ मे॥

कदा न रिष्येम पूर्वम्॥ २३॥

कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति। न रिष्येम पूर्वं चेद्भवति यथा (३४अ० ४१क०)। न रि॑ष्येम॒ कदा॑ च॒न। न रिष्येम पूर्वमिति किम् (३अ० ३२क०)। कदा॒ च॒न स्त॒रीर॑सि॥

आमन्त्रितञ्च॥ २४॥

आमन्त्रितमाद्युदात्तम्भवति। यस्यामन्त्रितस्याधस्तात् स्वरो न विहितः। कस्य चाधस्तात् स्वरो न विहितः। पदपूर्वं यन्न भवति। पादादौ वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं भवति। अपदपूर्वम्भवति यथा (३अ० ३८क०)। अग्ने॑ गृहपते। वाक्यादौ भवति यथा (५अ० ३४क०)। अग्न॑यः सगराः (२२अ० १९क०)। देवा॑ऽआशापालाः। पादादौ भवति यथा (७अ० ११क०)। या वा॒ङ्कशा॒ मधु॑म॒त्त्यश्वि॑ना (३३अ० १०क०)। विश्वे॑भिः सो॒म्यम्मध्वग्ने॑। सुमङ्गलादि तु निपातितमेव॥

कृष्णो मृगसँय्योगे॥ २५॥

कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (२अ०

१क०) कृष्णो॑ स्याखरे॒ष्टः)। (२४अ० ३६क०) कृष्णो॒ रात्र्या॒ऽऋक्षो॑ ज॒तूः)। मृगसंयोग इति किम्। (२४अ० ४०क०) श्वा कृ॒ष्णः) क॒र्णो गर्द॒भः)। अत्र कृष्णशब्दो वर्णवचनः वर्णविशेषाभिमतत्वात्॥

व्ययवांश्चान्तः॥ २६॥

अन्तःशब्दो द्विविधः व्ययवानव्ययवांश्च यस्य विभक्त्यादिभिर्विकारो न क्रियते सोऽव्ययवान्। तथा चोक्तम्। सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति। यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते स व्ययवान्। स चाद्युदात्तो भवति। यथा (१७अ० २क०)। समु॒द्रश्च॒ मध्यं॒ चान्त॑श्च (२३अ० ६२क०)। इ॒यँ वेदि॒ः परो॒ऽअन्त॑ः पृथि॒व्याः)। व्ययवानिति किम्। (७अ० ४क०) अ॒न्तर्य॑च्छ मघवन्॥

परः प्रधाने॥ २७॥

परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमितवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (८अ० ३६क०) य॒स्मा॒न्न जा॒तः) परो॑ऽअ॒न्योऽअस्ति॑। (२३अ० ६२क०) इ॒यँ वेदि॒ः पर॑ः। प्रधान इति किम्। (१७अ० २९क०) प॒रो दि॒वा प॒रऽए॒ना पृ॑थि॒व्या॥

मात्रा च परिमाणे॥ २८॥

मात्राशब्दश्च परिमाणवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (२३अ० ४७क०) कस्य॒ मात्रा॒ न वि॑द्यते। (२३अ० ४८क०) गोस्तु मात्रा॒ न वि॑द्यते। परिमाण इति किम्। (२२अ० १९क०) वि॒भूर्मा॒त्रा प्र॒भूः) पि॒त्रा। अत्र मातृशब्दस्य सम्बन्धिवचनस्य तृतीयान्तस्यैतद्रूपं भवति। अतः परिमाणवाची न भवति॥

दक्षिणा च ॥ २९ ॥

दक्षिणाशब्दश्चायुदात्तो भवति। यथा। (१८अ० ४२क०) तस्य दक्षिणाऽपसुरसं÷। (१७अ० ४०क०) दक्षिणा यज्ञं पुरऽएतु सोमं÷॥

न दश विश्वकर्मा निषद्येन्द्रस्य पातु सदः सङ्ग्येषु ॥ ३० ॥

दश विश्वकर्मा निषद्य। इन्द्रस्य। पातु। सदः। सङ्ग्यः। एतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्द आयुदात्तो न भवति। दश (१६अ० ६४क०) यथा। दश दक्षिणा दश प्रतीचीः। विश्वकर्मा यथा। (१३अ० ५५क०) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा। निषद्य यथा। (१८अ० ६२क०) आक्रम्या जानु दक्षिणतो निषद्य। इन्द्रस्य यथा। (३७अ० १२क०) पुत्रवती दक्षिणतऽइन्द्रस्याधिपत्ये। पातु यथा। (५अ० ११क०) मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु। सदः यथा। (८अ० ३६क०) यमनेत्रा दक्षिणासदं÷। सङ्ग्यः यथा। (८अ० ३५क०) यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासङ्ग्यं÷॥

कर्णः खाङ्गे ॥ ३१ ॥

कर्णशब्दः खाङ्गाभिधाय्यायुदात्तो भवति। यथा (२५अ० २१क०) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः। (२५अ० २क०) श्रोत्राभ्यां कर्णौ ते दुनोमधरकण्ठेन। खाङ्ग इति किम्। (२४अ० ४०क०) श्वा कृष्णः कर्णौ गर्दभः॥

महो नपुंठ०सके ॥ ३२ ॥

महश्शब्दो नपुंसकाभिधाय्यायुदात्तो भवति। (३अ० २०क०) महस्य महो वो भक्षीय। नपुंसक इति किम०

(४अ० ३५क०) म॒हो दे॒वाय॒ तदृ॒तꣳ स॑पर्य्य॒त। (३३अ० १७क०) म॒होऽअ॒ग्नेः) स॑मिधानस्य॒ शर्म॑णि॥

श्रवश्च ॥ ३३ ॥

श्रवःशब्दो नपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति यथा। (१२अ० १०६क०) अग्ने॒ तव॒ श्र॒वो॒ वय॑ः। नपुंसक इति किम्। (१८अ० १क०) श्र॒वश्च॑ मे श्रुतिश्च॑ मे॥

अन्धो वीर्य्ये ॥ ३४ ॥

अन्धशब्दो वीर्य्यवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (३अ० २०क०) अन्ध॒स्थान्धो॑ वो भक्षीय। वीर्य्य इति किम्। (३०अ० १०क०) स्वप्ना॑या॒न्धमध॑र्माय। (४०अ० ९क०) अ॒न्धन्तम॒ः प्रवि॑शन्ति॥

एता वर्णे ॥ ३५ ॥

एताशब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (२४अ० ८क०) एता॒ऽऐन्द्रा॒ग्नाः)। वर्ण इति किम्। (१७अ० २क०) ए॒ता मेऽ॑अग्न॒ इष्ट॑का(ः॥

रोहितश्च केवलः ॥ ३६ ॥

रोहितशब्दश्च वर्णवचनः केवलः असमासस्थ आद्युदात्तो भवति। यथा। (२४अ० २क०) रोहि॑तो धू॒म्ररो॑हित(ः। वर्णवाचीति किम्। (२४अ० ३७क०) रो॒हित्कु॑ण्डृ॒णाची रोलत्ति॑का। केवल इति किम्। (२४अ० २क०) धू॒म्ररो॑गोरु॒त(ः क॒र्कन्धु॑रोहित(ः॥

यन्त्री राट् ॥ ३७ ॥

यन्त्रीशब्द आद्युदात्तो भवति। राट् परश्चेद्भवति।

यथा। (१४अ० २२क०) यन्त्री राट्। राट् पर इति किम्। यन्त्रसि यमनी॥

ओषधीरनामन्विते ॥ ३८ ॥

ओषधीशब्दोऽनामन्वितविषय आद्युदात्तो भवति। यथा। (१२अ० ७५क०) याऽओषधीः पूर्वा जाताः। अनामन्वित इति किम्। (१२अ० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पथ।

सर्व विश्वख मानुषाशाः स्वाहा व्राज पयो नमः ॥ ३९ ॥

सर्व। विश्वख। मानुषा। आशाः। स्वाहा। व्राजः। पयः। नमः। एतानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। सर्व यथा। (३२अ० २क०) सर्वे निमिषा जज्ञिरे। विश्वख यथा। (३२अ० ८क०) यत्र विश्वखं भवत्येकनीडम्। मानुषा यथा। (१२अ० १११क०) दैव्यं मानुषा युगा। आशा यथा। (२७अ० ७क०) विश्वखाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषीभ्यः। स्वाहा यथा। (२२अ० ७क०) हिङ्कारायं स्वाहा। व्राजः यथा। (१८अ० १क०) व्राजख मे। पयः यथा। (१८अ० ३६क०) पयः पृथिव्याम्। नमः यथा। (१६अ० १७क०) नमो हिरण्यबाहवे॥

असि शिवा सुषदा पयखती यत्ते मधुमती तेवर्चखानोजिष्ठो भ्राजिष्ठः शुक्रिणी भद्रा वाच्याय वन्द्यो मेध्यो यमादित्यखितः सोमखसेत्येतेषु ॥ ४० ॥

शिवा। सुषदा। पयखती। यत्ते। मधुमतीः। वर्चखा।

ओजिष्ठ। भ्राजिष्ठ शुष्मिणी। भद्रवाच्च्याय। वन्द्यः। मेध्यः। यमः। आदित्यः। त्रितः। सोमेन। स्वसा। असीत्यधस्तादनुदात्त उक्तः स एतेषु परभूतेषु आद्युदात्तो भवति। शिवा यथा। (१अ० २७क०) सु॒क्ष्मा चासि॑ शि॒वा। सुषदा यथा। (१अ० २७क०) स्यो॒ना चासि॑ सु॒षदा॑। पयस्वती यथा। (१अ० २७क०) ऊर्ज॑स्वती॒ चासि॒ पय॑स्वती च। य॒त्ते यथा। (५अ० ९क०) यो॒ऽस्याम्पृ॑थि॒व्यामसि॒ य॒त्ते॑। मधुमतीर्यथा। (७अ० १क०) ये॒षां भागोऽसि॑ मधु॑मतीः। वर्चस्वान्यथा। (८अ० ३८क०) त्वन्दे॒वेष्वसि॒ व॑र्चस्वान्। ओजिष्ठः यथा। (८अ० ३८क०) त्वन्दे॒वेष्वस्योजि॑ष्ठः। भ्राजिष्ठः यथा। (८अ० ३९क०) त्वन्दे॒वेष्वसि॒ भ्राजि॑ष्ठः। शुष्मिणी यथा। (१९अ० ७क०) सुरा॒ त्वमसि॑ शु॒ष्म्मिणी॒। भद्रवाच्च्याय यथा। (२१अ० ६१क०) होत॒रसि॑ भद्र॒वाच्च्या॑य। वन्द्यः यथा। (२९अ० ३क०) इड्य॒श्चासि॒ वन्द्य॑ः। मेध्यः यथा। (२९अ० ३३क०) आशु॒श्चासि॒ मेध्य॑श्च सप्प्ते। यमः यथा। (२९अ० १४क०) असि॑ य॒मः। आदित्यः यथा। (२९अ० १४क०) अस्या॑दि॒त्योऽअर्वन्। त्रितः यथा। (२९अ० १४क०) असि॑ त्रि॒तो गुह्ये॑न। सोमेन यथा। (२९अ० १४क०) असि॒ सोमे॑न। स्वसा यथा। (३४अ० ३३क०) या दे॒वाना॒मसि॒ स्वसा॑॥

धनदारत्नधाभ्याञ्च ॥ ४१ ॥

धनदारत्नधाभ्याम्परोऽसिशब्द आद्युदात्तो भवति। धनदा यथा। (९अ० २८क०) त्वꣳ हि ध॑न॒दाऽअसि॑। रत्नधा यथा। (२६अ० २१क०) त्वꣳ हि र॑त्न॒धाऽअसि॑॥

रायोऽपोषे ॥ ४२ ॥

रायः इत्येतत्पदमपोषे परे चाद्युदात्तं भवति यथा।

(४अ० २२क०) त्वे रायो मे राय॑÷। अपोष इति किम्
(४अ० २२क०) मा व॒यꣳ॑ रा॒यस्पोषेण॒ व्वि यौष्म ॥

न भागमीशिषयोः ॥ ४३ ॥

राय इत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तं भवति। भागं यथा। (३४अ० २३क०) रा॒यो भा॒गम् ईशिषे यथा। (१७अ० ७१क०) रा॒यऽई॑शिषे ॥

त्रिधा बद्धहितयोः ॥ ४४ ॥

त्रिधाशब्दो बद्धहितयोः परयोराद्युदात्तो भवति। बद्धं यथा (१७अ० ९१क०) त्रिधा॑ ब॒द्धो वृ॑ष॒भो रोर॑वीति। हितं यथा (१७अ० ९२क०) त्रिधा॑ हि॒तं प॒णिभि॑र्गु॒ह्यमा॑नम् ॥

सुकृतम्भूते ॥ ४५ ॥

सुकृतशब्दो भूताभिधाय्याद्युदात्तो भवति। यथा (७अ० ३९क०) उ॒रुः) पृ॒थुः) सुकृ॑तः(क॒र्त्तृभि॑र्भूत्। भूत इति किम् सूक्तञ्च॑ (१८अ० ५क०) मे सुकृ॒तञ्च॑ मे ॥

द्विरुदात्तानि ॥ ४६ ॥

द्विरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः अधिकारसूत्रमेतत् ॥

बृह॒स्पति॒र्वनस्पतिर्नराशꣳ॑ सस्त्तनूनप्त्रे तनूनपान्नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क्रतूदक्षाव्भ्यामेतवाऽअन्न्वेतवा इ॒मे च ॥ ४७ ॥

(१७अ० ४०क०) बृह॒स्पति॑÷। (२०अ० ४५क०) वन॒स्प॒ (२०अ० ३७क०) नरा॒शꣳ॑ स॑÷, (४अ० ५क०) त्रा॒वर्च॑स्वा

(२०अ० ३७क०) तनूनपा॑त्, (१२अ० २क०) नक्तो॒षासा॑, (२०अ० ४१क०) उ॒षासा॒ नक्ता॑, (१७अ० २०क०) द्यावा॑पृथि॒वी, (१२अ० २क०) द्यावा॒क्षामा॑, (७अ० २७क०) क्रतू॒दक्षा॑व्भ्याम्, (१७अ० ९७क०) एत॒वै, (८अ० २३क०) अन्न्वे॑त॒वै, एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थ आरम्भः प्रचुराण्येवोदाहरणानि ॥

देवताद्वन्द्वानि चानामन्त्रितानि ॥ ४८ ॥

देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्त्रितानि वर्जयित्वा। यथा (२अ० १ क०) अ॒ग्नीषोमा॑ब्भ्या॒ञ्जुष्ट॑ङ्गृह्णामि (७अ० २३क०) मि॒त्त्रावरु॑णाब्भ्यां त्त्वा। देवताद्वन्द्वानीति किम् (४अ० ९क०) ऋक्सा॒मयो॒ः शिल्पे (४अ० २क०) दी॒क्षा॒त॒पसो॑स्त॒नूर॑सि। अनामन्त्रितानीति किम् (७अ० १०क०) तान्धे॒नुं मि॑त्त्रावरुणा, चशब्दादधस्तनसूत्रविहितान्यनामन्त्रितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्त्रितानि त्वामन्त्रितस्वँल्लभन्ते। यथा (२६अ० ३क०) बृह॒स्पते॒ऽअति॒ यद॒र्य्यो॒ऽअर्हा॑त् (२८अ० २६क०) तनू॑नपात्प॒थऽऋ॒तस्य॒ याना॑न् ॥

इन्द्राबृहस्पतिब्भ्यामिन्द्राबृहस्पती इति यौणिशं ॥ ४९ ॥

इन्द्राबृहस्पतिब्भ्यामिन्द्राबृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्रीक्षराण्युदात्तानि भवन्ति। इन्द्राबृहस्पतिभ्यां यथा (७अ० [illegible]) इन्द्रा॒बृह॒स्पतिब्भ्यां॑ त्वा देवा॒व्यँय्य॒ज्ञस्य॑। इन्द्राबृह[illegible] यथा (२५अ० ६क०) इन्द्रा॒बृह॒स्पती॑ऽऊरु॒ब्भ्या॑म् ॥

[illegible]त्तसर्वमग्नाऽ३इ लाजी३ञ्छाची३निति त्रिमा[illegible] च ॥ ५० ॥

अग्नाऽइ लाजौ३न् शाचौ३न् एतानि पदानि सर्वो
त्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च त्रीण्यक्षराण्येतेषु पदेषु भवति
यथा (८अ० १०क०) अग्नाऽइ इह आकारस्त्रिमात्रः (२३
८क०) लाजौ३निहैकारः शाचौ३निहैकारः ॥

प्रणवश्च ॥ ५१ ॥

प्रणवश्च सर्वोदात्तो भवति त्रिमात्रश्च यथा (४०अ० १७
ओम् ३ खम्ब्रह्म ॥

विवेशा३ इति चानुदात्तम् ॥ ५२ ॥

विवेशा३ इत्येतत् पदं सर्वानुदात्तं भवति अन्त्यम
चास्य त्रिमात्रं भवति यथा (२३अ० ४९क०) तेषु विश्वं भु
नमाविवेशा३, इहाकारस्त्रिमात्रः। अनुदात्तमिति कि
(२३अ० ५०क०) विश्वम्भुवनमाविवेश ॥

आसीदिति चोत्तरँल्विचारे ॥ ५३ ॥

आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्त्तमानमुत्तरं सर्वानुदा
भवति तस्य चान्त्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा (३३अ० ७४क
उपरि खिदासौ३त्, इहाकारस्त्रिमात्रः, विचार इति षः
(२३अ० ११क०) का खिदासीत् ॥

पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ ५४ ॥

आसीदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे वर्त्तमानमन्तोदात्तं
त्रिमात्रं चास्यान्त्यमक्षरं भवति। यथा (३२अ० ७४क०)
खिदासौ३त् इहैकारस्त्रिमात्रः ॥

द्वन्द्वञ्चेन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥५५

देवताद्वन्द्वं च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु परभूतं
दात्तं भवति, हिरुदात्तापवादः, इन्द्रपूर्वं यथा (२५अ०

इन्द्राविष्णोः) प्रियमस्येति पार्थ÷, (२अ० १५क०) इन्द्राग्नोरुज्जितमनूज्जेषम् (७अ० ८क०) इन्द्रवायुब्भ्यान्त्वैषते योनिं÷। सोमपूर्वस्य यथासम्भवमुदाहरणम् (२४अ० १क०) ब्राह्मोः) सौमापौष्णः)॥

अग्निश्चेन्द्रे ॥ ५६ ॥

अग्निपूर्वश्चेन्द्रोत्तरपदो देवताद्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति यथा (७अ० ३२क०) अग्नोन्द्राब्भ्यान्त्वैषते योनिः॥

ऋक्सामि च ॥ ५७ ॥

ऋक्पूर्वपदः सामशब्दोत्तरपदश्च द्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति। यथा (४अ० १क०) ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तः॥

यतो गतौ ॥ ५८ ॥

यत इत्येतत्पदं गतौ वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति। यथा (११अ० ३क०) स्वर्यतो धिया दिवम्, इण्गतावित्यस्यैतद्रूपम्, गताविति किम् (२३अ० ६३क०) यतो जातः) प्रजातिः॥

पायोर्विशः ॥ ५९ ॥

पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्तो भवति। यथा (१अ० ११क०) पायुर्विशोऽस्याऽदब्धः, पायोरिति किम् (१अ० ८६क०) इन्द्रन्देवीर्विशो मरुतः÷॥

आयुरर्य्यमोर्वश्यस्तिभ्यः ॥ ६० ॥

आयुरित्येतत्पदम् अर्य्यमा उर्वशी अस्ति शब्देभ्यः परात्तं भवति। अर्य्यमा यथा (२५अ० २४क०) मा नो वरुणोऽर्य्यमायुः), उर्वशी यथा (५अ० २क०) उर्वशीरसि, पदसंहितोदाहरणम्। अस्ति यथा (१५अ०

६२क०) अध॑स्म्म ते॒ व्रज॑नं कृ॒ष्णम॑स्त्ति आ॒योष्ट्वा॑। एतेभ्य इ
किम् (१८अ० ३क०) आयु॑श्च मे ज॒रा च॑ मे ॥

अस्य रोचनाऽसौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो
दिवः कोऽहन्त्वम्महीँय्य॒ ईशऽईशानेभ्यः ॥६१॥

रोचना असौ बोधा मे पारम् पुरऽएतारः दिवः कः अह
त्वम् महीम् यऽईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्यशब्दोऽन्तोदा
भवति, रोचना यथा (३अ० ७क०) अ॒न्तश्च॑ रति रोच॒ना
असौ यथा (१०अ० २०क०) अ॒साव॒स्य पि॒ता व॒यꣳ स्या
बोधा मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा॑ मेऽअ॒स्य वच॑सो य॒वि
पारम् यथा (१२अ० ७३क०) अग॑न्म॒ तम॑सस्पा॒रम॒स्य, पुर
तारो यथा (१७अ० १४क०) ये॒ ब्रह्म॑णः पुरऽए॒तारो॑ऽअ॒
दिवः यथा (२३अ० ५०क०) एके॒नाङ्गे॑न दि॒वोऽअ॒स्य पृ॒ष्ठ
कः यथा (२३अ० ५९क०) कोऽअ॒स्य वे॑द॒ भुव॑नस्य॒ ना॑भि
अहं यथा (२३अ० ६०क०) वेदा॒हम॒स्य भुव॑नस्य॒ नाभि॑म्, त्व
यथा (३४अ० ५८क०) ब्रह्म॑णस्पते॒ त्त्वम॒स्य य॒न्ता, महीम् य
(३३अ० २९क०) इ॒मान्ते॒ धिय॒म्प्रभ॑रे म॒हो म॒हीम॒स्य, य॒ऽई
यथा (२३अ० ३क०) य॒ऽईशे॑ऽअ॒स्य द्वि॒पद॑ः, ईशानम् य
(२७अ० ३५क०) ईशा॑नम॒स्य जग॑तः ॥

प्रत्नां य॒ज्ञस्य हविषः पाहीत्पा
मद्वो य॒जमानस्य होतुरजरासो लोकेषु च ॥६

प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत् पातम् मद्वः यजमान
होतुः अजरासः लोकः इत्येतेषु च प्रत्ययेषु अस्य शब्दोऽन्त
दात्तो भवति, प्रत्नां यथा (३अ० १६क०) अ॒स्य प्र॒त्नामनु॒
त॑म्, य॒ज्ञस्य यथा (४अ० १०क०) आस्य य॒ज्ञस्यो॒दृचं

हविषः यथा (६अ० ११क०) अ॒स्य ह॒विष॒स्त्मना॑ य॒ज, पाहि यथा (२६अ० २३क०) श॑श्वत्त॒मꣳ सु॒मना॑ऽअ॒स्य पा॑हि। इत् यथा (३३अ० ९७क०) अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृधे, पातम् यथा (७अ० ३१क०) अ॒स्य पा॑तन्धि॒येषि॒ता, मङ्घः यथा (९अ० १८क०) अ॒स्य मङ्घ॑ः पिबत, य॒जमानस्य यथा (२२अ० २२क०) अ॒स्य यज॑मानस्य वी॒रो जा॑यताम्, होतुर्यथा (२८अ० ११क०) अ॒स्य होतु॑ः प्र॒दिश्यृ॒तस्य॑ वा॒चि। अजरासो यथा (३३अ० १क०) अ॒स्याजरा॑सो द॒माम्, लोकः यथा (३५अ० १क०) लो॒कः) सु॒ताव॑तः॥

अनुदात्तमन्यत् ॥ ६३ ॥

अस्येत्येतत् पदमुक्तादन्यदनुदात्तं भवति, यथा (२३अ० ५८क०) षड॑स्य वि॒ष्ठाः) श॒तम् (३३अ० ९७क०) अ॒द्यातम॑स्य, पूर्ववाननुदेश इत्येतस्यैवायं प्रपञ्चः॥

पक्त्तीर्हसयोरन्त उदात्तं आदिर्वा ॥ ६४ ॥

पक्त्तीः शब्दस्य हसशब्दस्य चान्त उदात्तो भवति आदिर्वा उदात्तो भवति स्वरविकल्पः, पक्त्तीर्यथा (२१अ० ५९क०) पच॒न्पक्त्ती॒ः, हसः यथा (३०अ० २०क०) पँश्च॒लूꣳ हसा॑य॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तार्थम्॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः।

...न्दगुरवास्तव्यवज्रटसुतोव्वटकृतौ ...ख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातम्, तत्र प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोरेवाङ्गभूताः संज्ञाः परिभाषा उक्ताः, द्वितीये स्वरः । अधुना क्रमप्राप्तः संस्कारोऽभिधीयते लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः ॥

सꣳहितायाम् ॥ १ ॥

इत्ययमधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति च "उदः स्तभाने लोपम्" उत् (१७अ० ७२क०) स्तभान उत्त॑भान॒ तेज॑सा॒ दिश॒ऽउदृ॑ꣳह ॥

अर्त्थः पदम् ॥ २ ॥

संहितालक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० १ सू० १५८) "वर्णानामेकप्राणयोगः सꣳहितेति" अधुना पदलक्षणमुच्यते अर्थाभिधायि पदम् पद्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति पदम् यद्येवम् निपातस्यानर्थकस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्टादर्थभेदनिबन्धनं पदचतुष्टयं वक्ष्यति "नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति" तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकन्नाम निपातः पादपूरण इति सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य पदावयवस्य पदसंज्ञा माभूदित्यतोऽर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा यथा स्यात् (३०अ० १८क०) गोव्य॑च्छ॒मन्त॑काय गोघा॒ ॥ ६ ॥ माभूत् (१८अ० १२क०) गो॒धूमा॑श्च मे ॥

पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ ३ ॥

यः कश्चिद्वैदिकशास्त्रसन्धिरुच्यते स पदा

तव्य इति, ते सन्धयश्चत्वारो भवन्ति स्वरयोः, व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोस्तु द्विप्रकारः। पूर्वः स्वरो भवति पश्चाद्व्यञ्जनानि, व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति, स्वरयोर्भवति यथा (४अ० १क०) आ इ॒दम् एद॑म्। (१८अ० ४५क०) व॒रुण॒ इ॒ह व॒रु णे॒ह। व्यञ्जनयोर्भवति यथा (१अ० २२क०) सम् यौ॒मि॒, सँय्यौ॑मि, (१अ० २१क०) सम् व॒पा॒मि॒ सँव॑पामि, स्वरपूर्वो भवति यथा (१अ० १क०) इ॒षे त्वा॒ इ॒षे त्त्वा॑, ऊ॒र्जे त्वा॒ ऊ॒र्जे त्त्वा॑, व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा (१७अ० ५०क०) उत् ए॒न॒म् उदे॑नम्, परिभाषासूत्रमेतत्॥

न परकालः पूर्वकाले पुनः॥ ४॥

ह्यन्तराः काला इति वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः पूर्वकाले सन्धौ सति पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा (प्रा० अ० ३ सू० १४२) "आकारोपधो यकारमिति, नकारस्याकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (७अ० ३९क०) म॒हा२ाँ॒ऽइन्द्र॑ इति, यथा (प्रा० अ० ४। सू० ३६) "कण्ठ्यपूर्वो यकामरिफित इति, अवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (१२अ० ९२क०) या॒ऽओष॑धी॒रिति ततो हिशब्दात् परं लक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० ४। सू० १२२) "यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः" ततो यलोपे कृते हिशब्दात् पूर्वं शास्त्रं पुनः प्रवर्त्त[illegible] (प्रा० अ० ४। सू० ५२. ५३) "कण्ठ्यादिवर्ण एकारम्" "[illegible] वो [illegible]ोकारमिति। तत्प्रवर्त्तमानन्निषिध्यत इति सूत्रार्थः॥

[illegible]लीभि॑स्त्व[illegible]

[illegible]क०) स्व॒स्ति [illegible]

[illegible]ः स्व॒स्ति॥

[illegible]ालाः॥ ५॥

[illegible]षां सन्धिकालानां ते ह्यन्तराः

कालाधि[illegible] उपवसने [illegible]स्यः [illegible] उक्तमुदाहरणम्॥

कालाः काल[illegible]

विसर्जनीयः ॥ ६ ॥

विसर्जनीयसन्धिरधिकृत इति सूत्रार्थः ॥

चक्रयोः शम् ॥ ७ ॥

चकारछकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते चकारे यथा (१८अ० १क०) वाजं॑÷ च॒ मे॒, वाजं॑श्च मे, छे यथा (१४अ० १८क०) अस्रीवर्य÷ छन्दं÷ अस्रीवय॒स्छन्द॑ ÷ ॥

तथयोः सम् ॥ ८ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते तकारे यथा (३अ० ५७क०) आखुः॑) ते॒ प॒शुः॑) आखुस्ते॒ प॒शुः॑), (१६अ० १क०) नमं÷ ते॒ रु॒द्र॒ नमस्ते॑ रुद्र, विसर्जनीयथकारसन्धिस्तु संहितायां न विद्यते अतो रूपोदाहरणं दीयते, कः थकारः कस्थकारः ॥

प्रत्ययसवर्णम्मुदि शाकटायनः ॥ ९ ॥

शषसा मुत्संज्ञा उक्ताः, मुत्संज्ञकेषु परभूतेषु विसर्जनीयः परसवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा (१७अ० ३३क०) आशुः॑) शिशा॑नः॑ आ॒शुश्शिशा॑नः॑, (८अ० ३४क०) अदि॑तिः॑ षोडशाक्षरेण अदि॑तिष्षोडशाक्षरेण, (१अ० १क०) ट्वो॑ वं÷ सवि॑ता ट्वो॑ वस्सवि॑ता ॥

अविकारर्ठ० शाकल्यः शषसेषु ॥ ९ ॥ प्रतिरूपकस्य

विसर्जनीयस्य विकारत्व मन्यते शषसं इहैव पदसंज्ञ भूतेषु, यथा आ॒शुः॑) शिशा॑नः॑ आ॒शुश्शिशा॑नः॑, (८अ० ३४क०) षोडशाक्षरेण अदि॑तिः॑ षोडश॒ ॥ ट्वो॑ वं÷ सवि॑ता ॥ यजमान

प्रकृत्या कखयो सन्धिः ॥ २ ॥ स्य प्रतन्वामनु

निरुच्यते स पदा॒ यज्ञस्योदृचं

प्रकृत्या विसर्जनीयं मन्यते कखयोः पफयोश्च प्रत्यययोः शाकल्यः, कखयोर्भवति यथा (१२अ० ५क०) विष्णो॒(ः क्रम॑ ÷ विष्णो॒(ः क्रम ÷, (११अ० २२क०) तत॑ ÷ खनेम तत॑ ÷ खनेम, पफयोर्भवति यथा (९अ० १क०) देव॑ सवित॒(ः प्रसु॑व देव॑ सवि॒त(ः प्रसु॑व, (१२अ० ८९क०) या॒ः) फ॒लिनी॒(ः या॒ः) फ॒लिनी॒र्या॒ऽअ॑फ॒लाः), कखयोः पफयोश्चेति पृथक्समासकरणमुत्तरार्थम् ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ शाकटायनः ॥ १२ ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीय आपद्यते यथासंख्यम् कखयोर्जिह्वामूलीयमापद्यते पफयोस्तूपध्मानीयम् शाकटायनाचार्य्यस्य मतेन, कखयोर्यथा विष्णो॒(ः क्रम॑ ÷ विष्णो॒(ः क्रम॑ ÷, तत॑ ÷ खनेम तत॑ ÷ खनेम, पफयोर्यथा (१अ० २क०) वसो॑(ः प॒वित्र॑म् वसो॑(ः प॒वित्र॑म्, या॒ः) फ॒लिनी॒(ः या॒ः) फ॒लिणी॒र्या॒ऽअ॑फ॒लाः) ॥

लुङ्ङ्मुदि जित्परे ॥ १३ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसाः, जित्संज्ञका द्वौ द्वौ प्रथमौ शषसाश्च, तत्र शषसेषु "प्रत्ययसवर्णमिति" विसर्जनीयसन्धिरुक्तः अत इह दशैव जित्संज्ञका गृह्यन्ते, लुक् लुप्यते विसर्जनीयो [illegible] जित्परे परतः, यथा (३अ० २०क०) अन्ध॑ ÷ त्थ॒। पुनः प्रवर्त्तो॑ वो भक्षीय, (१९अ० २७क०) स्था॒लीभि॑ ÷ [illegible]कारम्" "स्था॒लीभि॑स्त्था॒लीरा॑प्नोति, मुदि जित्पर इति [illegible]र्यः ॥ [illegible] १९क०) स्व॒स्ति न॑ ÷ तार्क्ष्य॑ ÷। स्व॒स्ति न॒स्ता- [illegible]नेमि(ः स्व॒स्ति ॥

उपवसने पीवः ॥ १४ ॥

उपवसने प्रत्यये पीवशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते यथा (२१अ० ४३क०) पीवः॑ उ॒प॒व॒स॒ना॒ना॒म् पीवो॑पवसनानाम् ॥

सऽओषधीमयोः ॥ १५ ॥

सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते ओषधीमयोः प्रत्यययो ओषधी यथा (१२अ० ३६क०) सःऽओष॑धीः सौष॑धी॒रनु॑रुध्यसे इम यथा (२९अ० ५४क०) सः) इ॒माम् सेमान्नो॑ ह॒व्यदा॑ति जुषा॒णः) ॥

व्यञ्जने च ॥ १६ ॥

व्यञ्जने च प्रत्यये सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा (३अ० २६क०) सः नः स नो॑ बोधि श्रु॒धी हव॑म्, (१५अ० २८क०) सः जा॑यसे म॒त्थ्यमा॑नः, व्यञ्जन इति किम्, (१५अ० ४२क०) सः) अ॒ग्निः) सोऽअ॒ग्निर्यो वसु॑र्गणे ॥

स्य एष च ॥ १७ ॥

स्यएषपदयोः सम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते व्यञ्जनमात्रे यथा (२२अ० १३क०) स्यः) रा॒त्थ्यः) ए॒ष स्य रा॒त्थ्यो वृषा (९अ० १४क०) स्यः) वा॒जी ए॒ष स्य वा॒जी क्षि॑प॒णिम्, (२५अ० २६क०) ए॒षः) छाग॑ ÷ ए॒ष च्छाग॑ ÷ पु॒रोऽअश्वेन॑ ॥

निशब्दो बहुलम् ॥ १८ ॥

निशब्दः पदान्तीयो लुप्यते बहुलम्, शृङ्गा॑ शृङ्गा॑णीति प्राप्ते यथा (१७अ० ९१क०) च॒त्वारि॒ शृङ्गा॒ त्रयो॑ऽअस्य॒ पादा॑ पदा पदानीति प्राप्ते यथा (३४अ० ४३क०) त्रीणि॑ प॒दा वि च॑क्रमे॒, बहुलग्रहणात् क्वचिन्न च लोपो भवति, यथा (८अ० ४३क०) ए॒ता ते॑ऽअग्घ्ने॒ न मा॑नि, क्वचिदिकारमात्र

भवति, एम॑न् एम॑नीति प्राप्ते यथा (१३अ० ५३क०) एम॑न् त्सादयामि, क्वचिन्नकारमात्रस्य भवति इ॒ष्क॒र्त्तार॑म् नि॒ष्क॒र्त्तार॑मिति प्राप्ते यथा (१२अ० ११०क०) इ॒ष्क॒र्त्तार॑मद्ध॒रस्य॑, इत्थंभूतपदाद्यन्तप्रज्ञप्त्यर्थं बहुलग्रहणम् ॥

अनितावध्याये ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्यायशेषे येऽन्तःपद आगमा विकाराश्च वक्ष्यन्ते ते अनितौ इतिकरणे परत्रावस्थिते न भवन्तीति सूत्रार्थः। यथा (... ० ५८क०) श्रेय॑स्कर श्रेय॑ः क॒रेति॑, (२अ० १६क०) च॒क्षु॒ः पा इति॑, (३४अ०२०क०) स्व॒र्षाम् स्व॒ः सामिति॑, (... ०) धू॒र्षा॒हौ धू॒ः स॒हाविति॑, (३अ० ३६क०) दू॒डभ॑ः ... (३३अ० ११क०) व॒न॒र्षद॑ः व॒न॒सद॒ इति॑, (३०अ० ... स्प॒राय॑ अ॒व॒र॒प॒रायेति॑, (२९अ० ५५क०) दु॒दु॒क्ष॒न् ... (१९अ० २क०) सु॒षाव॑ सु॒सावेति॑, (११अ० ४४क०) ... पु॒री॒ष॒वाह॑न॒ऽइति॑, (१७अ०५५क०) मा॒म॒हा॒नः ममहानऽइति॑, (७अ० ४ क०) वृ॒ष्टि॒माँ२ऽइ॑व वृ॒ष्टि॒मानि॒वेति॑, अध्यायशेष इति किम्, (११अ० १५क०) तव॑स्त्त॒र॒मिति॒ तव॑ः। ... र॒म्, अत्रेतिकरणे परत्रावस्थितेऽपि सकारो विद्यत एव अस्याधेः प्राग्भूतत्वात् ॥

इतिवच्चर्चायाम् ॥ २० ॥

इतिकरणात् पुरतो यत् पुनः पदवचनं तच्चर्चाशब्देनोच्यते तत्रेतिवत् इताविव। यथा इतिकरणे परत्रावस्थिते आगमविकाराश्च न भवन्ति एवमिहापि न भवन्ति। यथा श्रेयः कर, चक्षुः पाः। स्वः साम्, धूः सहौ, दुः दभः। वन सदः। अवरः पराय। सु चन्द्र। दुधुक्षन्। सुसाव। पुरीषवाहनः। ममहानः। वृष्टिमान् इव। एवं ह्याहुः "लोपागम-

विकारांश्च नैवेतिकरणे स्मृताः । अवग्रहस्तु चर्चायामिति चोपदिश्यते ॥

ककारपकारयोः सकारम् ॥ २१ ॥

विसर्जनीयोऽधिकृतः स यथादिष्टं ककारपकारयोः प्रत्ययोः सकारमापद्यते, यद्यप्यत्राविशेषेण सकार उक्तः तथापि कण्ठ्यपूर्वस्यैव सकारः, अकण्ठ्यपूर्वस्य तु षकारोऽभिप्रेतः यतः "क्षषीश्च क्षधी सकारमिति" अकण्ठ्यपूर्वस्य सकारं विदधाति, अतोऽकण्ठ्यपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्चीयते ॥

भाव्युपधः षकारम् ॥ २२ ॥

अकण्ठ्यो भावीत्युक्तम् भाव्युपधो विसर्जनीयः षकारमापद्यते ककारपकारयोः प्रत्ययोः । कण्ठ्यपूर्वस्य तु सकार एव । एतयोरुदाहरणान्यग्रेतनसूत्रेषु द्रष्टव्यानि । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

आविर्निरिडडायावसतिर्वरिवः ॥ २३ ॥

आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते यथायोगं ककारपकारयोः प्रत्ययोः । यथा (१३अ० १३क०) आविः कृणुष्व, सआविष्कृणुष्व, निः यथा (६अ० ३६क०) अस्रन्निष्परसरीर्विदानिड्डः यथा (१५अ० ३ क०) इडस्पदे समिध्यसे, इडायाः यथा (४अ० २२क०) इडायास्पदमसि । वसतिः यथा (१२अ० ७८क०) पूर्णवो वसतिष्कृता, वरिवः यथा (५अ० ३७क०) अयन्नोऽग्निर्वरिवस्कृणोतु ॥

दिवोऽककुत्पृथिव्योः ॥ २४ ॥

दिव इत्येतस्य सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्

पृथिवीशब्दौ वर्जयित्वा। यथा (४अ० ३५क०) दिवः) पुत्राय दिवस्पुत्राय सूर्य्याय, (१५अ० ६५क०) दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीम्, (१५अ० ५८क०) दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्, अककुत्पृथिव्योरिति किम्, (३अ० १२क०) अग्निर्मूर्द्धा दिवः) ककुत्, (२८अ० ५३क०) दिवः पृथिव्याः) पर्य्यूर्ज ॥

रायः सहसः पोषपुत्रयोः ॥ २५ ॥

रायः सहस इत्येतौ विसर्जनीयौ सकारमापद्येते यथासंख्यं पोषपुत्रयोः परयोः, रायःऽ यथा (४अ० २२क०) रायःऽ पोषेण, मा वयर्ठ० रायस्पोषेण वि यौष, सहसः यथा (११अ० ७०क०) सहसः पुत्रः) सहसस्पुत्रेऽअङ्गितः॥

तमसोऽपरस्तात् ॥ २६ ॥

तमस इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दं सुत्वा, यथा (१२अ० ७३क०) तमसः पारम् तमस्पारम्स्य, अपरस्तादिति किम् (३१अ० १८क०) आदित्यवर्णन्तमसः परस्तात् ॥

तपसस्पृथिव्याम् ॥ २७ ॥

तपस इत्ययं विसर्जनीयः पृथिव्यां प्रत्यये सकारमापद्यते, यथा (३७अ० १६क०) धर्त्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम्।

अध्वनो रजसो रिषः स्पृशस्पातौ ॥ २८ ॥

अध्वनः रजसः रिषः स्पृशः एते विसर्जनीयाः पातौ प्रत्यये सकारमापद्यन्ते, अध्वनः यथा (३अ० १८क०) अध्वनः पातु-षाऽध्वनस्पात्विन्द्राय। रजसः यथा (१७अ० ६०क०) रजसः पाति रजस्पात्यन्तौ, रिषः यथा (१८अ० ७३क०) रिषऽ पातु स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम्, पातावित्याङ्गौ-

ग्रहणम् अत इहापि भवति, (३अ० ४८क०) दे॒व॒ रि॒ष
स्पृशः यथा (३७अ० ११क०) स॒ꣳस्पृश॑स्पाहि ॥

अध्वनस्कुर्विति च ॥ २९ ॥

अध्वन इत्ययं विसर्जनीयः कुर्वित्येतस्मिंश्च प्रत्यये स
मापद्यते, यथा (२६अ० १क०) सका॑मा॒ँऽ२॥ अध्व॑नस्कुरु ।

समानपदे च ॥ ३० ॥

एकस्मिंश्च पदे यो विसर्जनीयः स ककारपकारयोः
ययोर्य्यथायोगं सकारं षकारं चापद्यते, यथा (१०अ० २
श्रेय॑ः कर श्रेय॑स्कर, भूय॑ः कर भूय॑स्कर, (२२अ० १
आ॒यु॒ः पाः॑ आ॒यु॒ष्पाः॑ ॥

परावसाने ॥ ३१ ॥

अवसानस्थे परीत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये अधस्तनपदस
विसर्जनीयः सकारमापद्यते, यथा (१२अ० ९१क०) ओष
परि॑ दि॒वऽओष॑धय॒स्परि॑, अवसान इति किम् (१३अ० ४५
तम॑ग्ने॒ हेड॒ः परि॑ ते वृणक्तु ॥

कविष्करत्कृधिषु ॥ ३२ ॥

कविः करत् कृधि एतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु अधस्तन
सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते, कविः
(१५अ० ३६क०) वसु॑ः क॒विः॑ सऽइ॑धा॒नो वसुष्क॒विः
यथा॑ (३अ० ५८क०) यथा॑ नो॒ वस्य॑स॒ः कर॑त् यथा॑ नो॒ व
स्कर॑त्, कृधि यथा (४अ० १४क०) पुन॑ः कृ॒धि॒ प्र॒बुधे
पुन॑स्कृधि ॥

कृषीश्च कृधौ सकारम् ॥ ३३ ॥

...धौ च प्रत्यये कृषीरित्ययं विसर्जनीयः ...कारमाप

यथा (४अ० १०क०) कृषीः। कृधि सम्स्याः। कृषीस्कृधि, ननु कविष्करत्क्रधिष्विति क्रधौ क्षषौरिति विसर्जनीयस्य सकारः प्राप्तः किमनेन सूत्रेण क्रियते एवन्तर्ह्यकण्ठ्योपधस्य षकारोऽभिप्रेतः स माभूदिति सकारविधानम् यस्माच्च ज्ञापकादकण्ठ्योपधः षकारमापद्यते इत्येतदध्यवस्यामः॥

सदो द्यौर्नमस्कृतम्पितापथेषु ॥ ३४ ॥

सदः द्यौः नमः एतेषां सम्बन्धी विसर्जनीयः यथासङ्ख्यं कृतं पिता पथ इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारषकारावापद्येते, सदः यथा (१३अ० ८क०) येषामप्सु सदस्कृतम्, द्यौः यथा (२अ० ११क०) उपह्वतो द्यौष्पिता, नमः यथा (१८अ० ५४क०) विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे॥

पतितालव्यखरोदये ॥ ३५ ॥

पतिशब्दे तालव्यखरोदये प्रत्ययेऽधस्तनपदसम्बन्धी विसर्जनीयः सकारमापद्यते। यथा (५अ० ४५क०) वाचःऽ पतिम् वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये, (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणः पते ब्रह्मणस्पते त्वमस्य, (७अ० १क०) वाचःऽ पतये वाचस्पतये त्वम्॥

पदे च ॥ ३६ ॥

पतिशब्दे च पदे एतद्भवति न पदावयवे यथा (८अ० ५क०) वाचःऽ पतिम्, पद इति किम् (२३अ० ६२क०) यतो यतः प्रजापतिः, (८अ० ५४क०) परमे ष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिः॥

न परुषः परुषि ॥ ३७ ॥

परुष इत्ययं विसर्जनीयः परुषि प्रत्यये न सकारषकारावापद्येते-

यथा (१३अ० २०क०) परु॑षः परुष॒स्परि॑, समानपदे चे
प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

वाजपतिर्वासऽएदिधिषुरन्तःपर्शव्येनान्तः
पार्श्व्यमिति च ॥ ३८ ॥

वाजपतिः वासः एदिधिषुः अन्तःपर्शव्येन अन्तःपार्श्व
मित्येते विसर्जनीयाः यथाप्राप्तं न सकारषकारावापद्ये
(११अ० २५क०) वाज॑पतिः क॒विः "कविः करत्कृधिष्विति
प्राप्तिः (३०अ० १२क०) वा॒स॒ः प॒ल्पू॒लीम्, (३०अ० ९क०) ए॒दि
धिषुः प॒तिम्, "समानपदे च" इत्युभयोः प्राप्तिः अ॒न्त॒ः पर्श
व्येन॑ यथा (३९अ० ८क०) अ॒न्त॒ः पर्श॒व्येनो॒ग्रम्, अन्तःपा॒र्श्व्य
यथा (३९अ० ९क०) अ॒न्त॒ः पा॒र्श्व्यम्म॑हादे॒वस्य॑, "समा
पदे च" इत्युभयोः प्राप्तिः ॥

अहः पतौ रेफम् ॥ ३९ ॥

अहरित्ययं विसर्जनीयः पतिशब्दे प्रत्यये रेफमापद्य
यथा (९अ० २०क०) अ॒ह॒र्पत॑ये॒ स्वाहा॑, समानपद इति प्रा
सकारे तदपवादो रेफः ॥

परश्च मूर्द्धन्यम् ॥ ४० ॥

इत उत्तरं लोपागमवर्णविकारान् वक्ष्यामः ते तावद्भ
व्यन्ति परश्च दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्वर्धूः साꣳसहयोः ॥ ४१ ॥

स्वः धूः एतौ विसर्जनीयौ रेफमापद्यते यथासंख्यं साꣳ
सहयोः प्रत्यययोः परश्च दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते। स्वः य
अ० २०क०) स्वः साम् स्व॒र्षाम॒प्साँ वृ॒जन॑स्य गो॒पाम्
धूः ३३क०) धूः साहौ धर्षा॒हौ यु॒ज्येथा॑म् ॥

उकारं दुर्दे ॥ ४२ ॥

दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते दकारे प्रत्यये उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते। यथा (३अ० ३६क०) दु॒ः दभ॑ ÷ परि॑ ते दू॒डभो॒ रथ॑ ÷ ॥

नाशे च ॥ ४३ ॥

नाशे च प्रत्यये दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते। यथा दुः नाशः दूणाशः मृग्यमुदाहरणम् ॥

पुरो दाशे ॥ ४४ ॥

पुर इत्ययं विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परश्च मूर्द्धन्यम् यथा पुरः दाशः अत्र रूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्योकारस्य चोपधाकारस्य च उवर्ण अकारमित्येकादेश ओकारः ततः परस्य दकारस्य डकारः, (१९अ० २०क०) पु॒रो॒डाशै॑र्ह॒वीꣳष्या ॥

अनसो वाहौ सकारो डकारम् ॥ ४५ ॥

अनश्शब्दः सान्तः तस्य वाहौ प्रत्यये सकारमापद्यते। यथा (३५अ० १३क०) अनस् वाहम् अ॒न॒ड्ड्वाह॑म॒न्वार॑भामहे ॥

उकारमितः सिञ्चतौ सोपधः ॥ ४६ ॥

इतः शब्दसम्बन्धी विसर्जनीय उपधासहित ओकारमापद्यते सिञ्चतौ प्रत्यये परश्च मूर्द्धन्यम्। यथा (१९अ०२क०) इ॒तः) सि॒ञ्च॒त परी॒तो षि॑ञ्चता सु॒तम् ॥

षड्दशदन्तयोः सङ्ख्यावयोऽर्थयोश्च ॥४७॥

षडित्येतस्य शब्दस्य च शब्दादन्त्यो वर्णः सोपधाविपूर्वात् मापद्यते परश्च मूर्द्धन्यं दशदन्तयोः प्रत्यये (२०क०) पु॒रो॒डाशै॑-

वयसोरभिधायकयोः। यथा (१८अ० २५क०) षट् दश षोडश च मे, षट् दन्ता अस्येति षोडन्तः एतच्च शिष्यव्युत्पादनार्थं न हि संहितायामुदाहरणं लभ्यते ॥

त आघादनाडम्बरात् ॥ ४८ ॥

आघाशब्दात्परस्तकारः परश्च मूर्द्धन्यमित्यनेन मूर्द्धन्यमापद्यते स चेदाघाशब्द आडम्बरशब्दात् परो न भवति। यथा (२४अ० ३५क०) टारु आघातः गोधा कालका दार्वाघाटः, अनाडम्बरादिति किम् (३०अ० १९क०) शब्दायाडम्बराघातम् ॥

वनसदोऽवेटो रेफेण ॥ ४९ ॥

वनशब्दः सदशब्दे प्रत्यये रेफेण व्यवधीयते स चेद्वनशब्दो वेट्शब्दात् परो न भवति। यथा (३३अ० १क०) वनसदः वनर्षदो वायवो न सोमाः, अवेट् इति किम् (१७अ० १२क०) बर्हिषदे वेड्वनसटे वेट् ॥

प्रत्यौ च सकारेण ॥ ५० ॥

पतिशब्दे च प्रत्यये वनशब्दः सकारेण व्यवधीयते, यथा (२९अ० ३५क०) वनपतिः वनस्पतिः शमिता देवः ॥

ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५१ ॥

ऋतः अवरश्च शब्दौ सकारेण व्यवधीयेते यथासङ्ख्यं पतिपरयोः प्रत्यययोः, यथा (२७अ० ३४क०) ऋतपते ऋतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत, (३०अ० १९क०) अवरपराय अवरस्मृत्यै शङ्खध्मम् ॥

अ० २०क्तौ करपत्योस्तलोपश्च ॥ ५२ ॥

धौ ५३क० करपतिशब्दयोः प्रत्यययोर्यथा

सकारेण व्यवधीयेते पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति। यथा (११अ० ७८क०) तत् करान् तस्क॑राँ२॥ऽउ॒त्, (२५अ० १९क०) बृहत् पतिः बृह॒स्पति॑ + ॥

परिकृते षकारेण ॥ ५३ ॥

परीत्येतत्पदं कृते प्रत्यये षकारेण व्यवधीयते, यथा (२१अ० ४२क०) परिकृताः परि॑ष्कृताः शु॒क्राःऽ ॥

चन्द्रे सु शकारेण ॥ ५४ ॥

चन्द्रे प्रत्यये सुशब्दः शकारेण व्यवधीयते। यथा (१५अ० ४३क०) सुचन्द्र उ॒भे सु॑श्चन्द्र स॒र्पिष॑ + ॥

दुधुक्षन्धो दकारम् ॥ ५५ ॥

दुधुक्षन्नित्येतस्य शब्दस्य धकारो दकारमापद्यते, यथा (३३अ० २८क०) दुधुक्षन् स॒हस्र॑धाराम्बृह॒तीन्दुदु॑क्षन् ॥

भाविभ्यः सः षठं० समानपदे ॥ ५६ ॥

अकण्ठ्यो भावीत्युक्तम् भाविभ्य उत्तरः सकारः षकारमापद्यते एकपदस्थौ चेद्भाविसकारौ भवतः, यथा (१अ० २५क०) गोस्थानम् व्र॒जङ्ग॑च्छ गो॒ष्ठान॑म्, (८अ० ५४क०) परमेस्थी प॒र॒मे॒ष्ठ्य॒भिधी॑तः, (१९अ० २क०) सु॒षाव॒ सोम॑म्, (२५अ० ४६क०) सीसधाम सी॒ष॒धा॒मेन्द्र॑श्च, भाविभ्य इति किम् (९अ० २क०) ध्रु॒व॒सद॑न्त्वा, समानपद इति किम् (१२अ० ३क०) वि सी॑म॒तः सु॒रुच॑ + ॥

अनुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ५७ ॥

अनुस्वाराच्च परः स[illegible] षकारमापद्यते, भाविपूर्वात् [illegible] (१३अ० ९क० [illegible] विस्यामि तन्तु [illegible] (१९अ० २०क०) पु॒रो॒डाशै॑-

र्ह॒वीꣳष्या, तत्पूर्वादिति किम् (१७अ० ४२क०) उत्सत्त्वना
म्मामकानाम्मनाꣳसि ॥

करेफाभ्याञ्च ॥ ५८ ॥

ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते, ककार
द्भवति यथा (१६अ० ६क०) दिक् सु ये चैनꣳ रुद्राऽअभि
दिक्षु, ऋक् सु ऋक्षु, रेफाद्भवति यथा (३३अ० १क०) गी
सु गीर्षु, धूः सु धूर्षु, ननु च यत्र पदकारोऽन्यथाभूतं प
करोति अन्यथा चार्षसंहिता तत्रैव लक्षणं कर्त्तुं युज्यते, य
सुसाव सुषाव, यत्र पुनः पदकारस्य चार्षसंहितायाश्च समा
वाक्यत्वं तत्र लक्षणं न घटते व्याकरणस्य विषयः सत्यमेव य
नाम प्रसङ्गमुपजीवदाचार्य्येण शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं कश्चिद्व्याकर
लक्षण इहासञ्जितः एवं संहितायामविद्यमानेषु लक्षणं द्र
व्यम्, अथवा यथा एधाहारस्य मध्वाहरणमुदकाहारस्य मत्स्या
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणम् एवमेतदपि एवं च क
अदोष एवेति ॥

नेः सीदतेः ॥ ५९ ॥

नेः परस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते । यथा (७
३४क०) नि सीदत एदं बर्हिर्निषीदत ॥

ससाद च ॥ ६० ॥

नेःपरस्य ससादशब्दस्य सकारः षकारमापद्यते, य
(१०अ० २७क०) नि ससाद नि षसाद धृतव्रतः, असम
पदार्थ आरम्भः ॥

ओकारा[illegible]तिशब्दयोः प्र

ओकारात्परतः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३अ० ४६क०) सो सुनः सो षूर्णः ॥

ऊश्चापृक्तात् ॥ ६२ ॥

एकवर्णं पदमपृक्तमित्युक्तम् ऊकाराच्चापृक्तसंज्ञात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (११अ० ४२क०) ऊँ इति ऊ सुनः ऊर्ङ्ऽऊषुर्णः ॥

अभेश्च ॥ ६३ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३६अ० ६क०) अभि सु नः अभीषुणः सखीनाम् ॥

परेश्च सिञ्चतेः ॥ ६४ ॥

परेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते, यथा (१८अ० २८क०) परिषिञ्चन्ति ॥

अभेश्च ॥ ६५ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (८अ० ३०क०) अभि सिञ्चामि अभिषिञ्चाम्यसौ ॥

अव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

अकारव्यवहितोऽप्यभेरुत्तरः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (१०अ० १क०) अभ्यसिञ्चन् याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् ॥

वेर्यदयः ॥ ६७ ॥

वेरुपसर्गात्परः सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते, (१२अ० ६५क०) विस्यामि तन्ते विष्यास्यायुषो न मध्यात्

यकारोदय इति किम् (७अ० ४५क०) विष्टः पश्यव्युन्तरिक्षम् ॥

हेर्मयोदयः ॥ ६८ ॥

हिशब्दात् परः सकारो मकारोदयो वा यकारोदयो वा षकारमापद्यते, मकारोदयो यथा (३अ० ४६क०) हि ष्म अस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः), यकारोदयो यथा (११अ० ५०क०) हि ष्ठा आपो हि ष्ठा मयोभुवः ॥

द्यवेश्च ॥ ६९ ॥

द्यविशब्दाच्च परः सकारः षकारमापद्यते यथासम्भवं मकारोदयः यकारोदयश्च संहितायाम्, यथा (३३अ० ५२क०) द्यवि ष्ठ ये ऽअन्तरिक्षे ऽयऽउप द्यविष्ठ ॥

निः ष्ठ्यास्तनोः ॥ ७० ॥

निरुपसर्गात् परयोः ष्ठ्यास्तन्योर्धात्वोः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (६अ० १५क०) निः ष्ठ्यायताम् आर्द्रायतान्निष्ठ्यायताम्, निष्टनिहि (२८अ० ५६क०) निष्टनिहि दुरितानि बाधमानः ॥

ततक्षौ ॥ ७१ ॥

ततक्षुरित्येतस्मिन्नुत्तरपदे निरुपसर्गसम्बन्धिविसर्जनीयः सकारः षकारमापद्यते। यथा (१७अ० ८२क०) निः ततक्षुः ष्वधया निष्टतक्षुः ॥

अनोः स्तुवन्त्याम् ॥ ७२ ॥

अनोरुपसर्गात् परः स्तुवन्तिसकारः षकारमापद्यते। यथा (३३अ० ९७क०) अनु ष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

दुश्चप्राम् ॥ ७३ ॥

निपातनसूत्रमेतत् भाविभ्य उत्तरस्य सकारस्य षत्वमित्युक्तं समानपदे इह तु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति अतः षत्वं निपात्यते संहितायाम्, यथा (३५अ० ११क०) दुःष्वप्नम् अप दुःष्वप्नाठं० सुव ॥

वन्दारुर्माकिः ॥ ७४ ॥

वन्दारुः माकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, तथयोः समिति विसर्जनीयस्य सकार उक्तस्यैव षत्वम्, यथा (१२अ० ४२क०) वन्दारुः ते वन्दारुष्टे तन्वँ वन्दे अग्ने, (१३अ० ११क०) माकिः ते माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥

सहेः पृतनायाः ॥ ७५ ॥

एतदपि निपातनसूत्रम् अभाविपूर्वत्वात् षकारो न प्राप्नोति स निपात्यते। यथा (१८अ० ६८क०) पृतनासाह्याय च पृतनाषाह्याय च ॥

सधिरर्ठ०शुरदितिः ॥ ७६ ॥

सधिः अर्ष्णुः अदितिः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, सधिः यथा (१२अ० ३६क०) सधिः तव सधिष्टव सौषधीः, अर्ष्णुः यथा (५अ० ७क०) अर्ष्णुः ते अर्ष्णुष्टे टेव सोम, अदितिः यथा (११अ० ६१क०) अदितिः त्वा अदितिष्ठा टेवी ॥

वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे ॥ ७७ ॥

वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकाक्षरे पदे प्रत्यये, यथा (१४अ० १४क०) वायुः ते वायुष्टेऽधिपतिः, (१३अ० २४क०) अग्निः ते अग्निष्टेऽधिपतिः,

(२अ० ११क०) अग्नेः त्वा अ॒ग्नेष्ट्वास्ये॑न, एकाक्षर इ
किम् (१७अ० १६क०) अग्निः तिग्मेन अ॒ग्निस्ति॒ग्मे
शोचिषा॑, (१अ० १५क०) अग्नेः तनूः अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि ॥

सकारपरे च ॥ ७८ ॥

सकारः परो यस्मादेकाक्षरात् स तथोक्तः तस्मिन्नेकाक्ष
प्रत्यये च शब्दादधस्तनपदसम्बन्धी विसर्जनीयसकारः षक
रमापद्यते संहितायाम्, यथा (४अ० २१क०) बृहस्पतिः त्व
सुम्ने बृह॒स्पति॑ष्ट्वा सु॒म्ने, (१३अ० १७क०) प्रजापतिः त्व
सादयतु प्र॒जाप॑तिष्ट्वा सादयतु, सकारपर इति किम् (२
९क०) विष्णु॑स्त्वा क्रमताम् (१अ० ३१क०) स॒वि॒तुस्त्वा॑ प्रस॒वे

मातृभिरर्चिभिः पायुभिर्वरूत्रीः ॥ ७९ ॥

मातृभिः अर्चिभिः पायुभिः वरूत्रीः एतेषां च पदा
विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकाक्षरे प्रत्यये, मातृ
यथा (१२अ० ३८क०) मातृभिः त्वम् मा॒तृभि॒ष्ट्वम्, अर्चि
यथा (१२अ० ३२क०) अर्चिभिः त्वम् अ॒र्चिभि॒ष्ट्वम्, पायु
यथा (३३अ० ६९क०) पायुभिः त्वम् पा॒युभि॒ष्ट्वम्, वरू
यथा (११अ० ६१क०) वरूत्रीः त्वा वरू॑त्रीष्ट्वा दे॒वीः ॥

षात्तथौ मूर्द्धन्यम् ॥ ८० ॥

षकारात्परः तकारथकारौ मूर्द्धन्यमापद्यते विकारी य
सन्नमिति परिभाषितत्वात् तकारस्य टकारः थकारस्य ठका
यथा (११अ० ६१क०) वरू॑त्रीष्ट्वा (२अ० १क०) कृष्णो॑ऽ
खरे॒ष्ठाः ॥

प्रकृत्या नानापदस्थे तकारे ॥ ८१ ॥

इत उत्तरं प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपद

नानापदस्थस्तु यः प्रकृतिभावः स तकारे प्रत्येतव्यः। अपवादसूत्रमेतत्॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय सुसन्दृशमभिसत्त्वाऽभिसंविशन्तु सुसस्याऽअतिस्थूलमुसलेपत्क्षीसँय्याजान् क्रतुस्थलाञ्जिसक्थो दिविस्पृशा हृदिस्पृशꣳ हिꣳसोर्ऋक्षामयोर्ऋक्षामाभ्यान्तित्तिरिः सीसेन सीसाः सीसम्पशुसनिगोसनि प्रतिसट्टङ् प्रतिसट्टचासश्चतुस्त्रिꣳशत्॥ ८२॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय सुसंदृशम् अभि सत्त्वा अभि संविशन्तु सुसस्याः अतिस्थूलम् मुसले पत्नीसंयाजान् क्रतुस्थला अञ्जिसक्थः दिविस्पृशाः हृदिस्पृशम् हिꣳसोः ऋक्षामयोः ऋक्षामाभ्याम् तित्तिरिः सीसेन सीसा सोसम् पशुसनि गोसनि प्रतिसट्टङ् प्रतिसट्टचासः चतुस्त्रिꣳशत् एते सकाराः प्रकृत्या भवन्ति सकारः षकारं प्राप्नोति स निषिध्यत इति सूत्रार्थः, इदानीमुदाहरणानि दीयन्ते। अनुसन्तनोतु यथा इदम्मे कर्मेदं वीर्य्यम्तोऽनुसन्तनोतु, बृहस्पतिसुतस्य यथा (८अ० ८क०) बृहस्पतिसुतस्य देव, सुसमिद्धाय यथा (३अ० २क०) सुसमिद्धाय शोचिषे, सुसन्दृशम् यथा (३अ० ५२क०) सुसन्दृशन्त्वा वयम्, अभि सत्त्वा यथा (१७अ० ३७क०) अभि वीरोऽअभि सत्त्वा सहोजाः, अभि संविशन्तु यथा (१३अ० २५क०) इन्द्रमिव देवाऽअभि संविशन्तु, सुसस्याः यथा (४अ० १०क०) सुसस्याः कृषीस्कृधि, अतिस्थूलम् यथा (३०अ० २२क०) अतिस्थूलवातिकशञ्च,

मुसले यथा उलूखलमुसले, पत्नीसँय्याजान् यथा (१९ अ० २९ क०) शँय्यना पत्नीसँय्याजान्, क्रतुस्थला यथा (१५ अ० १५ क०) पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला च, अञ्जिसक्थो यथा (२४ अ० ४ क०) शितिकक्षोञ्जिसक्थः, दिविस्पृशा यथा (१५अ० २७क०) घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा, हृदिस्पृशम् यथा (१५अ० ४४क०) क्रतुन्न भद्रꣳ हृदिस्पृशम्, एतेषां पदानां सकारो भाव्युपधत्वात् षत्वं प्राप्नोति तस्यैतेन प्रकृतिभावः, हिꣳसीः यथा (४अ० १क०) स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः अनुस्वारात् तत्पूर्वादिति प्राप्तिः, ऋक्सामयोः यथा (४अ० ९क०) ऋक्सामयोः शिल्पे ऋक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तः, करेफाभ्याञ्चेति प्राप्तिः, तित्तिरिः यथा (२४अ० ३६क०) तित्तिरिस्ते सर्पाणाम्, एकाक्षरे सकारपरे चेति प्राप्तिः इदमर्थेन च नानापदस्थे तकार इति सूत्रावयवः कृतः अन्यथातित्तिरिपदे सकारो न विद्यत इति मोहः स्यात् सीसेन यथा (१९अ० ८०क०) सीसेन तन्त्रं मनसा, सीसा यथा (२३अ० ३७क०) रजता हरिणीः सीसायुजो युज्यम् सीसम् यथा (१८अ० १३क०) सीसञ्च मे, पशुसनि यथा (१९अ० ४८क०) प्रजासनि पशुसनि, गोसनिर्यथा (८अ० १२क०) ये गोसनिस्तस्यऽत इष्टयजुषः। प्रतिसदृङ् यथा (१७अ० ८१क०) सदृङ् च प्रतिसदृङ् च, प्रतिसदृक्षासः यथा (१७अ० ८४अ०) प्रतिसदृक्षासऽएतन, चतुस्त्रिꣳशत् यथा (२५अ० ४१क०) चतुस्त्रिꣳशद्वाजिनः, न चात्र भाविविसर्जनीयव्यवहितः अतो नैवेह षत्वशङ्का किमनेन सूत्रावयवेनेति एवन्तर्हि येऽन्येऽपि चतुःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तेषां षत्वार्थम्। (१४अ० २४क०) यथा चतुः स्तोमः चतुष्टोमः॥

ऋकाररेफारुदयश्च ॥ ८३ ॥

ऋकारोदयः रेफोदयः अरुदयश्च सकारः प्रकृत्या भवति, ऋकारोदयः यथा (१४अ० २८क०) तिस्रभिरस्तुवत, रेफोदयः यथा (१७अ० २४क०) तिस्रश्चमे, अरुदयः यथा (१अ० १५क०) वाचो विसर्जनम् ॥

पृथिविदिव्युपरिचर्षणिशकुनियासिभ्यः ॥८४॥

पृथिवि दिवि उपरि चर्षणि शकुनि यासि एतेभ्यो भाविभ्यः परः सकारः प्रकृत्या भवति संहितायाम्, पृथिवि यथा (८अ० २क०) पृथिवि सदन्वा, दिवि यथा (८अ० २क०) दिवि सदन्वसदम्, उपरि यथा (८अ० ३६क०) उपरि सदो दुर्वस्तः, चर्षणि यथा (२८अ० १क०) चर्षणीसहा वेत्तु, शकुनि यथा (२५अ० ३क०) शकुनि सादन, यासि यथा (२१अ० ३क०) अर्वयासि सिसीष्ठाः ॥

ऋषरेफेभ्यो नकारो णकारः समानपदे ॥८५॥

ऋकारषकाररेफेभ्य उत्तरो नकारो णकारमापद्यते समानपदे, ऋकाराङ्गवति यथा (११अ० २७क०) नृणाम्, षकाराङ्गवति यथा (१अ० १०क०) पूषणः, रेफाङ्गवति यथा (३अ० ४८क०) पूर्णा, एते प्रत्ययनकाराः ऋषरेफेभ्य उत्तराः सन्तो णकारमापद्यन्ते, अयं तावत् सूत्रार्थो व्याकरणविषयप्रदर्शनार्थं क्रियते ॥

खरयवहकपैश्च ॥ ८६ ॥

खरैर्यकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्याञ्च व्यवहितो नकारः ऋषरेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (१२अ० २८क०) नृमनाः तृतीयमनु नृमणाः, (११अ०

४४क०) पुरीषवाहनः अग्नेऽपुरीषवाहणः, (५अ० ३१क०) प्रवाहनः विभूरसि प्रवाहणः, ऋषरेभ्य इति किम् (५अ० ३१क०) वह्निरसि हव्यवाहनः, समानपद इति किम् (८अ० २८क०) प्र नो यच्छत्वर्यमा ॥

निषसाय रथवाहणमिन्द्रऽएणम्परिणीयते समिन्द्रणऽउरुष्याणो रचाणः षूणः षुणः षुणासत्या खर्णास्थूरि णौ प्रणऽआयूंषि ॥८७॥

निषसाय रथवाहणम् इन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्रणः उरुष्याणः रचाणः षूणः षुणः षुणासत्या खर्ण अस्थूरि णौ प्रणऽआयूंषि एते च णकारा निपात्यन्ते यदत्र लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्। यथा निषसाय अत्र हयोर्नकारयोर्णत्वं निपात्यते प्रथमस्य तवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्य तु नकारव्यवहितत्वात् नकारश्च स्वरयवहकपां मध्ये न पठ्यते, (२२अ० ८क०) निषसाय स्वाहोत्थिताय, रथवाहणं यथा (२८अ० ४५क०) रथवाहनम् थकारेण व्यवधानादप्राप्तिः अतो निपात्यते रथवाहणठं हविरस्य नाम, इन्द्रऽएणम् यथा (२८अ० १३क०) इन्द्रऽएनम् इतऽउत्तरमसमानपदत्वादप्राप्तं णत्वं निपात्यते। इन्द्रऽएणं प्रथमोऽध्यतिष्ठत्, परिणीयते यथा (३३अ० ७४क०) परिनीयते सोऽअध्वराय परिणीयते कविः, समिन्द्रणः यथा (८अ० १५क०) इन्द्र नः समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः, उरुष्याणः यथा (३अ० २७क०) उरुष्यानः उरुष्याणोऽअघायतः) समस्मात्, रचाणः यथा (३अ० २८क०) रच नः रचाणो ब्रह्मणस्पते, षूणः यथा (३अ० ४६क०) षूनः सोषूणऽइन्द्रात्र, षुणः यथा (२७अ० ४१क०) अभीषु नः अभीषु णः सखीनाम्, षुणा यथा (२०अ० ८१क०) गोमदूषु नासत्या

गोमंदूषणा सत्य॒ा, स्वर्ण यथा (१८अ० ५०क०) स्वः न स्वर्ण घर्मः॑ स्वाहा॑, अस्थू॒रि णौ यथा (२अ० २७क०) अस्थू॒रि नौ अस्थूरि॒ णौ गार्ह॑पत्यानि सन्तु, प्रण आयूंषि यथा (२३अ० ३१क०) प्र नः आयूंषि प्रण॒ आयूंषि तारिषः, आयूंषीति किम् (३४अ० ३६क०) भग॒ प्र नो॑ जनय॒ गोभि॑÷ ॥

परिणऽइति शाकटायनः ॥ ८८ ॥

परिण इति निपात्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा परि नः परि॑णो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः॑, शाकटायन इति किम् (१६अ० ५०क०) परि॑ नो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः॑ ॥

प्र नेतिनुदातिहिनोमीनाम् ॥ ८९ ॥

प्रपूर्वाणाम् नेति नुदाति हिनोमि एषां शब्दरूपाणां नकारो णकारमापद्यते संहितायाम्, अत्र नेतिनुदात्योर्धातुग्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयोर्भवति हिनोतेस्तु विकरणनिर्देशाच्च विकरणं तत्रैव भवति, नेति यथा (११अ० ८क०) प्र नय प्रण॑य देवा॒व्युम्, नुदाति यथा (१५अ० १क०) प्र नुदा॑नः अग्ने॑ जा॒तान् प्रणु॑दान॒ः, हिनोमि यथा (३५अ० १९क०) प्रहिनोमि क्र॒व्याद॑मग्निं प्रहि॑णोमि ॥

प्रकृत्या पदान्तीयः ॥ ९० ॥

पदान्तीयो नकारो हल् प्रकृत्या भवति, समानपद इति प्राप्तिः, यथा (१८अ० ७०क०) पि॒तॄन् ह॒विषे॒ऽअत्त॑वे, (३४अ० ४१क०) पूष॒न्तव॑ व्र॒ते व॒यम्, (३अ० ४७क०) अक॒न् कर्म॑ कर्म॒कृत॑÷ ॥

निवनिनसः प्रपीनम् ॥ ९१ ॥

नि वनि नसः प्रपीनम् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति, समानपद इति प्राप्तिः। नि यथा (२४अ० १८क०) कृ॒णु॒

ब्रह्मणी काशाः, वनि यथा (१अ० १७क०) ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं, नसः यथा (२४अ० ३८क०) वार्ङ्नसस्ते मत्या अरण्याय, प्रपीनम् यथा (१७अ० ७८क०) अपाम्प्रपीनमग्न ॥

श्रौमनाऽइत्येके ॥ ९२ ॥

अयञ्च नकारः प्रकृत्या भवति एकेषामाचार्य्याणाम्मतेन, यथा (१७अ० ५७क०) श्रौमनाः शृतपयाः, एकेषामिति किम् श्रौमणाः शृतपयाः ॥

इन्द्राग्नो चित्रभानो वार्त्रघ्नन्दुःष्वप्नाम् ध्रुवयोनिः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याश्चर्मन्नम् ॥ ९३ ॥

इन्द्राग्नो चित्रभानो वार्त्रघ्नम् दुःष्वप्न्यम् ध्रुवयोनिः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याः चर्मन्नम् एते च नकाराः समानपद इति प्राप्तणकाराः प्रकृत्या भवन्ति, इन्द्राग्नो यथा (२अ० १५क०) इन्द्राग्न्योरुज्जितिम्, चित्रभानो यथा (२०अ० ८७क०) इन्द्रायाहि चित्रभानो, वार्त्रघ्नम् यथा (८अ० ८क०) इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि, दुःष्वप्नाम् यथा (३५अ० ११क०) अप दुःष्वप्नाठं० सुव, ध्रुवयोनिर्यथा (१४अ० १क०) ध्रुवच्चितिर्ध्रुवयोनिः, पुरोऽनुवाक्याभिः यथा (२०अ० १२क०) ऋचं ÷ पुरोऽनुवाक्याभिः, पुरोऽनुवाक्याः यथा (२०अ० १२क०) पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः, चर्मन्नम् यथा (३०अ० १५क०) साध्येभ्यश्चर्मन्नम् ॥

तवर्गे च ॥ ९४ ॥

तवर्गे च प्रत्यये ऋषरेफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति,

यथा (७अ० १५क०) तृप्यन्तु होत्राः, (२५अ० १क०) अव-क्रन्देन तालु ॥

षादनन्तरऋकारे ॥ ९५ ॥

षकारादनन्तरो नकारऋकारे प्रत्यये प्रकृत्या भवति, यथा (३३अ० ८क०) उग्रस्य षे नृम्णः ॥

शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपि ॥ ९६ ॥

शकारलकारसकारव्यवहितः वर्गाश्च ते मध्यमाश्च वर्ग-मध्यमाः चटतवर्गाः तैश्च व्यवहितो नकारऋषरेभ्य उत्तरः प्रकृत्या भवति, शकारव्यवहितो यथा (१२अ० १क०) दृशानो रुजः, (५अ० ३२क०) सन्नाडसि क्रुशानुः, लकारव्यवहितः यथा (२५अ० २क०) निर्ऋतिर्निर्जर्जल्पेन, सकारव्यवहितः यथा (१८अ० ९४क०) अपाष्ठ रसेन वरुणः, चवर्गव्यवहितः यथा (२०अ० ४२क०) प्राचीनं ज्योतिः, (३अ० ७क०) अन्त-श्चरति रोचना, टवर्गव्यवहितः यथा (११अ० ९क०) वैष्टुभेन छन्दसा, (११अ० ११क०) अनुष्टुभेन छन्दसा, तवर्गव्यवहितो यथा (२९अ० ५७क०) रथिनो जयन्तु, (१०) आर्त्नी इमे, ननु शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपीत्यनेन सूत्रेण एतैर्वर्णैर्व्यव-हितत्व[illegible]भिस्भ्यः क्षिभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति समानपद इत्युक्तम्, भि वितथा "ऋषरेफेभ्यो नकारो णकारश्च समानपदे" स्वरयवह[illegible] सन्न रूपेश्च" इत्यनेन एतैर्वर्णैर्व्यवहितोऽपि नकारो णका-रमापद[illegible] मा समानपदे इत्युक्तम्, एवं य एव स्वरयवहकपव्यति-रिक्ता व[illegible] राजभ्यास्त एव शिलिसिवर्गमध्यमाः अतोऽनेन सूत्रेण न प्रयोजनम् एवन्तर्ह्युभयथा लक्षणानुकथनं शिष्यबुद्धिव्युत्पाद-नार्थम् ॥

दीर्घम् ॥ ९७ ॥

विसर्जनीय इत्युपक्रम्य द्वयोर्व्यञ्जनयोः सन्धौ ये लोपागमवर्णविकारास्ते प्रतिपादिताः, अधुना स्वरस्य व्यञ्जनेन सह सन्धौ यः स्वरविकारः स उच्यते ऋखः स्वरो दीर्घविकारमाप्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

अश्वरश्मिमतिसुमतिश्वसुतचारयघृणिसेदिमेन्द्रियधारयचित्रभङ्गुरवयुनाऽश्वस्यहृदयघुष्यृताभ्यवताध्यर्चशक्तिपुरुशचिवकारे ॥ ९८ ॥ ×

अश्व रश्मि मति सुमति श्व सुत चारय घृणि सेदिम इन्द्रिय धारय चित्र भङ्गुर वयुन अश्वस्य हृदय घुष्य ऋत अभि अवत अधि अर्च शक्ति पुरु शचि एते ऋखस्वरा वकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, अश्व यथा (१२अ० ८१क०) अश्वावतीः सोमावतीम्, रश्मि यथा (१५अ० ६३क०) रश्मीवतीः आखातीम्, मति यथा (२२अ० १२क०) प्रदेवाय मतीर्विदे, सुमति यथा (२२अ० १२क०) सुष्टुतिः सुमतीवृधः, श्व यथा (२४अ० ३३क०) श्वाविद्भोमी, सुत यथा (२०अ० ८८क०) विप्रजूतः सुतावतः, चारय यथा (२३अ० २१क०) समस्मिञ्चारया दृषन्, घृणि यथा (२४अ० ३८क०) उष्णो घृणीवान्। सेदिम यथा (२५अ० १५क०) देवानाꣳ सेदिमा वयम्। इन्द्रिय यथा (६अ० २७क०) इन्द्रियावन्तम्। धारय यथा (६अ० ८क०) बृहस्पते धारय। चित्र यथा (३अ० १८क०) चित्रावसो स्वस्ति ते। भङ्गुर यथा (११अ० २६क०) हन्तारभङ्गुरावताम् यथा (५अ० १४क०) विहोत्रा दधे वयुनाविदेकः यथा (२५अ० ४२क०) एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता, हृ (८अ० २३क०) ऋतावृधा हृदया विधश्चित्, भवति,

(२५अ० ४१क) परु॑प्परुरनु॒घुष्या॒ विश॑स्त, ऋत यथा (१२अ० १११क०) ऋतावा॑नम्महि॒षम्, अभि यथा (१४अ० २३क०) अ॒भी॒व॒र्त्तः॑ऽ स॑वि॒ठ॒॰ शो वर्चो॑द्वावि॒ꣳशः), अवत यथा (१२अ० ८८क०) इ॒दम्मे॒ प्राव॑ता॒ वच॑÷, अधि यथा (२५अ० ३९क०) अ॒धी॒वा॒सँय्या॒ हिर॑ण्यान्यस्मै, अर्च यथा (३३अ० २३क०) अर्चा॑ वि॒श्वान॑राय विश्वा॒ भुवे॑, शक्ति यथा (२९अ० ४६क०) कृ॒च्छ्रे॒ श्रित॒(: शक्ती॑वन्तो गभी॒राः), पुरु यथा (३३अ० ८१क०) इ॒मा-ऽउ॑त्त्वा पुरूवसो। शचि यथा शचीवसे॥

नाश्ववद्धिरण्यात्॥ ९९॥

अश्ववदित्येतत्पदन्न दीर्घमापद्यते हिरण्यशब्दाद्यदि परं भवति, यथा (८अ० ६३क०) आप॑वस्व॒ हिर॑ण्यव॒दश्व॑वत्॥

अभि विख्येषँ वीर विश्व वत्स वृत्र वाजयन्तेषु॥ १००॥

अभीत्येतत्पदं विख्येषम् वीर विश्व वत्स वृत्र वाजयन्त इत्येतेषु न दीर्घमापद्यते। विख्येषं यथा (१अ० ११क०) स्व॑रभि॒विख्ये॑षम्। वीर यथा (१७अ० ३७क०) अ॒भिवी॑रो-ऽअ॒भिस॑त्त्वा सहो॒जाः), विश्व यथा (२अ० १८क०) इ॒माँ वाच॑-म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑÷, वत्स यथा (२६अ० ११क०) अ॒भि व॒त्सन्न स्वस॑रेषु धे॒नव॑÷, वृत्र यथा (१८अ० ६९क०) अ॒भि वृत्रँ वर्द्ध॑मान॒म्पिया॑रुम्, वाजयन्तः यथा (१८अ० ७४क०) अ॒श्याम॒ वाज॑म॒भि वा॒जय॑न्त(:॥

अश्वस्य वाजिन इति च॥ १०१॥

अश्वस्य वाजिन इति च द्विपदस्य न पूर्वपदान्तो दीर्घ-

मापद्यते, यथा (२२अ० ३७क०) अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः) ॥

विश्व सहभुवपुषवसुषु ॥ १०२ ॥

विश्व इत्येतत्पदं सह इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, सह यथा (७अ० ३६क०) विश्वा साहमवसे नूतनाय, भुव यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय विश्वाभुवे, पुष यथा (२५अ० ४५क०) विश्वा पुषश्च रयिम्, वसु यथा (२अ० ३क०) गन्धर्वस्त्वा विश्वा वसुः ॥

नरहामित्रेषु च ॥ १०३ ॥

नरहामित्रेषु च प्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते, नर यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय, हा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु, मित्र यथा (१३अ० ५७क०) विश्वा मित्राऽऋषिः । पृथग्योगकरणं श्रिष्याणामवग्रहत्वव्युदासप्रज्ञस्यर्थम्। अर्थव्याख्यानार्थं त्ववयवदर्शनम् ॥

तिष्ठाद्युदात्तम् ॥ १०४ ॥

तिष्ठेत्येतत् पदं दीर्घमापद्यते यद्याद्युदात्तं भवति, यथा (११अ० ४२क०) तिष्ठा देवो न सविता, (१०अ० २२क०) तिष्ठा रथमधियँ वज्रहस्ता, आद्युदात्तमिति किम् (८अ० ३३क०) आतिष्ठ वृत्रहन्नृजीषम् ॥

प्र वणशृङ्गयासेषु ॥ १०५ ॥

प्र इत्येतत् पदं वन शृङ्ग यास इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, वन यथा (१२अ० ५०क०) प्रा वर्णेभिः सजोषसः। शृङ्ग यथा (२४अ० १७क०) प्रा शृङ्गा माहेन्द्राः), यास यथा (३८अ० ११क०) प्रा यासाय स्वाहा ॥

नि वारहारयोरनवग्रहे ॥ १०६ ॥

नि इत्ययमुपसर्गो वारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते अवग्रहवर्जिते, वार यथा (१८अ० १२क०) नी॒वारा॑श्च मे, हार- यथा (१७अ० ३२क०) नी॒हा॒रेण॒ प्रावृ॑ता, अवयवव्युत्पत्त्यर्थं वचनम् अनवग्रहाणां हि मध्ये वक्ष्यति॥

नाऽवनयामि ॥ १०७ ॥

अवेत्येतत् पदं न दीर्घमापद्यते नयामीत्येतस्मिन् प्रत्यये यथा (५अ० २५क०) अव॑ नयामि वैष्ण॒वान्। धारयामेत्येत- स्मिन् सूत्रेऽवशब्दस्य नकारे दीर्घत्वं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्ता- दपवादः॥

धारयाम यो॒जाव सचस्व नुद मोषु जयतो- रुष्य रक्ष य॒ज य॒च्छ मत्सथ पिपृत गायतातु येन नकारे ॥ १०८ ॥

धारयाम योज अव सचस्व नुद मोषु जयत उरुष्य रक्ष यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायत आतु येन एते ह्रस्वा नकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, धारयाम यथा (१७अ० ९०क०) धार- यामा॒ नमो॑भिः, योज यथा (३अ० ५२क०) यो॒जा॒न्वि॒न्द्र ते॒ हरी॑, अव यथा (११अ० ४१क०) अवा॑ नो दे॒व्या धि॒या, सचस्व यथा (३अ० २४क०) सच॑स्वा नः स्व॒स्तये॑, नुद यथा (१५अ० १क०) अग्ने॑ जा॒तान् प्रणु॑दा नः, मोषु यथा (३अ० ४६क०) मो षूण॑ऽइ॒न्द्रात्र॑ पृ॒त्सु दे॒वैः ऽ, मोऽइति किम् (११अ० ४२क०) ऊ॒र्ध्वऽऊ॒षुण॑ऽऊ॒तये॑, जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता॒ जय॑ता नरः, उरुष्य यथा (३अ० २६क०) उ॒रुष्याणो॑ऽअघा- य॒तः ऽ। रक्ष यथा (३अ० ३०क०) रक्षा॑ णो ब्रह्मणस्पते, यज

यथा (३३अ० ३क०) यजा नो मित्रावरुणा, यच्छ यथा (३६अ० १३क०) यच्छा नः शर्म सप्रथाः, मत्सथ यथा (३३अ० ३४क०) अपि यथा युवानो मत्सथा नः, पिष्टत यथा (३३अ० ४२क०) निरवहसः पिपृता निरवद्यात्, गायत यथा (३३अ० ६२क०) उपांशु गायता नरः, आतु यथा (३३अ० ६५क०) आतू नऽइन्द्र वृत्रहन्, (३३अ० ९७क०) शेन यथा (३४अ० १७क०) येना नः पूर्वे पितरः ॥

भव च ॥ १०९ ॥

भवेत्ययं क्रसो दीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यये, यथा (१२अ० ११४क०) भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे, पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुषु च ॥ ११० ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुः एषु च प्रत्ययेषु भवेत्येतत्पदं दीर्घमापद्यते, सचा यथा (३४अ० ५६क०) इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा, वरूथ्य यथा (३अ० २५क०) उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः, वाजस्य यथा (१२अ० ११२क०) भवा वाजस्य सङ्गथे, पायुः यथा (१३अ० ११क०) भवा पायुर्विशोऽस्याऽअदब्धः ॥

अपृक्तः सौ ॥ १११ ॥

अपृक्तग्रहणेनेह उकारो गृह्यते नाकारो दीर्घविधानात्, अपृक्त उकारो दीर्घमापद्यते सुप्रत्यये, यथा (११अ० ४२क०) उ षु नः ऊर्ध्वऊषुणः, (२०अ० ८१क०) गोमदूषुणो सचा ।

रथि तकारनकारयोः ॥ ११२ ॥

रथीत्येतत्पदं तकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते, यथा (१२अ० ५६क०) रथी तमः रथी नाम् ॥

अथोदारिथ शोच पनय सादयर्जु वृष शवु सलक्ष्माघाघारात्यृतभवत यकारे ॥ ११३ ॥

अथ उदारिथ शोच पनय सादय ऋजु वृष शवु सलक्ष्म घ अघ अराति ऋत भवत एते ऋक्षा यकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, अथ यथा (१२अ० १२क०) अवाधमँ विमध्यमए श्रथाय, उदारिथ यथा (१७अ० ७५क०) अस्माद्योनेर्‌ उदारिथा यज्ञं, शोच यथा (३अ० ३क०) बृहच्छोचा यविष्ठ्य, पनय यथा (१८अ० ६४क०) देवत्रा पनया युजम्, सादय यथा (११अ० ३५क०) सादया यज्ञए सुकृतस्य योनौ, ऋजु यथा (२५अ० १५क०) देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजू यताम्, वृष यथा (२०अ० ४६क०) वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट्, शवु यथा (१२अ० ५क०) शत्रूयतो हन्ता, सलक्ष्म यथा (६अ० २०क०) सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवाति, घ यथा (७अ० ३२क०) आघा येऽग्निम्, अघ यथा (३अ० २७क०) अघायतः समस्मात्, अराति यथा (१२अ० ५क०) अरातीयतो हन्ता, ऋत यथा (१३अ० २७क०) मधु वाताऽऋतायते, भवत यथा (३३अ० ५१क०) अर्वाञ्चोऽअद्या भवता यजत्राः ॥

व वृधवृजोः ॥ ११४ ॥

व इत्ययं ऋक्षो वृधवृजोः प्रत्ययोर्दीर्घमापद्यते, वृध यथा (७अ० ३८क०) अस्मद्दुग्ववृधे, वृज यथा (३३अ० ४४क०) म वोवृजे ॥

अद्य तर्ठ० हकारचकारभवत वृणीमहे देवेषु ॥ ११५ ॥

अद्य इत्ययं ऋक्षस्तकार हकार चकार भवत वृणीमहे देव

इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, तम् यथा (३३अ० ९७क०) अद्या तमस्य महिमानम्, हकार यथा (८अ० ४५क०) अद्या हुवेम, चकार यथा (२१अ० १क०) हवमद्या च मृडय, भवत यथा (३३अ० ५१क०) अद्या भवता यजत्राः, वृणीमहे यथा (३३अ० १७क०) तद्देवानामवोऽअद्या वृणीमहे, देव यथा (३३अ० ४२क०) अद्या देवाः ॥

न होतरि ॥ ११६ ॥

होतृशब्दे प्रत्यये ऋत्येयं ऋक्षो न दीर्घमापद्यते, अधस्तनसूत्रेण प्राप्तस्य प्रतिषेधः, यथा (२९अ० ३४क०) तमद्य होतरिषितः (२१अ० ५९क०) अग्निमद्य होतारमवृणीतायम् ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिबेत स्र तिष्ठ रत्ता मकारे ॥ ११७ ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिव इत स्र तिष्ठ रत्त एते ऋक्षा मकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, शृणुत यथा (७अ० ३४क०) शृणुता मऽउमए हवम्, त्विषि यथा (१६अ० १७क०) शुष्मिञ्छ्राय त्विषीमते। भ्रजि यथा (२९अ० २२क०) चित्तँ वातऽइव भ्रजीमान्, भवत यथा (८अ० ४क०) आदित्यासो भवता मृडयन्तः, पिब यथा (३३अ० १०क०) पिबा मित्रस्य धामभिः, इत यथा (३३अ० ४७क०) इता मरुतो अश्विना, स्र यथा (३३अ० ९४क०) देवासो हिषा मनवे समन्यवः। तिष्ठ यथा (३३अ० १३क०) शतयूतामभि तिष्ठा महाँसि, तिष्ठाद्युदात्तमित्यादुदात्तस्य दीर्घभाव उक्तः, अनुदात्तार्थ आरभः, रत्त यथा (२९अ० ४७क०) रत्ता मार्किर्नोऽअघशँस ईशत ॥

विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ ११८ ॥

विश्वदेव्यसोमावती ऋक्वो वति प्रत्यये दीर्घमापद्येते, विश्वदेव्य यथा (११अ० ६१क०) अदितिष्ट्वा ट्वेवी विश्वदेव्यावती, सोम यथा (१२अ० ८१क०) अश्वावतीष्ट सोमावतीम्, वत्यामिति किम् (२४अ० १८क०) पितृणाष्ट सोमवताम् ॥

उष महोभिर्नक्तेमीकारैकारौकारनकारेभ्यः ॥ ११९ ॥

उष इत्ययं ऋक्वो दीर्घमापद्यते महोभिः नक्त ईम् ईकारैकारौकारनकारेभ्यः परश्चेद्भवति, महोभिः यथा (२०अ० ४०। ४१क०) प्रथमानामहोभिः उषासा नक्ता बृहती, नक्त यथा (१२अ० २क०) नक्तोषासा समनसा, ईम् यथा (१५अ० २४क०) प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्, ईकारात् यथा (२८अ० १४क०) ट्वेवीऽउषासा नक्ता, एकारात् यथा (२८अ० ३१क०) यजत ऽउपाकेऽउषासा नक्ता, औकारात् यथा (२७अ० १७क०) द्व्येन योनाऽउषासा नक्ता, नकारात् यथा (३४अ० ४०क०) अश्वावतीर्गोमतीर्नऽउषासः, एतेभ्यः पर इति किम् (२०अ० ३६क०) समिद्धऽइन्द्रेऽउषसाम् ॥

पूरुषोऽवसाने ॥ १२० ॥

पूरुष इति दीर्घो निपात्यते अवसाने चेद्भवति, यथा (१२अ० ८१क०) न सरिष्यति पूरुषः, अवसान इति किम् (३१अ० २क०) पुरुषऽएष ॥

पूष्णो जहीमस्तेष्वत्र ॥ १२१ ॥

अत्रेत्ययं ऋक्वो दीर्घमापद्यते पूष्णः जहीमः ते इत्येतेषु प्रत्ययेषु, पूष्णः यथा (२५अ० २७क०) अत्रा पूष्णःऽ, जहीमः

यथा (३५अ० १०क०) अत्रा जहीमोऽशिवा ये, ते यथा (२८अ० १८क०) अत्रा ते रूपमुत्तमम् ॥

नरस्सप्तऽऋषीन्नस्ऽआहुर्नियुद्भिष्षु यत्र ॥ १२२ ॥

नरः सप्तऽऋषीन् नः तऽआहुः नियुद्भि एतेषु प्रत्ययेषु यत्रेत्ययं ङस्खो दीर्घमापद्यते, नरः यथा (२८अ० ४८क०) यत्रा नरः सच्च विचद्रवन्ति, सप्तऽऋषीन्यथा (१७अ० २६क०) यत्रा सप्तऽऋषीन् परऽ, नः यथा (२५अ० २२क०) यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्, तऽआहुः यथा (२८अ० १५क०) यत्रा तऽआहुः परमं जनित्रम्, नियुद्भिः यथा (१३अ० १५क०) यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ॥

अभिमाति षृतनासु सपत्न धूर्विश्व समत्सु षृतना व्रातेभ्यः सहेः ॥ १२३ ॥

अभिमाति षृतनासु सपत्न धूः विश्व समत्सु षृतना व्रात इत्येतेभ्य उत्तरस्य सहेर्ङस्खो दीर्घमापद्यते, अभिमाति यथा (१२अ० ११३क०) सँवष्खान्यभिमातिषाहः, षृतनासु यथा (११अ० ७६क०) जेतारमग्निम्पृतनासु सासहिम्, सपत्न यथा (५अ० १०क०) सिष्ठासि सपत्नसाही, धूः यथा (४अ० ३३क०) उस्रावेतं धूर्षाही, विश्वे यथा (७अ० ३६क०) विश्वासाहमवसे नूतनाय, समत्सु यथा (१५अ० ४०क०) येना समत्सु सासहः, षृतना यथा (१८अ० ६८क०) पृतनाषाह्याय च, व्रात यथा (२८अ० ४६क०) सतो वीराऽउरवो वातसाहाः ॥

उक्थाच्च शसेः ॥ १२४ ॥

उक्थशब्दात्परस्य शसेर्धातोर्ह्रस्वो दीर्घमापद्यते, यथा (१७अ० ३१क०) उक्थशसः उ॒क्थ॒शास॑श्चरन्ति ॥

एवाच्छ चक्रमाथ ॥ १२५ ॥

एव अच्छ चक्रम अथ एते ह्रस्वा व्यञ्जनमात्रे दीर्घमापद्यन्ते, एव यथा (१३अ० २०क०) ए॒वा नो॑ दूर्वे॒ प्रत॑नु, अच्छ यथा (१६अ० ४क०) गिरि॒शाच्छा॑ वदामसि, चक्रम यथा (३अ० ४५क०) य॒टेन॑श्चक्र॒मा व॒यम्, अथ यथा (२६अ० २५क०) अथा॑ मन्दस्वजुजुषा॒णः ॥

विद्मा सौत्रामण्याम् ॥ १२६ ॥

विद्म इत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्यते सौत्रामणीमन्त्रं मुक्त्वा, यथा (१२अ० १९क०) वि॒द्मा ते॑ऽअग्ने, असौत्रामण्यामिति किम् (१९अ० ६८क०) यँ॒श्च॑ विद्म॒ या॒२ँ॥ऽउ॑ च॒ न प्र॑वि॒द्म ॥

अधा यत्स्मग्नावायुषु ॥ १२७ ॥

अध इत्ययं ह्रस्वो व्यञ्जनमात्रे दीर्घमापद्यते, यथा (१७अ० ६४क०) अधा॑ स॒पत्ना॑निन्द्रा॒ग्नी मे॑, यत् स्म ग्ना वायुः इत्येतेषु प्रत्ययेष न दीर्घमापद्यते, यत् यथा (२७अ० ९क०) अ॒मु॒त्र॒ भूया॒दध॒ य॒द्य॒मस्य॑, स्म यथा (१५अ० ६२क०) अध॑ स्म ते॒ व्रज॑नम्, ग्ना यथा (३३अ० ४८क०) रुद्रोऽअ॑ध॒ग्नाः, वायुम् यथा (२७अ० २४क०) अध॑ वा॒युं नि॒युत॑ः, अयत्स्मग्नावायुष्विति किम् (१९अ० ६८क०) अधा॒ य॒था नः॑ पि॒तर॑ः ॥

पूर्वो द्वन्द्वेष्ववायुषु ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वेषु समासेषु वायुरहितेषु पूर्वः पदान्तो दीर्घमापद्यते, यथा (२अ० १५क०) अ॒ग्नीषोमौ॑, (२अ० ३क०) मि॒त्रा वरु॑णौ, (२५अ० ६क०) इन्द्रा॒बृह॒स्पती॑, द्वन्द्वेष्विति किम्

(४अ० ३३क०) अवी॑रहणौ ब्रह्म॒चोद॑नौ, अवायुष्विति किम् (७अ० ८क०) इ॒न्द्र॒वा॒युभ्या॑न्त्वा ॥

हरि शयेत्येके ॥ १२९ ॥

हरि इत्यस्य एके आचार्य्या दीर्घमिच्छन्ति शयप्रत्यये, यथा (५अ० ८क०) ह॒रि॒ श॒या ह॒री॒ श॒या, इक इति किम् या ते॑ऽअग्ने हरि श॒या ॥

पिबा सोमं पिबा सुतस्य स्था मयो भुवो नूरणे शमीष्व मामहानो मामहन्तामशीतम रीरिषो रीरिषत या़मयन्ति हि ष्मा ते वर्द्धया रयिꣳ श्रुधी हवञ्चरा सोम सूयवसिनी श्रोता ग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा दिवो युक्ष्वा हि गमयातमः सिञ्चता सुतम्परीवापऽउक्था शस्त्राण्यत्ता हवीꣳष्याच्या जानु क्षामा रेरिहत् क्षामा भिन्दन्तो रुहेमा स्वस्तये जनयथा च धारयाम पितरा मृधो बोधा मे विचृता बन्ध-मवता हवेषु शृणुधी गिरो रक्षा तोकञ्चर्षणीस-हाञ्चर्षणीधृतो येना समत्सु वनेमा तऽऋध्यामा ते शिक्षा सखिभ्यस्तत्रारथन्दीया रथेनेता जयत वर्द्धया त्वं प्रब्रवामा घृतस्याजगन्था परस्या ररिमा हि पुरी तता प्लीहाकर्णशुण्ठा-कर्णौ प्रकृतिदीर्घावित्येके नी काशाऽअनू काशेन

चक्राजरसम्मिथूकस्तरता सखायः सासह्वानपामार्गोभयादतऽऋतीषहमभीषु सुष्टरीमा जुषाणा यजा देवान् येना पावकाश्वायन्तो यदी सरमा स्वदया सुजिह्व निषद्या दधिष्व सदतना रणिष्ट न भरा चिकित्वाँश् चिकित्सा गविष्टाववाद्द्रक्षा चायुनक्सृजा रराणः सादन्यमिति च ॥ १३० ॥

पिबा सोमम्, पिबा सुतस्य, स्थामयो भुवः, नूरणे, शमीष्व, मामहानः, मामहन्ताम्, अशीतम, रीरिषः, रीरिषत, यामयन्ति, हिष्मा ते, वर्द्धया रयिम्, श्रुधी हवम्, चरा सोम, सूयवसिनी, श्रोता ग्रावाणः, धर्षा मानुषः, पाथा दिवः, युक्ष्वा हि, गमयातमः, सिञ्चता सुतम्, परीवापः, उक्था शस्त्राणि, अत्ता हवीꣳषि, आच्या जानु, क्षामा रेरिहत्, क्षामा भिन्दन्तः, रुहेमा स्वस्तये, जनयथा च, धारयाम, पितरा मृधः, बोधा मे, विचृता बन्धम्, अवता हवेषु, शृणुधी गिरः, रक्षा तोकम्, चर्षणीसहाम्, चर्षणीधृतः, येना समत्सु, वनेमा ते, ऋध्यामा ते, शिक्षा सखिभ्यः, तत्रारथम्, दीया रथेन, इता जहत, वर्द्धया त्वम्, प्रब्रवामा घृतस्य, आजगन्था परस्याः, ररिमा हि, पुरी तता, प्लीहाकर्णः, शुण्ठाकर्णः, नी काशाः, अनू काशेन, चक्राजरसम्, मिथूकः, तरता सखायः, सासह्वान्, अपामार्गः, उभयादतः, ऋतीषहम्, अभीषु, सुष्टरीमा जुषाणा, यजा देवान्, येना पावक, अश्वायन्तः, यदी सरमा, स्वदया सुजिह्व, निषद्या दधिष्व, सदतना रणि-

ष्टन, भरा चिकित्वान्, चिकित्सागविष्टौ, अवाददत, रक्षा च, आयुनक्सृजा रराणः, सादन्यम्, एते ह्रस्वा दीर्घमापद्यन्ते । पिब सोमम् यथा (२६अ० ४क०) पिबा॒ सोम॑ꣳ शतक्रतो, (७अ० ३६क०) पिबा॒ सोम॑ मनुष्व॒धं मदा॑य, पिब सुतस्य यथा (३३अ० ७०क०) पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो॒ मदा॑य, स्थ मयो भुवः यथा (११अ० ५०क०) आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒ भुव॑+, नु रणे यथा (१७अ० १०क०) तूर्व॒न्नयाम॒न्नेत॑शस्य॒ नू रणे॑, शमीष्व यथा (१अ० १५क० ह॒विःऽ श॑मीष्व, ममहानः यथा (१७अ० ५५क०) समि॑द्धेऽअ॒ग्नावधि॑ मामहा॒नः), ममहन्ताम् यथा (३३अ० ४२क०) तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ताम्, अशि तम यथा (२अ० २०क०) अग्ने॑ दब्धायोऽशीतम, रीरिषः यथा (१६अ० १६क०) मानो॒ऽअश्वे॑षु रीरिषः, रीरिषत यथा (२५अ० २२क०) मा नो॑ म॒ध्या री॑रिष॒तायुः॑, यमयन्ति यथा (२५अ० ३९क०) प्रि॒या दे॒वेष्वाया॑मयन्ति, हि स्म ते यथा (३अ० ४६क०) अस्ति॒ हिष्मा॑ ते, हीति किम् (१५अ० ६२क०) अध॑ स्म ते व्रज॑नम्, वर्द्धय रयिम् यथा (३अ० १४क०) अथा॑ नो वर्द्धया रयिम्, श्रुधि हवम् यथा (२१अ० १क०) इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी हव॑म्, चर सोम यथा (४अ० ३७क०) प्रच॑रा सोम॒ दुर्य्या॑न्, श्रोत ग्रावाणः यथा (६अ० २६क०) श्रोता॑ ग्रा॑वाणो वि॒दुषो न य॒ज्ञम्, धर्ष मानुषः यथा (६अ० ८क०) मु॒ञ्चा॒मि॒ धर्षा॒ मानु॑षः, पाथ दिवः यथा (८अ० ३१क०) पा॒था दि॒वो वि॑महसः, युक्ष्व हि यथा (८अ० ३४क०) यु॒क्ष्वा हि के॒शिना॒ हरी॑, गमय तमः यथा (८अ० ४४क०) अध॑रं गमया॒ तम॑+, सिञ्चत यथा (१९अ० २क०) परी॒तो षि॑ञ्चता सु॒तम्, परि वापः यथा (१९अ० २१क०) परी॒ वाप॑+ पयो॒ दधि॑, उक्थ शस्त्राणि यथा (१९अ० १८क०) छन्दो॑भिरुक्था श॒स्त्राणि॑, अत्त हवीꣳषि यथा (१९अ०

६८क०) अत्ता हवींष्यि प्रयतानि बर्हिषि, आच्च जानु यथा (१८अ० ६२क०) आच्या जानु दक्षिणतः। चाम रेरिहत् यथा (१२अ० ६क०) चामा रेरिहद्वीरुधः, चाम भिन्दन्तः यथा (१८अ० ६८क०) चामा भिन्दन्तोऽअरुणीः। रुहेम स्वस्तये यथा (२१अ० ६क०) अस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये, जनयथ च नः यथा (११अ० ५२क०) आपो जनयथा च नः, धारय मयि यथा (११अ० ५८क०) धारया मयि प्रजाम्, तर मृधः यथा (११अ० ७२क०) अग्ने त्वन्तरा मृधः, बोध मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा मे अस्य, विचृत बन्धम् यथा (११अ० ६२क०) विचृता बन्धमेतम्, अवत हवेषु यथा (१७अ० ४३क०) देवा अवता हवेषु, शृणुधि गिरः यथा (१३अ० ५२क०) माहि शृणुधी गिरः, रक्ष तोकम् यथा (१३अ० ५२क०) रक्षा तोकमुतकमना, चर्षणिसहाम् यथा (२८अ० १क०) चर्षणीसहाँ वेत्वाज्यस्य, चर्षणिधृतः यथा (७अ० ३३क०) ओमासश्चर्षणीधृतः, येन समत्सु यथा (१५अ० ४०क०) येना समत्सु सासहः, वनेम ते यथा (१५अ० ४०क०) वनेमा तेऽअभिष्टिभिः, ऋध्याम ते यथा (१५अ० ४४क०) ऋध्यामा तेऽओहैः, शिक्ष सखिभ्यः यथा (१७अ० २१क०) शिक्षा सखिभ्यो हविषि, तत्र रथम् यथा (२८अ० ४८क०) तत्रा रथमुप शग्मꣳ सदेम, दीय रथेन यथा (१७अ० ३६क०) बृहस्पते परि दीया रथेन, इत जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता जयता नरः, वर्धय त्वम् यथा (१७अ० ५२क०) तमग्ने वर्धया त्वम्, प्रब्रवाम घृतस्य यथा (१७अ० ६०क०) वयन्नाम प्रब्रवामा घृतस्य, जगन्य परस्याः यथा (१८अ० ७१क०) परावतऽआजगन्या परस्याः, ररिम हि कामम् यथा (१७अ० ७५क०) वयन्तेऽअश्व ररिमा हि कामम्, पुरि तता यथा (१८अ० ८क०) अन्तरिक्षं पुरो

तर्ता, अस्य पदस्यापवादोऽभिप्रेतः तथा हि, (२८अ० ८क०) पशुपतेः पुरोतदित्येतदपि भवति, प्नीहाकर्णः शुण्ठाकर्णः एतौ शब्दौ प्रकृतिदीर्घावित्येके आचार्या मन्यन्ते, यथा (२४अ० ४क०) प्नीहाकर्णे ÷ शुण्ठाकर्णेः, नि काशाः यथा (२४अ० १८क०) बभ्रुनी काशाः पितॄणाम्, अनु काशेन यथा (२५अ० २क०) अन्तरमनू काशेन, चक्रजरसम् यथा (२५अ० २२क०) यत्रा नश्च क्रा जरसन्तनूनाम्, मिथु कः यथा (२५अ० ४३क०) गात्राणसिना मिथू कः, तरत सखायः यथा (३५अ० १०क०) प्रतरता सखायः, ससन्हान् यथा (३८अ० ७क०) सासन्हाँश्चाभियुग्वा च, अपमार्ग यथा (३५अ० ११क०) अपा मार्ग त्वमस्मत्, उभय दतः यथा (३१अ० ८क०) ये के चोभयादतः, ऋति षहम् यथा (२६अ० ११क०) तँवो दस्मृतीषहम्, अभि सु यथा (३६अ० ६क०) अभी षुणः सखीनाम्, सुष्टरीमा जुषाणा यथा (२८अ० ४क०) बर्हिऽ सुष्टरीमा जुषाणा, यज देवान् यथा (३३अ० ३क०) यजा टेवाँ२ऽऋतस्यृहत्, येन पावक यथा (३३अ० ३२क०) येना पावक चक्षसा, अश्वयन्तः यथा (२७अ० ३६क०) अश्वायन्तो मघवन् यदि सरमा यथा (३३अ० ५८क०) विदद्यदी सरमा, खदय सुजिह्व यथा (२८अ० २६क०) समञ्जन् खदया सुजिह्व, निषद्य दधिष्व यथा (२६अ० २३क०) बर्हिषा निषद्या दधिष्व। सदतन रणिष्टन यथा (२६अ० २४क०) सदतना रणिष्टन, भर चिकित्वान् यथा (३४अ० १४क०) उत्तानायामवभरा चिकित्वान्, चिकित्सगविष्टौ यथा (३४अ० २३क०) प्रचिकित्सागविष्टौ, अवदद्त यथा (३४अ० ३६क०) भगेमां धियमुदवा ददन्नः, रत्त च यथा (३४अ० २७क०) रत्तौ च नोऽधि च ब्रूहि देव, ग्युनक् यथा (२८अ० १३क०) युमेन दत्तं त्रित-

ऽए॑नमायु॒नक्, सृज रराणः यथा (२७अ० २१क०) वन॑स्प॒ते-ऽव॑सृजा॒ ररा॑णः, सदन्यम् यथा (३४अ० २१क०) सा॒द॒न्यु॒ विद॒त्थ्य॒म् ॥

अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः ॥१३१॥

ह्रस्वो दीर्घः प्लुतः सानुनासिको निरनुनासिक उदात्तोऽनुदात्तः स्वरित इति स्वरधर्माः तत्र पदे दृष्टस्यान्यथाभावो विकार उच्यते स चात्र स्वरे एवाधिकृतो न व्यञ्जने यतो दीर्घमित्यारभ्यते अत इहापि स्वरस्यैवानुनासिक्यं विकार उच्यते इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकारावेव परभूतौ तयोश्च विकारे सति स्वरस्य विकारः। यत्र तु तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति, यथा (१२अ० ७०क०) अ॒स्मान् सी॑त इत्येवमादि, (४अ० ९सू०) यत्प्रागन्तस्थासंशब्दनात्, यमित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रोपधाभूतः स्वरोऽनुनासिकं स्वरं विकारमापद्यते इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति (अ० ३। सू० १३४। १३५) "नुः" "चच्छयोः शम्" यथा (२४ २९। २४। २८) प्लुषीन् चक्षुषे वा॒चे प्लु॒षीँश्चक्षु॑षे, गवयान् त्वष्ट्रे बृह॒स्पत॑ये गव॒यास्त्वष्ट्र॒ऽउष्ट्रा॑न् ॥

स्वर औपशविः ॥ १३२ ॥

औपशविराचार्य्यः स्वरएव प्रत्यय उपधानुनासिक्यमिच्छति, नुरिति वक्ष्यति अतस्तस्यैव परभूतो यः स्वर उक्तः उपधा च तस्यैव ग्राह्या, यथा (२६अ० १०क०) महान् इन्द्रः म॒हाँ २॥ऽइन्द्रो॒ वज्र॑हस्तः, (११अ० ८२क०) स्वान् अहम् उन॑यामि॒ स्वाँ २॥ऽअ॒हम्, (७अ० ३७क०) शत्रून् अप ज॒हि शत्रू॒ँ ॥ रप॒ मृधो॑ नुदस्व, स्वर इति किम् (२४अ० २८क०) गवयान् त्वष्ट्रे ग॒व॒याँस्त्वष्ट्रे॑ ॥

अनुस्वारेण व्यञ्जने ॥ १३३ ॥

नकारात् परे व्यञ्जनेऽनुस्वारेण व्यवधानमिच्छत्यागमिकेन औपशविराचार्य्यः, अयञ्च उपधानकारयोरितरो भवति यत्र नकारस्य यकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति, (४अ० १सू०) "अनुस्वार ठं० रोषिस्यति" वचनात्, यथा मृषीन् चक्षुषे मृ॒षी॒ꣳश्च॒क्षु॒षे, गवयान्त्वष्ट्रे गव॒या॒ꣳस्त्व॒ष्ट्रे ॥

नुः ॥ १३४ ॥

नकारोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

चक्षयोः शम् ॥ १३५ ॥

चकारच्छकारयोः प्रत्ययययोर्नकारः शकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा, यथा (१६अ० ५क०) अहीन् च अ॒हीँ॒श्च॒ सर्वान्, मृ॒षी॒ꣳश्च॒क्षु॒षे, छकारोदाहरणं सत्यम्, रूपोदाहरणन्तु विद्यते यथा विद्वान् छकारः विद्वाꣳश्छकारः ॥

तथयोः सम् ॥ १३६ ॥

तकारथकारयोः प्रत्ययययोर्नकारः सकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा, यथा (२४अ० २८क०) गवयान् त्वष्ट्रे गव॒या॒ꣳस्त्व॒ष्ट्रे, (१७अ० ११क०) अन्यान् ते अ॒न्याँस्ते॑, थकारस्य रूपोदाहरणम् यथा विद्वान् थकारः विद्वाꣳस्थकारः ॥

दधन्वान् खवान्यकारे लोपम् ॥ १३७ ॥

दधन्वान् खवान् एतौ नकारौ यकारे प्रत्यये लोपमापद्येते, अत्र च लोपविधानादुपधानुनासिक्यमपि न भवति, यथा चोक्तम् स्वराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति सर्वदा, वर्ज-

ग्त्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते, यथा (१८अ० २क०) दधन्वान् यः दधन्वा यो नर्य्योऽअप्सन्तरा, स्वान् यथा (३४अ० २६क०) स्वायाꣳस्वर्वाड् ॥

रयिवृधे च ॥ १३८ ॥

रयिवृध इत्येतस्मिंश्च प्रत्यये पूर्वो नकारो लोपमापद्यते, यथा (२७अ० २३क०) अन्नान् रयिवृधः पौवोऽअन्ना रयिवृधꣳ÷, उक्तहेतुत्वादत्राप्युपधानुनासिक्यन्न भवति ॥

नपुꣳसकादिकारस्य ॥ १३९ ॥

नपुंसकादुत्तरो यो नकारस्तस्य सम्बन्धिन इकारस्य लोपो भवति, यथा (३७अ० ५३क०) एमन् सादयामि, भस्मन् सादयामि, एमनि भस्मनीति प्राप्ते इकारलोपश्छान्दसः, नपुंसकादुत्तरस्येकारस्य लोप उक्तोऽनपुंसकादपि भवति। यथा (१७अ० १क०) अश्मन्नूर्जम् अश्मनीनि प्राप्ते ॥

न सप्तम्यामन्त्रितयोः ॥ १४० ॥

सप्तम्यामन्त्रितयोर्विभक्त्योः सम्बन्धिन इकारस्य न लोपो भवति, यथा (१३अ० ५३क०) (अपान्त्वा सधिषि, अपान्त्वा पार्थसि, एतं सप्तम्या उदाहरणे (१अ० २५क०) हे पृथिवि आमन्त्रितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थं आरम्भः ॥

नॄन्पकारे विसर्जनीयम् ॥ १४१ ॥

नॄनित्ययं नकारः पकारे प्रत्यये विसर्जनीयमापद्यते अनुनासिकं चोपधा, यथा (१३अ० ५२क०) नॄन् पाहि नॄꣳः पाहि शृणुधी गिरꣳः ॥

शत्वून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् खरे रेफम् ॥ १४२ ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् एते नकाराः स्वरे प्रत्यये शत्रून् रेफमापद्यन्ते अनुनासिकं चोपधा, शत्रून् यथा (७अ० ३७क०) अप ज॒हि शत्रूँ१॥रप॒मृध॑÷। परिधीन् यथा (१९अ० ५३क०) व॒न्वन्न वा॑तः परि॒धीँ१॥ रप॑÷, क्रतून् यथा (१९अ० ४०क०) अग्ने॒ क्रत्वा॒ क्रतूँ१॥ रनु॑, वन॒स्पतीन् यथा (१३अ० ७क०) ये॒ वा॒ वन॒स्पती॒ँ१॥रनु॑॥

आकारोपधो यकारम् ॥ १४३ ॥

आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते स्वर इत्यनुवर्त्तते अनुनासिकं चोपधा, यथा (७अ० ४०क०) महान् इन्द्रः महान् य इन्द्र इत्येवं संहिता प्राप्नोति ततो (४अ० १२५सू०) "यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः" इति यकारलोपे कृते "न परकालः पूर्वकाले पुनरिति" सन्धिर्न भवति ततो महाँ२॥ऽ इन्द्र इत्येतद्रूपं सम्भवति, ननु यथा (प्रा० ३अ० १३७सू०) "दधंन्वान् स्ववान् यकारे लोपः" इति नकारलोपे कृते सत्युपधानुनासिक्यन्न प्रवर्त्तते एवमिहापि नकारस्य यकारीभूतस्याश्रवणादुपधानुनासिक्यन्न प्रवर्त्तते तत्कथमुपधानुनासिक्यमिति लुप्तस्यापि स्वकार्य्यकारणादित्यदोषः, यदि हि यकारो व्यञ्जनकार्य्यं न कुर्य्यात् कथमिह स्वरयोः सन्धिर्न स्यात् अतः स्वकार्य्यकारणादुपधानुनासिक्यमपि भवति यथा (७अ० ४०क०) वृष्टिमान् इव प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒मा २ँ॥ऽ इ॑व॥

न तमे ॥ १४४ ॥

यन्नकारस्य तकारे प्रत्यये विहितन्तत्तमप्रत्यये न भवति, यथा (८अ० ४८क०) मदिन् तमानाम् म॒दिन्त॑मानान्त्वा, मधुन् तमानाम् म॒धुन्त॑मानान्त्वा, तथयोः समित्यस्यापवादः।

निर्जगन्वान् तमसि ॥ १४५ ॥

निर्जगन्वानित्ययं नकारस्तमसि प्रत्यये न विकारमापद्यते, यथा (१२अ० १३क०) निर्जगन्वान् तमसः नि॒र्ज॒ग॒न्वान्त॑मसो॒ ज्योति॒षागा॑त् ॥

धामञ्छत्रूँश्चिकित्वाँस्त्वं पूषन्नर्वन्निति च ॥१४६॥

धामन् शत्रून् चिकित्वान् त्वम् पूषन् अर्वन् एते नकारा न विकारमापद्यन्ते। धामन् यथा (१७अ० ९९क०) धाम॑न्ते॒ विश्वं॒ भुव॑नम्। शत्रून् यथा (१८अ० ७१क०) श॒त्रून्ता॒ढि॒ वि॒मृधो॑ नुदस्व। चिकित्वान् त्वम् यथा (२९अ० २५क०) आ च॒ वह॑ मित्र महश्चिकि॒त्वान्त्वम्। त्वमिति किम् (७अ० १५क०) स प्र॑थ॒मो बृह॒स्पति॑श्चिकि॒त्वाँस्तस्मै॑। पूषन् यथा (३४अ० ४१क०) पूषन्तव॑ व्र॒ते व॒यम्। अर्वन् यथा (२९अ० २२क०) त॒व शरी॑रं पतयि॒ष्ण्वर्व॒न्तव॑ चि॒त्तम्। इति चेत्यस्यावयस्यार्थः। इति शब्दः प्रकारदर्शनार्थः। यथा अधस्तनसूत्रयोस्तकारे नकारस्य प्रकृतिभावः एवमिहापि नकारस्य प्रकृतिभाव एव तथा च व्याख्यातम्। चकारस्तकारापवादावधिद्योतनार्थः ॥

अश्वादौ चाध्याये ॥ १४७ ॥

स्वर इति वर्त्तते अश्वस्तूपर इत्येतस्मिन्नध्याये नकार आकारोपधः स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति। "आकारोपधो यकारम्" इत्यस्यापवादः। यथा (२४अ० १९क०) शिशुमारान् आलभते स॒मु॒द्राय॑ शिशु॒मारा॒नाल॑भते। मण्डूकान् अद्भ्यः म॒ण्डूका॑न॒द्भ्यः)। स्वरानुवृत्तिरिति किम् ग॒व॒याँस्त्वष्ट्रे॑, प्लुषी॒श्चक्षु॑षे ॥

मनुष्याँस्ताँल्लोकानमित्रानुदि ॥ १४८ ॥

मनुष्यान् तान् लोकान् अमित्रान् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति उदि उपसर्गे प्रत्यये। मनुष्यान् यथा (८अ० ३१क०) मनुष्यान् उत् मनुष्यानुदजयताम्। तान् यथा तान् उत् तानुजेषम्। लोकान् यथा त्रीँल्लोकानुदजयताम्। अमित्रान् यथा (११अ० ८२क०) क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वान्॥

आप्नोतीत्योश्च ॥ २४९ ॥

आप्नोती, प्रत्यये इती च नकारो न विकारमापद्यते। आप्नोति, यथा (१९अ० २९क०) भक्षान् आप्नोति इडाभिर्भक्षानाप्नोति। इति यथा (११अ० ५९क०) स्रुपत्नान् इति अदितिः स्रुपत्नानिति॥

सङ्क्रमे च वैष्णवान् ॥ १५० ॥

वैष्णवानित्ययं नकारो न विकारमापद्यते स्वरे प्रत्यये। सङ्क्रमश्च क्रमे भवति अतः क्रमसंहितायामित्यर्थः यथा (५अ० २६क०) वैष्णवान् अव वैष्णवानव॥

गृहानैमि गृहानुपह्वयामहे वर्चस्वानहस्यनुष्यानन्तरिक्षमग्निष्वात्तान्तुमतः पयस्वानग्ने तानश्विना पतङ्गानसन्दितः स्वर्गानपां पतिः सपत्नानिन्द्रसपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानार्द्रदानुर्विद्वानग्नेर्देवानस्रेधतानड्वानाशुरयैतानष्टौ विरूपानालभत एतावानस्यायुष्मानग्ने वायव्यानरण्याः प्रविद्वानग्निनानड्वानधोरामौ शवूननुयँय्यातुधानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥ १५१ ॥

एतेषां द्विपदानां पूर्वं पदान्तीया नकाराः प्रकृत्या भवन्ति। (३अ० ४१क०) गृहानैमि मनसा मोदमानः। (३अ० ४२क०) गृहानुपह्वयामहे। (८अ० ३८क०) वर्चस्वानहं मनुष्येषु। (८अ० ६०क०) मनुष्यानन्तरिक्षमगन्। (१९अ० ६१क०) अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे। (२०अ० २२क०) पयस्वानग्नऽआगमन्तम्। (२१अ० ४२क०) तानश्विना सरस्वती। (१३अ० १०क०) तपूंष्यग्नेजुह्वा पतङ्गानसन्दितः। (१३अ० ३१क०) स्वर्गानपां पतिर्वृषभः। (१७अ० ६४क०) अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे। (१८अ० ४५क०) समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः। (१७अ० ६६क०) प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेः। (१८अ० ७५क०) देवानस्रेधता मन्मना। (२२अ० २२क०) अनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिः। (३०अ० २२क०) अथैतानष्टौ विरूपानालभते। (३१अ० ३क०) एतावानस्य महिमा। (३५अ० १७क०) आयुष्मानग्ने हविषा वृधानः। (३१अ० ६क०) वायव्या नारण्या ग्राम्याश्च ये। प्रविद्वानग्निना। (२९अ० ५९क०) अनड्वानधो रामौ। (३३अ० ८०क०) शत्रननु यँविश्वे मदन्त्यूमाः। नकारस्य रेफापवादः। इतरत्र तु सर्वत्र यकारापवादः। (३४अ० २६क०) अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थात्। (३४अ० ३०क०) द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिः॥

वृद्धं वृद्धिः॥ १५२॥

इत्युक्तार्थम्॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुना उवटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यनिर्मलभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

० अनुस्वारठ० रोषसु मकारः ॥ १ ॥

अनितावध्याय इत्यनेन सूत्रेण योऽवधित्वेन वर्णितः। अतोऽवधिपरिज्ञापनार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचार्येण। आह च। अनितावध्याय इति कृतं सूत्रं यतः पुरा। अतस्तदवधिज्ञप्तिः क्रियतेऽध्यायसङ्ग्रया। अत्रावधिससाधीतं पदमन्तर्विकारिमत्। आचार्येणोच्यते तस्य प्रागुक्त्यादिप्रयोजनम्। मकारोऽनुस्वारमापद्यते रोषसु प्रत्ययेषु। रेफे यथा (८अ० ३क०) अपाम् रसेन। अपाꣳ रसेन वरुणः। ऊषसु यथा (१७अ० ७६क०)त्वाम् शखन्तः त्वाꣳ शखन्त्ऽउपयन्ति वाजाः। (४अ० २५क०) देवꣳ सवितारमोण्योः। (१३अ० १०क०) तपूꣳषि। (८अ० २३क०) उरुꣳ हि राजा ॥

नुश्चान्तःपदेऽरेफे ॥ २ ॥

नकारोऽनुस्वारमापद्यते। चशब्दान्मकारश्च। पदस्य मध्ये अरेफे रेफशब्दस्य पर्युदासात्। ऊषसु वानुस्वारापत्तिर्भवति। यथा (८अ० १८क०) जक्षिवान् सः। जक्षिवाꣳ सः। (८अ० १८क०) पपिवान् सः। पपिवाꣳ सः। (१३अ० १०क०) तपूꣳषि तपूꣳष्यग्ने। (१७अ० ७५क०) हवीꣳषि। हवीꣳषि। एते नकारप्रकृतयोऽनुस्वाराः ॥

वर्ठ० श ॥ ३ ॥

वनतेर्धातोर्वमतेरुणादिर्यो वशप्रत्ययः। वनतेर्वमतेर्धातोरौणादिकशप्रत्यये नकारप्रकृतिर्मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः। सन्देहात्सूत्रकारेण कण्ठरवेण सूत्रं कृत्वा पठितः। अतो नकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः। (१६अ० ४३क०)

किम् शिलाय कित्थं० शिलाय (२अ० २५क०) अक्तस्त। (२५अ० ४५क०) पुत्थं० सः)। एते मकारप्रकृत्योऽनुस्वारा भवन्ति। एवमन्येऽप्यन्वेषितव्याः। अरेफ इति किम्। वस्त्रः)। (११अ० ७४क०) यद्वस्त्रोऽतिसर्पति॥

अनुनासिका चोपधा॥ ४॥

अतोऽधिकाराद्यमन्यं विकारं वक्ष्यामो मकारनकारयोस्तत्वानुनासिका चोपधा भविष्यतीत्यधिकृतं वेदितव्यम्। ननु "अनुनासिकसुपधा प्रागन्तस्थायाः" इति उपधाऽनुनासिकं विहितमेव किमनेन सूत्रेण क्रियते। एवन्तर्हि व्यवस्थार्थं वचनम्। यस्मिन् पक्षे अनुस्वारो न भविष्यति। तस्मिन् पक्षे उपधाया आनुनासिकं भविष्यति। अधिकारार्थोऽयमारम्भः॥

लोपं काश्यपशाकटायनौ॥ ५॥

काश्यपशाकटायनावाचार्यौ मकारनकारयोर्लोपं मन्यते। अस्मिन् पक्षे वाक्यद्वयम्। अनुनासिका चोपधा भवति। यथा अपाँ रसेन। पक्षे अपाए रसेन। त्वाँ शक्वन्तः। त्वाए शक्वन्तः)। तँ सवितुः)। ताए सवितुः)। त्वाँ हि। त्वाए हि। तपूँषि। तपूंएष्यग्ने। अक्तस्तँ। अक्तस्तं। किँ शिलाय। कित्थं० शिलाय। (२०अ० १२क०) यजूँषि। यजूंएषि सामभिः॥

प्रकृत्या सम्राट्साम्राजि॥ ६॥

सम्राट्शब्दे समः सम्बन्धी मकारो रेफे परभूते प्रकृत्या भवति, तथा साम्राज्यशब्दे समो मकारो रेफे परे सति प्रकृत्या भवति। यथा (२०अ० ५क०) सम्राडिति सम्। राट्।

स॒म्राट्चक्षु॑ः। (४अ० २४क०) साम्रा॑ज्य॒मिति॒ साम्। रा॑ज्यम्। साम्राज्यङ्ग॒च्छेति॑ मे। (१८अ० ३७क०) साम्रा॑ज्ये॒नाभिषि॑ञ्चामि॥

शं चे पकारादुकारोदयात्॥ ७॥

पकारादुकारोदयात्परो मकारः शकारमापद्यते, चकारे परभूते अनुनासिका चोपधा भवति। यथा (३०अ० २२क०) पुम् चली। पुँश्चली कि॑त॒वः)। च इति किम्। (२५अ० ४५क०) पु॒ठ॒॑ः सः)। पकारादुकारोदयादिति किम्। (१६अ० ९क०) प्रमु॑ञ्च। (२अ० २३क०) विमु॑ञ्चति॥

समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्मपरेषु॥ ८॥

सकारमापद्यते मकारः पदमध्ये कखपफेषु प्रत्ययेषु किं विशिष्टेषु अनूष्मपरेषु यद्यूष्माणः परभूता न भवन्ति अनुनासिका चोपधा। यथा (७अ० १४क०) सम् कृतिः। सँस्कृ॑तिः। पुम् खाताः। पुँस्खा॒ताः)। पुम् पुत्राः। पुँस्पु॒त्राः)। पुम् फलाः। पुँस्फ॒लाः)। अनूष्मपरेष्विति किम्। सम् क्षरे। सङ्क्षरेऽमृतऽइति॥

नुश्चाम्रेडिते॥ ९॥

नकारः चशब्दान्मकारः सकारमापद्यते अनुनासिका चोपधा आम्रेडिते पदे कखपफेष्वनूष्मपरेषु। पदमध्ये यथा कान् करवाणि। काँस्करवाणि। कान् कानामन्त्रयति। काँस्कानामन्त्रयति आम्रेडिते किम्। कान् करवाणि। इह यान्युदाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणं प्रसङ्गात् क्रियमाणं न विरुध्यत एव यथा जलाहरणस्य मत्स्याहरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणं च न विरुध्यते॥

अन्तस्थ अन्तस्थस्य अन्तस्थम्

अन्तस्थामन्तस्थाश्चानुनासिकां परसवर्णानाम् ॥ १० ॥

अन्तस्थामापद्यते मकारः अन्तस्थासु परभूतासु परस्या अन्तस्थायाः समानस्थानां यदि नामानुनासिकां समानाम्। यथा (१अ०२२क०) सम् यौमि। सँय्यौमीदम्। (११अ० १३क०) रासभम् युवम्। युञ्जाथाए रासभँय्युवम्। (१अ० २१क०) सम् वपामि। सँवपामि। (२अ० २५क०) तम् लोकम्। तँल्लोकं पृण्यम्। रेफेऽनुस्वारो विहितः।

हि ॥ ११ ॥

"ह्यन्तराः कालाः" इत्युक्तम्। अतस्तत्का वधिद्योतनार्थं हिशब्दः॥

स्पर्शे परपञ्चमम् ॥ १२ ॥

मकारः स्पर्शे प्रत्यये परस्य प्रत्ययभूतस्य पञ्चममापद्यते। परः स्पर्शो यस्मिन् वर्गे तस्य वर्गस्य पञ्चममित्यर्थः। यथा (४अ० ११क०) व्रतम् कृणुत। व्रतङ्कृणुत। (१अ० ५क०) व्रतम् चरिष्यामि। व्रतञ्चरिष्यामि। (२अ० १२क०) एतम् ते देव। एतन्ते देव सवितः। (१८अ० ६८क०) इदम् पितृभ्यः। इदम्पितृभ्यो नमः। (१२अ० ४६क०) सम् ज्ञानमसि। सञ्ज्ञानमसि॥

तकारो लेलम् ॥ १३ ॥

तकारो लकारे प्रत्यये लकारमापद्यते। यथा (१४अ० २१क०) आसीत् लोकम्। आसील्लोकम्। (१२अ० ४५क०) परिचित् लोकम्। परि चिल्लोकम्। क्रमसंहितोदाहरणम्। अव-

नुस्वाऽनुनासिकम् ॥ १४ ॥ स्फिते

नकारो लकारप्रत्यये लकारमापद्यते। यदि समानाऽनुनासिकम्। यथा (३अ० २१क०) अस्मिन् लोके। अस्मिँल्लोके ऽस्मिन् त्रये। (८अ० ३१क०) त्रीन् लोकान्। त्रीँल्लोकानुदजयत्॥

ङ्नौ ताभ्याङ् सकारे ॥ १५ ॥

ङकारनकारौ यथासङ्ख्यं ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेते सकारे प्रत्यये। यथा (१८अ० ३क०) प्राङ् सोमः। प्राङ्क्सोमोऽति द्रुतः। प्रत्यङ् सोमः। प्रत्यङ्क्सोमोऽति द्रुतः। (१३अ० ३१क०) त्रीन् समुद्रान्। त्रीन्त्समुद्रान्त्समस्पत्। (१२अ० ७०क०) अस्मान् सीते। अस्मान्त्सीते पर्यसा॥

न दाल्भ्यस्य ॥ १६ ॥

दाल्भ्यस्याचार्य्यस्य मते नैतावागमौ भवतः। प्राङ्सोम०। प्रत्यङ्सोम०। त्रीन् समुद्रान्। अस्मान्सीते॥

रलाट्टवर्णाभ्यामूष्मणि स्वरोदये सर्वत्र ॥१७॥

रेफलकारौ ऋटवर्णाभ्यां ऋटसदृशश्रुतिभ्यां यथासंख्यं व्यवधीयेते ऊष्मणि परभूते स्वरपरे सर्वत्र संहितायां पदे च। अन्तःपदे नानापदे च यौ तौ विधायकावुक्तौ तौ स्वरावुत व्यञ्जनाविति। शृणु। ऋटस्वरसदृशौ व्यञ्जनावर्द्धमात्रकाविति ब्रूमः। तौ स्वरभक्तिरित्यन्येषु पदेषु प्रसिद्धौ। न चैतौ वर्णौ रेफलकारयोरूष्मणां च मध्यवर्त्तिनावपि सन्तौ संयोगस्य विघातं कुरुतः। स्वरसदृशत्वात्। तथा चाह शौनकः। "न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति" यथा (३अ० ३८क०) गार्हपत्यः। अत्र हकाररेफयोरन्तरावपि स्वरभक्तिः सती रेफहकारयोः संयोगं न विहन्ति। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। (१२अ० हरणं। अर्शसऽउपचितामसि। (५अ० ४३क०) शृतवल्शः।

(२३अ० ५१क०) उ॑पवल्हा॒मसि त्वा॑। पदमध्योदाहरणम् (२अ० ९क०) वेर्हो॒त्रम्। (२२अ० ११क) स॒वि॒तुर्हवामहे। स्वरोदय इति किम्। (२१अ० ४३क०) पा॒र्श्व॒तः)। (२८अ० १क०) दि॒वो वर्ष्म॑न्। (२५अ० १क०) मृदँ॒वर्स्वै॑ः। (२५अ० ९क०) अश्रु॑भिर्ह्रा॒दुनी॑ः॥

प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु ॥ १८ ॥

प्रगृह्यसंज्ञकं यत्पदं तच्चर्चायां परभूतायामितिना आगमिकेन व्यवधीयते। चर्चाशब्देन इतिकरणात्परतो या तस्यैव पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते। पदेष्वित्यधिकारार्थं वचनम्। इतः प्रभृति पदाधिकारो वर्त्तते। यथा (१७अ० ८४क०) द्वेऽइति॒ द्वे। शीर्षेऽइति॑ शी॒र्षे। (४अ० २२क०) अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे। त्वेऽइति त्वे॥

रिफितं च संहितायामनिरुक्तम् ॥ १९ ॥

रिफितं चशब्दादितिना आगमिकेन व्यवधीयते चर्चायां परभूतायां संहितायामनिर्ज्ञातरेफं यत्। यथा (४अ० १५क०) पुन॒रिति॒ पुन॑ः। (३अ० ३६क०) स्व॒रिति॒ स्व॒ः। संहितायामनिरुक्तमिति किम्। (४अ० १५क०) पुन॑ः। मन॑ः॥

पदावृत्तौ चान्तरेण ॥ २० ॥

पदस्यावृत्तिर्द्विरुक्तिः तस्यां पदावृत्तौ सत्यां अन्तरेण इति भवति सा च नोक्ता अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेषु ॥ २१ ॥

क्रमशास्त्रे या पदावृत्तिरुक्ता सा पदेष्वपि भवति। क्रमशास्त्रातिदेशोऽयम्। तत्र चैतदुक्तमग्रे। "स्थितोपस्थितमवगृह्यस्यान्तःप[illegible] दीर्घीभावे" "विनामे" "प्रगृह्ये" "रिफिते

निरुक्ते"। अवगृह्ये यथा (१अ० १क०) प्र॒जाव॑ती॒रिति॑ प्र॒जा। व॑ती(:। अन्तःपदे दीर्घीभावे यथा (१७अ० ५१क०) मा॒म॒हा॒नः) म॒म॒हा॒नऽइति॑ ममहा॒नः)। विनामे च भवति। यथा (१९अ० २क०) सु॒षाव॑। सु॒सावेति॑ सु॒। सावा॑। प्रगृह्ये यथा (३अ० १३क०) इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ऽइती॑न्द्राग्नी। रिफिते निरुक्ते भवति यथा (४अ० १५क०) पुन॒रिति॒ पुन॑ः। प्रा॒णः)॥

सुपदावसानवर्जम् ॥ २२ ॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेष्वित्युक्तम्। तस्यायमपवादः। सुपदावसाने वर्जयित्वाऽन्यत्र क्रमोक्तावृत्तिर्भवति। तत्र "सुपदे शाकटायनः" इति शाकटायनमतेनावृत्तिः। सा च कतमानां भवति। अवसाने तु सर्वशाखिनामावृत्तिर्भवति। तदुभयं निषिध्यते॥

अनितावन्तर्विकारागमं प्रागुक्त्वा ॥ २३ ॥

"अनितावध्यायः" इत्यत आरभ्य यावदध्यायपरिसमाप्तिरस्मिन्नन्तराले यस्य पदस्य अन्तरा विकार आगमो वा विहितस्तदन्तर्विकारागमं पदं पूर्वमुक्त्वा पश्चात्पदावृत्तिः कर्त्तव्या। स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र चोपचरितषत्वणादि विकारजातमुक्त्वा। यथा (१०अ० २६क०) श्रेय॑स्कर। श्रेय॑ः क॒रेति॒ श्रेय॑ः। कर। (१९अ० २क०) सु॒षाव॑। सु॒सावेति॑ सु॒। साव॑। (८अ० ४८क०) प॒र॒मे॒ष्ठी। प॒र॒मे॒स्थीति॑ परमे॒। स्थी। (७अ० ३९क०) वृ॒ष्टि॒मा २॥ऽ इ॑व। वृ॒ष्टि॒मानि॒वेति॑ वृष्टि॒मान्। इ॑व। अनितावन्तर्विकारागममिति किम्। अस्यावधेरधस्तादुपरिष्टाच्च प्राग्वचनं मा भूत्। यथाऽवधेरधस्ताद्भवति। "विसर्जनीयः"। "चच्छ्वोः शम्"। दु॒श्च्य॒व॒नऽइति॑ दुः। च्य॒व॒नः)। "तथयोः सम्"। तव॑स्तर॒मिति॒ तव॑ः। त॒र॒मः॒ एवमादि।

अथोपरिष्टादवधेर्दर्शयिष्यामः। "अनुस्वारꣳ रोष्मसु मकारः"। सꣳ स॒मिति॒ सम्। स॑म्। "नुश्चान्तः पदेऽरेफे"। प॒पि॒वाꣳस॒ऽइति॑ पपि॒। वाꣳस॑ः। संस्कृ॑तिः(ः। अस्यावधेर्बहिर्यथा संहितायां पदे भवतीत्यर्थः॥

विश्पतीवेति च॥ २४॥

विश्पतीवेत्येतच्च पदं प्रागुक्त्वा पश्चात्पदावृत्तिः कर्त्तव्या। वेष्टक इत्यर्थः। यथा (३३अ० ४०क०) आ वि॒श्पती॑व। वि॒श्पती॑ऽइ॒वेति॑ वि॒श्पती॑। इव। एतत्पदमस्यावधेर्बहिरन्तः प्रागुक्तिरुच्यते॥

स्वरश्छकारे चकारेण सर्वत्र॥ २५॥

स्वरो व्यवधीयते छकारे प्रत्यये परभूते चकारेणागामिकेन सर्वत्र संहितायां पदे च। यथा (१६अ० ४क०) अच्छा॑ वदामसि। (३५अ० १७क०) यच्छा॑ न॒(ः शर्म॑ स॒प्रथा॑(ः। पदेषूदाहरणं यथा (१५अ० ५क०) आ॒च्छच्छन्द॑ः। प्र॒च्छच्छन्द॑ः। (१७अ० ४६क०) वर्म॑णाच्छादयामि। संहितोदाहरणम् (१५अ० ४क०) क॒कुप्छन्द॑ः। पदाधिकारात्पदेष्वेव चकारेण व्यवधानं माभूदिति सर्वत्र ग्रहणात्संहितापदक्रमेष्वपि भवति॥

यस्यातिहायसहेति न॥ २६॥

यस्य अतिहाय सह इत्येतैः पदैरुपहितः स्वरः छकारे प्रत्यये न चकारेण व्यवधीयते। यस्य यथा (२५अ० ११क०) यस्य॑ छा॒या। अतिहाय यथा (२५अ० ११क०) अ॒ति॒हाय॑ छि॒द्रा गात्रा॑णि। सह यथा (३४अ० ४८क०) स॒ह स्तो॑माः स॒ह छ॑न्दसः॥

विश्वाऽऊष्मान्तं परिद्विषस्त्वं त्वां यदयो

विराजत्यनिराऽअवीवृधन् परिष्ठाः सुक्षितयऽआशाऽओषधीराभाह्यमीवा हि मायास्तेऽसीतेषु ॥ २७ ॥

विश्वा इत्येतत्पदं जश्चान्तं भवति परिद्विषादिषु प्रत्ययेषु । परिद्विषशब्दे यथा (४अ० २८क०) ये॑न॒ विश्वाः॑ परि॒द्विष॑ः । त्वं यथा (६अ० २४क०) विश्वा॒स्त्वम्॒ जाऽउ॒ पावरो॑हि । त्वां यथा (६अ० २४क०) विश्वा॒स्त्वाम्॒ जाऽउ॒ पावरो॑हन्तु । यदजयो यथा (१८अ० ६८क०) विश्वा॒ यदज॑य॒स्पृध॑ः । विराजति यथा (२०अ० ७७क०) धिय॒ो विश्वा॒ वि॒राज॑ति । अनिरा यथा (११अ० ४४क०) व्यस्॒न्विश्वा॒ऽअनि॑राः । अवीवृधन्यथा (१२अ० ४८क०) इन्द्रँ॑ विश्वा॑ऽअवीवृधन् । परिष्ठा यथा (१२अ० ७५क०) व॒ति॒ विश्वा॑ः परि॒ष्ठाः॑ । सुक्षितयो यथा (१२अ० १०७क०) विश्वा॑ः सुक्षि॒तय॒ः पृथ॑क् । आशा यथा (२७अ० ७क०) विश्वा॒ऽआशा॑ः प्रमु॒ञ्चन् । ओषधीर्यथा (१८अ० ६६क०) पृष्ठो विश्वा॒ऽओष॑धी॒रावि॑वेश । आभाहि यथा (२७अ० १क०) विश्वा॒ऽआभा॑हि प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः । अमीवा यथा विश्वा॒ऽअमी॑वाः । हिमाया यथा विश्वा॒ हि माया॑ः । ते यथा (३३अ० ६१क०) विश्वा॑स्ते॒ स्पृध॑ः । अग्नयन्त । अभि यथा (३३अ० ६०क०) अभि॒ विश्वा॑ऽअभि॒ स्पृध॑ः । ननु "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः" इति स्वरसंस्कारावधिकृतौ वेदितव्यौ न चायं स्वरो न संस्कारः । अत्र हि इदमूश्चान्तं पदमिदं स्वरान्तं पदमित्येतदुच्यते । अप्रस्तुताभिधानमेतत् । उच्यते पदानां सन्दिह्यमानानां निश्चयो नैव दोषायेति तावत्पश्यामः । अतः साधुपदनिश्चयलक्षणमिति । अनभिज्ञस्य बोधनार्थम् ॥

पृथिव्या स्वरान्तर्ट० सम्भवः शुक्रो मन्थी पृथिवीं परो देवेभिरित्येतेषु ॥ २८ ॥

पृथिव्या इत्येत्पदं स्वरान्तं भवति सम्भवादिषु पदेषु परेषु। सम्भव यथा (४अ० १३क०) पृ॒थि॒वी मा वि॑शत पृथि॒व्या सम्भ॑व। शुक्रो यथा (७अ० १२क०) स॒ञ्ज॒ग्मा॒नो दिवा पृ॑थि॒व्या शु॒क्रः)। मन्थी यथा (स॒ञ्ज॒ग्मा॒नो दि॒वा पृ॑थि॒व्या म॒न्थी। पृथिवीं यथा (१५अ० ६क०) पृ॒थि॒व्या पृ॑थि॒वीम्। परो देवेभिर्यथा (१७अ० २६क) पृ॒थि॒व्या प॒रो दे॒वेभि॑+। स्वरान्तमिति किम्। (११अ० ७१क०) नाभा॑ पृथि॒व्याः ऽ स॑मिधा॒ने॥

च विश्वा वो ब्रह्म विश्वा हरी युक्तास्ते शफानां जजान नु कमित्येतेष्विमा ॥ २९ ॥

च विश्वादिषु प्रत्ययेषु परेषु इमा इत्येतत्पदं स्वरान्तं भवति। च विश्वा यथा (९क० २३क०) इ॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नानि। वो यथा (१९अ० ५३क०) इ॒मा वो॑ ह॒व्या च॑कृमा जु॒षध्व॑म्। ब्रह्म यथा (१४अ० २क०) इ॒मा ब्रह्म॑ पीपिहि॒ सौभ॑गाय। विश्वा यथा (१७अ० १६क०) य॒ऽइ॒मा विश्वा॑ भुव॑नानि॒ जुह्व॑त्। हरी यथा (३३अ० ६९क०) इ॒मा हरी॑ वहत॒स्ता॒नो॒ऽअच्छ॑। युक्ता यथा (३४अ० १९क०) सव॑ना कृ॒तेमा यु॒क्ता ग्रावा॑णः। ते यथा (२९अ० १६क०) इ॒मा ते॑ वाजिन्नव॒ मार्जनानि। शफा यथा (२९अ० १६क०) इ॒मा श॒फाना॑ꣳ सनि॒तुः)। जजान यथा (१७अ० २८क०) न तँव्वि॑दाथ॒ य॒ऽइ॒मा ज॒जान॑। नु कं यथा (२५अ० ४४क०) इ॒मा नु कं॒ भुव॑ना सीषधाम॥

हवेमोतेमा च ॥ ३० ॥

हवेमा उतेमा एते च द्वे पदे यथागृहीतमेव स्वरान्ते भवतः। हवेमा यथा (२१अ० ८क०) श्रुतम्मे मित्रावरुणा हवेमा। उतेमा यथा (१७अ० २०क०) विश्वकर्मन्नुतेमा॥

विष्णो ते बभूव नासत्या भिषजा नऽआवोढं या देवा हविषो नो मृडातो नोऽअच्छ विमुञ्चेत्येतेषु ता॥ ३१॥

विष्णो इत्यादिषु प्रत्ययेषु परेषु ता इत्येतत्पदं स्वरान्तं भवति। विष्णो यथा (२अ० ६क०) ता विष्णो पाहि। ते यथा (२५अ० ४०क०) सवि ता ते ब्रह्मणा सूदयामि। बभूव यथा (१०अ० २०क०) परि ता बभूव। नासत्या यथा (२०अ० ७४क०) ता नासत्या सुपेशसा। भिषजा यथा (२०अ० ७५क०) ता भिषजा सुकर्मणा। नऽआवोढं यथा (२०अ० ८३क०) ता नऽआवोढमश्विना। या देवा यथा (२१अ० ५७क०) इति ता या देवा देवदानानि। हविषो यथा (२५अ० ३८क०) स्रुचेव ता हविषोऽअहरेषु। नो मृडातो यथा (३३अ० ५५क०) ता नो मृडा तऽईहशे। अच्छ यथा (३३अ० ६८क०) इमा हरी वहतस्ता नोऽअच्छ। विमुञ्च यथा (२७अ० २२क०) नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च॥

ता ता च॥ ३२॥

एतौ च ता ता शब्दौ पदावयवभूतौ स्वरान्तौ भवतः। यथा (२५अ० ४२क०) ता ता पितॄणां प्रजुहोम्यग्नौ॥

धिषणा वरिवो विदं धिषणा युवमिति च॥ ३३॥

एतौ च यथागृहीतौ धिषणाशब्दौ स्वरान्तौ भवतः।

यथा (२०अ० ७३क०) धिष्ण्या वरिवो विदम्। यथा (२५अ० १५क०) तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम्। इतिशब्दः पदाधिकारप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः॥

भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनीयः॥ ३४॥

भावी उपधाभूतो यस्य स भाव्युपधः कोऽसौ विसर्जनीयः। रिद्विसर्जनीयश्च "विसर्जनीयो रिफित" इत्यत आरभ्य यः परिभाषितः एतौ विसर्जनीयावधिकृतौ वेदितव्यौ। अधिकारसूत्रमेतत्॥

रेफे लुप्यते दीर्घश्चोपधा॥ ३५॥

रेफे प्रत्यये लुप्यते विसर्जनीय उभयरूपोऽपि भाव्युपधो रिद्विसर्जनीयश्च उपधाभूतश्च स्वरो दीर्घमापद्यते। भाव्युपधो भवति यथा (२४ अ० ३८क०) रुरुः रौद्रः। रुरोरौद्रः कार्यः। (७अ० १६क०) मतिभिः रिहन्ति। मतिभी रिहन्ति। रिद्विसर्जनीयो भवति। यथा प्रातः रात्रिः। प्रातारात्रिः। पुनः रक्तम्। पुनारक्तम्। रूपोदाहरणमेतत्। उपरितनसूत्रे प्रयोजनं भविष्यति। भावीत्यादि किम्। (१६अ० ५०क०) परि णो रुद्रस्य॥

रेफः स्वरधौ॥ ३६॥

रेफमापद्यते उभयरूपो विसर्जनीयः स्वरेषु परभूतेषु धिसंज्ञकेषु च परभूतेषु। स्वरे भवति यथा (८अ० ३१क०) अग्निः एकाक्षरेण। अग्निरेकाक्षरेण। (३४अ० ३४क०) प्रातः अग्निम्। प्रातरग्निम्। प्रातः इन्द्रम्। प्रातरिन्द्रम्। धिसंज्ञकेषु भवति यथा (३अ० १५क०) विरुरुचुः वनेषु। विरुरुचुर्वनेषु। (८अ० ६क०) सवितः वामम्। वामसद्य सवितर्वामम्। भावीत्यादि किम्। द्विषो मूर्धा॥

कण्ठ्यपूर्वो यकारमरिफितः ॥ ३७ ॥

अवर्णः कण्ठ्यः अवर्णपूर्वो विसर्जनीयो अरिफितो यकारमापद्यते। स्वरेषु यथा (२४अ० ३९क०) श्वित्रः आदित्यानाम्। श्वित्रयादित्यानामित्येवं स्थिते यवयोः पदान्तयोरित्यादिना यकारलोपः। ततः श्वि॒त्रऽआ॑दि॒त्याना॑मिति रूपं सिध्यति। (१७अ० ९२क०) इन्द्रः एकम्। इन्द्र॒ऽएक॒र्ठ॒ꣳ सूर्य्य॑म्। (१२अ० ७५क०) याः ओषधीः। याऽओष॑धी॒ः पूर्वा॑ः। (१२अ० ८९क०) याः अफलाः। याऽअ॑फ॒लाऽअ॑पु॒ष्पाः) ॥

लोपन्धौ ॥ ३८ ॥

अरिफितः कण्ठ्यपूर्वो विसर्जनीयो लोपमापद्यते धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु। यथा (१अ० १क०) अयक्ष्माः मा। अ॒य॒क्ष्मा मा व॑ः। १अ० २४क०) शततेजाः वायुः। श॒तते॑जा वायुर॑सि। अरिफित इति किम्। (१अ० २क०) मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑तिः ॥

भूमेश्चाकारेऽपृक्ते ॥ ३८ ॥

भूमिशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते। आकारेऽपृक्तसंज्ञके परे। यथा (२६अ० १६क०) भूमिः आददे। दि॒वि सद्भूम्याद॑दे। आकारेऽपृक्ते इति किम्। (२३अ० १०क०) भूमि॑रा॒ वप॑नम्म॒हत् ॥

यकाराकारयोर्जास्पत्ये पदे ॥ ४० ॥

जास्पत्ये पदे यकारस्य च लोपो भवति। जायास्पत्यमिति प्राप्ते यकाराकारयोर्लोपे कृते जास्पत्यमिति रूपं

भवति। यथा (३३अ० १२क०) सञ्जा॑स्प॒त्यर्ठ० सु॒यम॒मा कृ॑णुष्व ॥

अलोपो माँस्पचन्याः ॥ ४१ ॥

अकारलोपो माँस्पचनीशब्दे द्रष्टव्यः। माँसपचनी इति प्राप्ते यथा (२५अ० २६क०) यन्नीक्ष॑णं मा॒ँस्पच॑न्याः ॥

सर्वो अकार ओकारम् ॥ ४२ ॥

सर्वः अकारः ओकारमापद्यते। सर्वग्रहणात्सोपधो विसर्जनीयो धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु। यथा (१अ० १क०) अघशर्ठ०सः ध्रुवाः। (१अ० २क०) मातरिश्वनः घर्मः। मा॒त॒रिश्व॑नो घ॒र्मः। अरिफित इति किम्। (४अ० १५क०) पुन॒र्मन॑ः ॥

अकारे च ॥ ४३ ॥

अकारे च प्रत्यये सर्वो अकार ओकारमापद्यते। यथा (२अ० २१क०) वे॒दः अ॒सि॒। वे॒दो॑ऽसि। (१अ० १२क०) अ॒ग्रे गु॒वा॒ऽअ॒ग्रे पु॒वः। अरिफित इति किम्। (१२अ० ९क०) पुन॑रग्ने। (४अ० १५क०) पुन॒रायु॑ः ॥

एषो ह च ॥ ४४ ॥

एष इत्ययं विसर्जनीय ओकारमापद्यते ह इत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये। अवश्यमत्र "एष च" इत्यनेन एषशब्दस्य व्यञ्जनमात्रे विसर्जनीयलोपो विहितः तेनात्र ओकारो निपात्यते। यथा (३२अ० ३क०) एषो॒ ह॑ दे॒वः ॥

स्वो रुहावहश्च रात्र्याम् ॥ ४५ ॥

स्वरित्ययं विसर्जनीयो रुहौ प्रत्यये ओकारमापद्यते। अहरित्ययं च रात्रिप्रत्यये। यथा। (११अ० २२क०) स्वः रुहाणाः। स्वो॒ रुहा॑णा॒ऽअधि॒नाक॑म् स्वः रोहाव। जाय-

ऽएहि स्वो रोहाव (३१अ० २२क०) अहः रात्रे। श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्ना॑वहोरा॒त्रे। (१८अ० २३क०) अ॒हो॒ रा॒त्रे॒ऽऊ॑र्वष्ठी॒वे। (२७अ० ४५क०) अ॒हो॒ रा॒त्रास्ते॑ कल्पन्ताम् ॥

स्वरे भाव्यन्तस्थाम् ॥ ४६ ॥

स्वरेऽसवर्णे प्रत्यये भावी अन्तस्थामापद्यते। यथा (३अ० ५९क०) त्रि अम्बकम्। त्र्य॑म्बकँ यजामहे। (११अ० ४४क०) वाजी अर्वन्। आ॒शुर्भ॑ऽव वा॒ज्य॒र्वन्। (११अ० ७०क०) द्रु अन्नः। द्र॑न्नः स॒र्पिरा॑सुतिः। (११अ० ४४क०) वीडु अङ्गः। स्थि॒रो भ॑व व॒ड्व॒ङ्गः ॥

सन्ध्यक्षरमयवायावम् ॥ ४७ ॥

ए ओ ऐ औ एतानि च यथाक्रमं स्वरे प्रत्यये अय् अव् आय् आव् द्विवर्णमापद्यते। यथा (३अ० २७क०) इडे आ इहि। इड॒ऽएहि॑। (४अ० २७क०) कृशानो एते। कृशा॑नवे॒ते। (२५अ० १क०) सरस्वत्यै अग्रजिह्वम्। सर॑स्वत्याऽअग्रजि॒ह्वम्। (१०अ० १६क०) हिरण्यरूपौ उषसः। हिर॑ण्यरूपाउ॒षस॑ः। अत्र च "यवयोः पदान्तयोः" इत्यादिना यकारवकारलोपः। "न वकारस्यासस्थानऽएकेषामिति" न वकारस्य लोपः।

उदात्तस्यान्तस्थीभावे स्वरितं परमनुदात्तम् ॥ ४८ ॥

उदात्तस्य स्वरस्यान्तस्थापत्तौ सत्यां परं यदनुदात्तमक्षरं तत् स्वरितं भवति। (३अ० ५९क०) त्रि अम्बकम्। त्र्य॑म्बकम्। (३३अ० ८९क०) देवी एतु। टे॒व्ये॒तु सू॒नृता॑। (११अ० ७०क०) द्रु अन्नः। द्र्व॑न्नः। (३अ० ५२क०) नु इन्द्र। यो॒जा॒न्वि॒न्द्र।

ननु "युवर्णौ यवौ चैप्र" इत्यत्र स्वरितो विहितः पुनः किमर्थमिदमुच्यते "स्वरितं पदं परमनुदात्तमिति" द्वयोः स्वरयोः सन्धावयं स्वरितो निगद्यते तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य स्थाने स्वरित उत उत्तरस्य तत्र यत्परमक्षरं अनुदात्तं तत् स्वरितं भवतीति सूत्रारम्भार्थः॥

कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् ॥ ४९ ॥

कण्ठ्यः स्वरः ऋकारे प्रत्यये ह्रस्वस्वरमापद्यते। यथा (१३अ० ५८क०) विश्वकर्मा ऋषिः। वि॒श्वक॑र्म॒ऽऋषि॑ः। (२१अ० ४०क०) स्वाहा ऋषभम्। स्वाह॑ऽऋष॒भमिन्द्रा॑य। (१५अ० ४९क०) ये॒न ऋषयः॑। ये॒न॒ऽऋष॑य॒स्तप॑सा। (१८अ० ५२क०) यत्र ऋषयः। यत्र॒ऽऋष॑यो ज॒ग्मुः॑। ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वो विधीयमानोऽन्यस्याः संहिताया निवृत्तिं करोति विवृत्तिसंहितैवात्र भवति न स्वरसंहिता॥

अथैकमुत्तरश्च ॥ ५० ॥

अथ [illegible]त्तरमुत्तरो वर्णः चशब्दात् पूर्वश्च एकं वर्णं विकारभूतमापद्यते च, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्॥

[illegible] सवर्णे दीर्घम् ॥ ५१ ॥

[illegible] तु॒र्य्यौ [illegible]दितोऽष्टौ स्वराणाम्" इत्युक्तम्। सिम्संज्ञकः स्वरः स[illegible] इति [illegible]रे प्रत्यये परे पूर्व उत्तरश्च एकं वर्णं दीर्घमापद्यते [illegible]म्" इत्येम[illegible] [illegible]अ० १क०) प्र अर्पयतु। प्रार्प॑यतु। (२६अ० २३क[illegible] आ[illegible]यम्। तवा॒यम्। (२०अ० ८१क०) नासत्या अश्वा[illegible]पृक्तात्पदा स॒त्याश्वा॑वत्। (२०अ० ७९क०) स्रुचि इव। स्रुची[illegible] [illegible]० ९क०) [illegible] (१२अ० ६क०) हि इम्। वि हीमि॒द्धः॑। (२अ० [illegible]कारमारोह[illegible]अनु उत्। अनूज्जे॑षम्॥

अनुनासिकवत्यनुनासिकम् ॥ ५२ ॥

अनुनासिकवत्येकीभावे पूर्वश्च परश्च एकमनुनासिकमापद्यते। यथा (१५अ० १९क०) उप अर्ठं० शुः। उ॒पा॒ꣳशुः। (१७अ० ८९क०) उप अर्ठं० शुना। उपा॒ꣳशुना॒ सम॑मृत॒त्वम्। "अनुनासिका चोपधा" इत्यादिना एकस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं एकस्मिन् पक्षे अनुस्वारो विहितः। तत्र यस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं तमधिकृत्योच्यते। एतदनुनासिकवत्यनुनासिकमिति ॥

कण्ठ्यादिवर्ण एकारम् ॥ ५३ ॥

कण्ठ्यात्पर इवर्णः पूर्वस्वरश्च परश्च कण्ठ्य एकमेकारं वर्णमापद्यते। यथा (१८अ० ४९क०) वरुण इह। व॒रु॒णे॒ह बो॑धि। (४अ० १क०) आ इदम्। एदम॑गन्म ॥

उवर्ण ओकारम् ॥ ५४ ॥

कण्ठ्यादुत्तरे उवर्णे कण्ठ्य उवर्णश्चैकमो[illegible] ॥ापद्यते। यथा (१अ० १क०) त्वा ऊर्जे। त्वो॒र्जे। (२अ० [illegible]स्त्वा उत्तरतः। मि॒त्रावरु॑णौ त्वोत्तर॒तः ॥ [illegible]द्यते हिर

समुद्रस्येमँस्त्वेमँस्त्वोद्मन्निति सेठ[illegible]दिना।

"सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ" इति वक्ष्य[illegible]सिमा[illegible]" न [illegible]स्तादपवादभूत उत्तरसन्ध्यक्षरस्वरूप एकादेश[illegible]वर्णे स्व[illegible]। यथा (१३अ० १७क०) समुद्रस्य एमन्। यथा (१[illegible]मनुद[illegible]१३अ० ५३क०) त्वा एमन्। अ॒पान्त्वेम॑न्०) तव अ[illegible]) त्वा ओद्मन्। अ॒पान्त्वोद्म॑न् ॥ [illegible]त्। ना[illegible] यदनुदात्त

एजत्योजोरेकेषाम् । घृतम्। [illegible]म्। त्र्य[illegible]

अवर्णात् पूर्वस्मादेजत्योजोःप्रत्य[illegible]५क०) [illegible] (११अ० [illegible]र्णाम्[illegible]। यो॒जा[illegible]

तेन उत्तरसवर्ण आदेशो भवति। यथा (४०अ० ६क०) न एजति। नैजति। ओजः यथा (३६अ० १क०) सह ओजः। वागोजः+सहोजः। एकेषामिति किम्। तदेजति तन्नैजति। वागोजः+सहोजः॥

सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ॥ ५७॥

अवर्णः सन्ध्यक्षरे प्रत्यये पूर्वं उत्तरस्य एकमक्षरमापद्यते। ऐकारम्। औक्कारञ्च। अत्र चत्वारि सन्ध्यक्षराणि द्वावेतौ विकारौ ऐकारौकारौ तत्र यथासम्भवात् "विकारौ यथासन्नम्" इति एकारे ऐकारे च प्रत्यये ऐकारो भवति। ओकारे औकारे च प्रत्यये औकारो भवति। एकारे भवति यथा (२२अ० २४क०) स्वाहा एकताय। स्वाहैकताय। ऐकारे भवति यथा (१९अ० १८क०) इन्द्राय ऐन्द्रम्। इन्द्रायैन्द्रम्। ओकारे भवति यथा (८अ० ३९क०) इन्द्र ओजिष्ठ। इन्द्रौजिष्ठ। औकारे भवति यथा (३१अ० ९क०) प्र औक्षन्। प्रौक्षन्॥

वाहौ च स्वरभूते॥ ५८॥

वाहौ च प्रत्यये स्वरभूते पूर्वः कण्ठ्य उत्तरस्य वाहेः सम्बन्धी उवर्णं एकमौकारमापद्यते। यथा (१८अ० २६क०) तुर्य्यं जहौ। तुर्य्यौहौ। (१८अ० २७क०) षष्ठं जहौ। षष्ठौहौ। स्वरभूत इति किम्। (१८अ० २७क०) षष्टवाट्चं मे। "उवर्णं ओकारम्" इत्यस्यायमपवादः॥

आरमृकारोऽपृक्तात्॥ ५९॥

अपृक्तात्परात्पर ऋकार आरमापद्यते सहापृक्तेन। यथा (३०अ० ९क०) आ ऋत्यै। आर्त्यै परिवित्तम्। अत्र स्वरो रेफस्तकारमारोहति॥

ऌकारश्चाल्कारम् ॥ ९० ॥

इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति व्यर्थत्वात् । ऌकारश्चाल्कारमापद्यते । आ ऌकारः । आल्कारः ॥

एदोङ्ग्यां पूर्वमकारः ॥ ९१ ॥

एकारौकाराभ्यां पर अकारः पूर्वरूपमापद्यते । यथा (१८अ० ५७क०) ते अवन्तु । तेऽवन्त्वस्मान् । (२४अ० ३७क०) ते अप्सरसाम् । तेऽप्सरसाम् । (२अ० २१क०) वेदः असि । वेदोऽसि । (२अ० २क०) स्तुपः असि । स्तुपोऽसि । "सर्वो अकार ओकारम्" । "अकारे च" इत्यनेन च ओकारः ॥

तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्वरितौ ॥ ९२ ॥

तौ यदि एकारौकारौ उदात्तौ भवतः तदाऽनुदात्ते अकारे परे स्वरितौ भवतः । यथा वेदो असि । वेदोऽसि । स्तुपो असि । स्तुपोऽसि । ते अप्सरसाम् । तेऽप्सरसाम् । "एदोङ्ग्यामकारो लुगभिनिहितः" इति स्वरितत्वं विहितमेव । इह त्वपवादार्थं तदुच्यते ॥

न देशे भवति ॥ ९३ ॥

देशे इत्ययमेकारः अभवदित्येतस्मिन् प्रत्यये न स्वरितो भवति । यथा (३४अ० ११क०) देशे अभवत् । सो देशेऽभवत्सरित् ॥

गाहमानः शिवो भरन्तो द्वेषोभ्यो जम्भयन्तो वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुषुवे ज्योतिषुपर्णो वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे दूणानऽआशवो वहतः सङ्क्रन्दनो वाहवोऽयुध्योऽद्रुहः ॥९४॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते। अभिनिधानं च पूर्वरूपता। गाहमानो यथा (१७अ० ३८क०) गाहमानोऽदयः। शिवो यथा (३अ० ६१क०) अहिर्ठं सन्नः शिवोऽतीहि। भरन्तो यथा (११अ० ७५क०) भरन्तोऽखायेव तिष्ठते। द्वेषोभ्यो यथा (५अ० ३५क०) द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः। जभयन्तो यथा (८अ० १६क०) जभयन्तोऽहिम्। वाजे यथा (८अ० १८क०) वाजे वाजेऽवत। वाजजितो यथा (८अ० १३क०) वाजजितोऽध्वनः। मदन्तो यथा (११अ० ७५क०) मदन्तोऽग्ने मा ते। शोचे यथा (१२अ० २६क०) भद्रशोचेऽपपम्। अवसे यथा (८अ० २६क०) अवसेऽग्निमन्वारभामहे। सुषुवे यथा (८अ० २३क०) सुषुवेऽग्रेसोमम्। ज्योते यथा (८अ० ४३क०) ज्योतेऽदितिं सरस्वति। सुपर्णो यथा (१२अ० ४क०) सुपर्णोऽसि गरुत्मान्। वीरुधो यथा (१२अ० ८४क०) वीरुधोऽस्मैसन्दत्त। सुवीरो यथा (४अ० ३७क०) सुवीरोऽवीरहा। धातवे यथा (३८अ० ५क०) सरस्वतिं तमिह धातवेऽकः। सूनवे यथा (३अ० २५क०) सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। दूणानो यथा (१३अ० ८क०) दूणानोऽस्तासि। आशवो यथा (१५अ० ४१क०) आशवोऽस्तम्। वहतो यथा (८अ० ३५क०) वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्। सङ्क्रन्दनो यथा (१७अ० २३क०) सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः। बाहवो यथा (१७अ० ४६क०) बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ। अयुध्यो यथा (१७अ० ३८क०) अयुध्योऽस्माकृतं० सेनाः। अद्रुहो यथा (१२अ० ५०क०) अद्रुहोऽनमीवाऽइषो मही। ननु "एदोद्भ्यां पूर्वमकारः" इत्यनेनैवाभिनिहितः सिद्धः किमर्थं गाहमानादिभ्य उत्तरस्याकारस्याभिधानमुच्यते। नैवाभिनिहितः सिद्धः "प्रकृतिभाव ऋचु" इति प्रकृतिभावमृचु वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः॥

वोहर्ठ० सोऽहर्ठ० सोऽस्माकं तेऽभिगरो वोऽर्वाची ॥ ६५ ॥

एते द्विपदा यथाग्रहीतमेवाभिनिधीयन्ते। वोऽहँ यथा (८अ० ४क०) तेषाँ॑ विशि॑प्रियाणां वो॒ऽहम्। सोऽहं यथा (१८अ० ३५क०) सो॒ऽहँवा॑जम्। सोऽस्माकं यथा (१२अ० १०१क०) उप॑स्तिरस्तु सो॒ऽस्माक॑म्। तेऽभिगरो यथा (८अ० ४७क०) अनु॑ष्टु॒ते॒ऽभिगरः॑ऽ। अर्वाची यथा (८अ० ४क०) आवो॒ऽर्वाची॑ सुम॒तिः॑ऽ॥

येऽन्नाचयोः ॥ ६६ ॥

ये इत्येतस्मात् परयोः अन्नात्सम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते। अन्न यथा (१६अ० ६२क०) ये॑ऽन्ने॒षु। अन्न यथा (१२अ० ४५क०) येऽन्न॒ स्थ पु॑रा॒णा ये॒ च॒ नूत॑ना(:॥

अविद्याऽसम्भूत्योश्च ॥ ६७ ॥

अविद्या असम्भूतिसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते। चम्ब्द्रात् ये इत्येतस्मात् परः। अविद्या यथा (४०अ० १२क०) ये॑ऽवि॑द्यामुपास॑ते। असम्भूतिं यथा (४०अ० ८क०) ये॑ऽस॑म्भूति॑मुपास॑ते। इत्येतयोरिति किम् (१६अ० ८क०) अथो ये॑ऽअ॑स्य॒ सत्वा॑नः॥

उपस्थेऽन्तस्तेभ्योऽकरम् ॥ ६८ ॥

एतौ च द्विपदौ यथाग्रहीतमेवाऽभिनिधीयेते। उपस्थेऽन्तो यथा (१२अ० ३८क०) शेषे॑ मातुर्य॒थोपस्थे॑ऽन्तर॑स्याम्। तेभ्योऽकरं यथा (१६अ० ८क०) अ॒र्हन्तेभ्यो॑ऽकर॒न्नमः॑ ÷ ॥

नमोऽस्त्वसौन्नामण्याम् ॥ ६९ ॥

नमोऽस्तु एतच्च द्विपदं यथाग्रहीतमेवाभिनिधीयते।

सौत्रामण्यां चेन्न भवति। यथा (१३अ० ६क०) नमो॑ऽस्तु स॒र्पेभ्यः॑। असौत्रामण्यां किम्। (१९अ० ६८क०) नमो॑ऽअस्त्व॒द्य ये॒॥

विश्वेऽग्रे विशो रायोऽनग्नौ॥ ७०॥

विश्वे इत्यादिभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयतेऽग्नौ चेन्न भवति यु॒ञ्जा॒नः॑ऽ प्र॑थ॒ममित्यत आरभ्य स्वा॒द्वीन्त्वे॑ति यावदग्निरुच्यते। विश्वे यथा (८अ० १९क०) विश्वे॑ऽसुह्व॒र्मम्। अग्रे यथा (९अ० ७क०) तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्। विशो यथा (७अ० २५क०) अथा॑ न॒ऽइन्द्र॒ऽइद्विशो॑ऽसप॒क्ताः॑ऽ। रायो यथा (८अ० १५क०) त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ विद॑धातु॒ रायोऽनु॑। अनग्नाविति किम्। (१८अ० ३१क०) विश्वे॑ऽअ॒द्य म॒रुतः॑। (१३अ० १क०) मयि॑ गृह्णा॒म्यग्रे॑ऽअ॒ग्निम्। (१३अ० ११क०) भवा॑ पा॒युर्वि॒शोऽअ॒स्याः। (१२अ० १०९क०) अ॒स्मे रायो॑ऽअमर्त्य॥

सूर्य्योऽग्नेऽभौ॥ ७१॥

सूर्य्यो अग्ने इत्येताभ्यां परः अभिशब्दस्याकारोऽभिनिधीयते। सूर्य्यो यथा (१३अ० ३०क०) सूर्य्यो॒ऽभिता॑प्सीत्। अग्ने यथा (१२अ० ७क०) अग्ने॑ऽभ्यावर्त्तिन्। अभाविति किम्। (३१अ० १२क०) चक्षो॒ः सूर्य्यो॑ऽअजायत। (९अ० २९क०) अग्ने॒ऽअच्छा॑ वदे॒ह नः॑॥

रिषो यवसे पुरुप्रियोऽन्नपतेऽर्णवे॥ ७२॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते। रिषो यथा (११अ० ६८क०) मा सुरि॒षोऽम्ब॑। यवसे यथा (१५अ० ६२क०) प्रोथ॒दश्वो॒ न यव॑सेऽविष्यन्। पुरुप्रियो यथा (११अ० ७२क०) पु॒रु॒प्रियोऽग्ने॑। अन्नपते यथा (११अ० ८३क०) अन्न॑-

प॒तेऽन्न॑स्य । अर्णवे यथा (१६अ० ५५क०) अ॒र्ण॒वे॒ऽन्तरि॑क्षे भ॒वाः ऽ ॥

व्यपरे च ॥ ७३ ॥

एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । स चेदकारो वकारपरो यकारपरो वा भवति । यथा (१६अ० ५४क०) स॒ह॒स्र॒यो॒ज॒नेऽव॒धन्वा॑नि । (१२अ० ६३क०) ति॒ग्म॒ते॒जो॒ऽय॒स्मय॑म् ॥

गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो विदानोऽनृते मूजवतो वृष्णोऽपाको दीदिवस्त्रयस्त्रिꣳशे ब्रह्मणे यको रथो विश्वतः पादो वसन्तः ॥ ७४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । गवे यथा (३अ० ५९क०) गवेऽश्वा॑य । मे यथा (२०अ० ८क०) विशो॒ मेऽङ्गा॑नि । मनसो यथा (२०अ० ३४क०) मन॑सोऽसि वि॒ला॒य॑कः । वाजयन्तो यथा (१८अ० ७४क०) वा॒जय॑न्तो॒ऽश्याम॑ । सोम्यासो यथा (१९अ० ५८क०) सो॒म्यासो॑ऽग्निष्वात्ताः । पाशिनो यथा (२०अ० ५३क०) पा॒शिनो॑ऽति॒ धन्वे॑व । विदानो यथा (१९अ० ५४क०) सं॒वि॒दा॒नोऽनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी । अनृते यथा (१९अ० ७७क०) अश्र॑द्धा॒मनृ॒तेऽद॑धात् । मूजवतो यथा (३अ० ६१क०) मूज॑व॒तोऽती॑हि । वृष्णे यथा (२०अ० ४४क०) त्वष्टा॒ऽदध॒च्छुष्म॒मिन्द्रा॑य॒ वृष्णेऽपा॒कः । अपाको यथा (२०अ० ४४क०) अपा॒कोऽचि॑ष्टुर्य॒शसे॑ । दीदिवो यथा (१७अ० ९क०) स न॑ः पावक दीदि॒वोऽग्ने॑ । त्रयस्त्रिꣳशे यथा (२१अ० २८क०) त्र॒य॒स्त्रि॒ꣳशे॒ऽमृता॑ः । ब्रह्मणे यथा (७अ० २१क०) अ॒स्मै ब्रह्म॑णे॒ऽस्मै क्ष॒त्राय॑ । यको यथा (२३अ० २३क०) य॒को॒

ऽसकौ शंकुन्तकः)। रथो यथा (३अ० ३६क०) दूडभो रथोऽस्मान्। विश्वतो यथा (२५अ० १४क०) विश्वतोऽदब्धासः। पादो यथा (३१अ० ३क०) पादोऽस्य विश्वा भूतानि। वसन्तो यथा (३१अ० १४क०) वसन्तोऽस्यासीत्॥

अवोस्त्वग्ने गृहपतेऽभि सत्त्वानोऽहं नोऽजसया विमानोऽजसः सुतेऽश्विना नमोऽग्नये तेऽग्रं तेऽग्रे वृक्षस्य प्रथमोऽन्तस्तेऽन्येन॥ ७५॥

एतेषां च द्विपदानां उत्तरपदादिर्यथागृहीतमेवाकारोऽभिनिधीयते। अवोऽस्तु यथा (३अ० ३१क०) महि त्रीणामवोऽस्तु। अग्ने गृहपते यथा (३अ० ३८क०) अग्नेः गृहपतेऽभि द्युम्नम्। सत्त्वानो यथा (१६अ० ८क०) अस्य सत्त्वानोऽहम्। नोऽजसया यथा (१७अ० ७४क०) पुरो नोऽजसया सूर्म्या यविष्ठ्य। विमानोऽजसो यथा (१८अ० ६८क०) विमानोऽजसो घर्मो हविः)। सुतेऽश्विना यथा (२०अ० ५६क०) तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा। नमोऽग्नये यथा (२३अ० १३क०) ब्रह्मा कृष्णश्च नोऽवतु। तेऽग्रं यथा (२३अ० २४क०) माता च ते पिता च तेऽग्रम्। तेऽग्रे वृक्षस्य यथा (२३अ० २५क०) तेऽग्रे वृक्षस्य क्रोडतः। वृक्षस्येति किम्। (८अ० ७क०) तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जन्। प्रथमोऽन्तो यथा (२३अ० ६३क०) सभूः स्वयभूः प्रथमोऽन्तः)। तेऽन्ये यथा (२३अ० १५क०) सहिमा तेऽन्येन॥

पणयो जहीमोऽम्बिके॥ ७६॥

पणयः जहीमः अम्बिके एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते। पणयो यथा (३५अ० १क०) आपेतो यन्तु

प॒णहोऽसु॑म्नाः। जहीमो यथा (३५अ० १०क०) अत्रा॑ जही॒मोऽशि॑वा॒ ये॒। अम्बिके यथा (२३अ० १८क०) अम्बेऽअम्बि॒केऽम्बा॑लिके॥

नो नुमोऽदुग्धाऽइव प्रचेतसोऽश्वान्नरोऽस्माकँ वृषपाणयोऽश्वाः प्रदिशोऽनूदितेऽनागाऽअन्धसोऽर्चा पनस्य तेऽद्धा य॒ज्ञियेभ्योऽमृतत्वँ विपश्चितोऽभिर्जनोऽनमीवऽआयुवोऽनु नोऽद्य देशेऽभवद्वयुनेऽजनिष्ट विद्मनाऽपसोऽजायन्त पूर्व्यासोऽरेणवो नोऽश्मा नोऽदितिर्नोऽहिः॥७७॥

एते च द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते। नो नुमोऽदुग्धा इव यथा (२७अ० ३५क०) अ॒भि त्वा॑ शूर नो नु॒मोऽदु॑ग्धाऽइव। प्रचेतसोऽश्वान् यथा (२९अ० ५०क०) अश्वा॑जनि॒ प्रचे॑त॒सोऽश्वा॑न्। नरोऽस्माकं यथा (२९अ० ५७क०) नो॒ नरो॒ऽस्माक॑मिन्द्र। वृषपाणयोऽश्वा यथा (२९अ० ४४क०) वृष॑पाण॒योऽश्वा॒ रथे॑भिः। प्रदिशोऽनु यथा (३२अ० ४क०) प्र॒दिशोऽनु॒ सर्वा॑ः। उदितेऽनागा यथा (३३अ० २०क०) य॒द॒द्य सूर॒ऽउदि॒तेऽना॑गाः। अन्धसोऽर्चा यथा (३३अ० २३क०) अन्ध॒सोऽर्चा॑ वि॒श्वान॑राय। पनस्य तेऽद्धा यथा (३३अ० ३९क०) पन॑स्य ते॒ऽद्धा दे॑वम॒हाँ २॥ऽ अ॑सि। य॒ज्ञियेभ्योऽमृतत्वम् यथा (३३अ० ५४क०) य॒ज्ञिये॑भ्योऽमृत॒त्वꣳ सु॒वसि॑ भा॒गमु॑त्त॒मम्। विपश्चितोऽभिर्यथा (३३अ० ८१क०) पा॒व॒कव॑र्णाः शुच॑यो विप॒श्चितो॒ऽभिस्तोमै॑ः। जनोऽनमीवो यथा (३३अ० ८६क०) 'सव॒ऽइज्जनो॑ऽनमी॒वः)। आयवोऽनु यथा (३३अ० ९७क०) आ॒यवोऽनु॑ष्टुवन्ति। नोऽद्य यथा (३४अ० ९क०) अनु॑ नो॒ऽद्यानु॑मतिः।

देशेऽभवद्यथा (३४अ० ११क०) सो देशेऽभवत्सरित्। वयुनेऽज-निष्ट यथा (३४अ० १४क०) इडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट। विश्वनाऽपसोऽजायन्त यथा (३४अ० १२क०) विश्वनाऽपसोऽजायन्त मरुतः। पूर्व्यासोऽरेणवो यथा (३४अ० २७क०) पूर्व्यासोऽरेणवः सुक्रताः। नोऽश्मा यथा (२८अ० ४८क०) नोऽश्मा भवतु नस्तनूः। नोऽदितिर्यथा (२८अ० ४८क०) अधि ब्रवीतु नोऽदितिः। नोऽर्हिर्यथा (३४अ० ५३क०) उत-नोऽर्हिर्बुध्न्यः॥

ब्राह्मणः॥ ७८॥

ब्राह्मण इत्येतस्मादीकारात्परोऽकारोऽभिनिधीयते। यथा (३१अ० ११क०) ब्राह्मणोऽस्य मुखम्॥

यजुष्षु च॥ ७९॥

"गाहमानः" इत्यादिभिः सूत्रैर्ऋक्सम्बन्ध्यभिनिधानमुक्तम्। इदानीं यजुष्ष्वाह। यजुष्षु च विशेषेण एकारादोकाराच्च परोऽकारोऽभिनिधीयते। यथा (३१अ० ११क०) वेदः असि। वेदोऽसि। यथा (३१क० ११क०) कः असि। कोऽसि। यथा (३१अ० ११क०) ते अग्नरसाम्। तेऽग्नरसाम्॥

सङ्क्रमे च सर्वत्र॥ ८०॥

गलत्यदमतिक्रम्यागलता सह सन्धानं सङ्क्रमः। "त्रिप-दाद्यावर्त्तमाने सङ्क्रम" इति वक्ष्यति तत्र सङ्क्रमे एकारो-काराभ्यां परोऽकारोऽभिनिधीयते। चशब्दात् सर्वत्र यजुष्षु ऋक्षु च। यजुष्षु भवति यथा (२०अ० १४क०) शूद्रे यदर्य्ये। अत्र पदेषु सङ्क्रमो भवति। यथा (२०अ० १४क०) शूद्रेऽर्य्ये। (२५अ० १८क०) तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः। अत्र क्रमसंहिता-

यामभिनिहितो भवति। यथा (२५अ० १८क०) शूद्रेऽर्य्यो। तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः। ऋत्तु भवति यथा (१७अ० ९०क०) यज्ञः अभि। यज्ञोऽभि। सङ्क्रम इति किम् (२५अ० १८क०) स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः॥

प्रकृतिभाव ऋत्तु ॥ ८१ ॥

"गाहमानादिभिः" सूत्रैर्ऋत्तभिनिहितोऽभिहितः। ततोऽन्यत्र ऋत्तु प्रकृतिभावो भवति। यथा (३अ० ११क०) उपप्रयन्तोऽअध्वरम्। आरिऽअस्मे च शृण्वते॥

जुषाणश्चानध्वनि ॥ ८२ ॥

"यजुषष्टः च" इत्यनेन सूत्रेण यजुष्ष्वभिनिधानमुक्तम्। तदपवादभूतमिदमारभ्यते। जुषाणशब्दसम्बन्धी ओकारः अनध्वनि प्रत्यये प्रकृत्या भवति। यथा (५अ० ३४क०) जुषाणोऽअग्नुराज्यस्य वेत्तु स्वाहा। अनध्वनीति किम्। जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेत्तु स्वाहा। इदमुदाहरणं शाखान्तरीयम्॥

ते चानुदात्तमनुदात्ते ॥ ८३ ॥

ते इत्येतच्च पदं अनुदात्तं चेत् प्रकृत्या भवति अनुदात्ते च प्रत्यये। यथा (५अ० ७क०) या ते अग्नेऽयः शया। अनुदात्तमिति किम्। (२४अ० ३७क०) तृष्णसाम्॥

हेडऽआपो गुवोऽपाग्ने धीरासो देवासऽउरो रक्षाणो मो वैश्वानरो वृषभो वचः प्राणऽउदानोऽङ्गऽइमा मे वृषणो दशमाखोऽम्बऽआविक्तोऽरिष्टोऽअर्जुनः प्रत्याश्रावः खिष्टो घासे प्रणीतस्तेभ्यो नमोऽअस्तु दूरे नोऽअद्य यज्ञे सधस्थे

सोऽअध्वरायेन्द्रे हिरण्यपर्णो द्वारो देवोऽब्दो रथिभ्यो महद्भ्यः सꣳसदः ॥ ८४ ॥

एते च एकारौकारा ऋक्षु यजुष्षु च प्रकृत्या भवन्ति अकारे प्रत्यये। अत्र च यत्र द्वयोः पदयोः पाठः सूत्रे तत्र नियमार्थः स तेनैव पदेन परभूतेनाधस्तनपदस्य प्रकृतिभावः। एकपदे समाम्नाये त्वकारात्रे प्रकृतिभावः। हेडो यथा (२१अ० ३क०) दे॒वस्य॒ हेडो॒ऽअव॑ यासिसीष्ठाः ऋक्ष्वयं प्रकृतिभावः। "व्यपरे च" इत्यनेनाभिनिहिते प्राप्ते (६अ० २७क०) देवी॑रापोऽअपान्नपात्। द्वितीयमुदाहरणं आपो। यथा (४अ० २क०) आपो॑ऽअ॒स्मान्। गुवो यथा (१अ० १२क०) देवी॑रापोऽअग्रे गुवोऽअग्रे पुवः। अपाग्ने यथा (१अ० १७क०) अपा॑ग्नेऽअ॒ग्निम्। धीरासो यथा (१अ० २८क०) तामु॒धीरा॑सोऽअनु॒दिश्य॑। देवासो यथा (४अ० १क०) यत्र॑ दे॒वासो॒ऽअजु॑षन्त। उरो यथा (४अ० ७क०) द्यावा॑पृथिवी॒ऽउरो॑ अन्तरिक्ष। रक्षाणो यथा (४अ० १४क०) रक्षा॑णो॒ऽअप्र॑युच्छन्। मो यथा (४अ० २२क०) मोऽअ॒हन्तव॑ वी॒रम्। वैश्वानरो यथा (४अ० १४क०) वै॒श्वा॒न॒रोऽअद॑ब्धः। वृषभो यथा (४अ० ३०क०) अस्त॑भ्ना॒द्याँवृ॑ष॒भोऽअ॒न्तरि॑क्षम्। वचो यथा (५अ० ८क०) उ॒ग्रँवचो॒ऽअपा॑वधीत्। प्राणो यथा (६अ० २०क०) प्रा॒णोऽअङ्गे॑ऽअङ्गे। उदानो यथा (६अ० २०क०) उ॒दा॒नोऽअङ्गे॑अङ्गे॒ निधी॑तः। इमा मे यथा (१७अ० २क०) इ॒मा मे॑ऽअग्न॒ऽइष्ट॑काः। वृष्णो यथा (७अ० २क०) वृष्णो॑ऽअ॒र्ठ॒ꣳशुभ्या॑म्। दशमास्यो यथा (८अ० २८क०) दश॑मास्यो॒ऽअस्र॑त्। अन्धो यथा (८अ० ५४क०) अन्धो॒ऽअच्छे॑तः। आवित्तो यथा (१०अ० ९क०) आवि॑त्तोऽअ॒ग्निः। (१०अ० २१क०) अरि॑ष्टो॒ऽअर्जु॑नः। द्विपदमेतत्।

प्रत्याश्रावो यथा (१८अ० २४क०) प्रत्याश्रावोऽनुरूपः। स्विष्टो यथा (२१अ० ५८क०) स्विष्टोऽग्निरग्निना। घासे यथा (२१अ० ४४क०) घासेऽग्न्नाणाम्। प्रणीतो यथा (१८अ० १७क०) प्रणीतोऽग्निरग्निना। तेभ्यो नमोऽस्तु यथा (१५अ० १५क०) तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु। तेभ्यो नमो इति किम्। (१६अ० ८क०) नमोऽस्तु नीलग्रीवाय। दूरे यथा (१७अ० ८३क०) दूरेऽमित्रश्च गणः। नो यथा (१७अ० ८४क०) सन्मितासो नोऽअद्य। यज्ञे यथा (१७अ० ८४क०) यज्ञेऽअस्मिन्। सधस्थे यथा (११अ० ६१क०) पृथिव्याः) सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्। सो यथा (३३अ० ७५क०) सोऽअध्वराय परिणीयते। इन्द्रे यथा (२१अ० ४८क०) सुदेवमिन्द्रेऽअग्निना। हिरण्यपर्णो यथा (२१अ० ५६क०) हिरण्यपर्णोऽअग्निभ्याम्। द्वारो यथा (२१अ० ४८क०) देवीर्द्वारोऽअग्निना। देवो यथा (२१अ० ५८क०) देवोऽअग्निः स्विष्टकृत्। अब्दो यथा (१२अ० ७४क०) सजूरब्दोऽअयवोभिः। रथिभ्यो यथा (१६अ० २६क०) नमो रथिभ्योऽअरथेभ्यः। महद्भ्यो यथा (१६अ० २६क०) महद्भ्योऽअर्भकेभ्यः। सठंसदो यथा (२६अ० १क०) सठंसदोऽअष्टमी॥

छन्दोऽअङ्गुपमङ्गाङ्गमस्रीवयः॥ ८५॥

छन्द इत्ययमोकारः अङ्गुपं अङ्गाङ्गं अस्रीवय इत्येतेषु प्रकृत्या भवति। अङ्गुपं यथा (१५अ० ४क०) काव्यं छन्दोऽअङ्गुपम्। अङ्गाङ्गं यथा (१५अ० ५क०) तन्द्रं छन्दोऽअङ्गाङ्गम्। अस्रीवयो यथा (१४अ० १८क०) प्रतिमाच्छन्दोऽस्रीवयश्छन्दः। एतेष्विति किम् (१५अ० ५क०) सप्तस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः॥

का ध्रुवोती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमेमसदन्नश्यामाकर्मोर्ङ्मियमवस्ता-दुतास्तिषु ॥ ८६ ॥

का ध्रुवा ऊती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमा एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति। ईम् असदन् अश्याम अकर्म ऊर्ङ्मम् इयम् अवस्तात् उत अस्ति इत्येतेषु प्रत्ययेषु यथासङ्ख्यम्। का यथा (२३अ० ५५क०) काऽईमरे। ध्रुवा यथा (२अ० ६क०) ध्रुवाऽअसदन्। ऊती यथा (१८अ० ७४क०) ऊतीऽअश्याम रयिम्। सदना यथा (८अ० १८क०) सुगावो देवाः सदनाऽअकर्म। होतारा यथा (२७अ० १८क०) दैव्या होताराऽऊर्ङ्मम्। ज्या यथा (२८अ० ४०क०) ज्याऽइयम्। स्वधा यथा (३३अ० ७४क०) स्वधाऽअवस्तात्। पृथिवी यथा (३३अ० ४२क०) पृथिवीऽउत द्यौः। प्रतिमा यथा (३२अ० २क०) न तस्य प्रतिमाऽअस्ति।

प्रगृह्यार्थ० खरे ॥ ८७ ॥

प्रगृह्यं पदं खरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति। यथा (७अ० ३१क०) इन्द्राग्नीऽआगतम्। (३३अ० ५क०) स्वर्देऽअन्यान्। खरसन्धेरपवादः॥

न रोदसीमे ॥ ८८ ॥

रोदसी इत्येतत्पदं प्रगृह्यं इमे इत्येतस्मिन् पदे न प्रकृत्या भवति। यथा (२७अ० २४क०) राये नु यज्ञं नृतू रोदसीमे। इमे इति किम्। (१७अ० ५९क०) या पप्रिवान्रोदसीऽअन्तरिक्षम्॥

विश्पतीवः। ते ॥ ८९ ॥

विश्पतौ इत्येतत् पदं इवे परभूते उपस्थिते इतिकरणे प्रकृत्या भवति। यथा (३३अ० ४०क०) विश्पतौ ऽइवेति विश्पतौ ऽइव। उपस्थित इति किम्। (३३अ० ४४क०) आ विश्पतौ व बीरिटे ॥

उकारोऽपृक्तोऽस्यर्शात् ॥ ९० ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णः अस्यर्शात् परः प्रकृत्या भवति स्वरे प्रत्यये। यथा (२३अ० १६क०) न वाऽउ ऽएतत्। (१७अ० ९७क०) एतवाऽउ ऽअ ज्ञौ। अपृक्त इति किम्। (३अ० ५१क०) योजान्विन्द्र। अस्यर्शादिति किम्। (२३अ० ९क०) किम्वा वर्पनं महत् ॥

श्रुतमितौ ॥ ९१ ॥

श्रुतान्तं पदं प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये। यथा (२३अ० ४९क०) विवेशा ३ इति। तेषु विश्रुश्रुवनमाविवेशा ३ ॥

ओकारश्च ॥ ९२ ॥

ओकारः पदान्तीयः प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये। यथा (२०अ० ७८क०) चित्रभानो इति। (४अ० २७क०) कृशानो इति। इतावित्यनुवृत्तिः कस्मात् स्वरमात्रे मा भूत् इतावित्येव (४अ० २७क०) कृशानवेते वः ॥

उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम् ॥ ९३ ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णो दीर्घमनुनासिकं चापद्यते। यथा (८अ० ४०क०) ऊँ इति। इतावित्येव। यथा (२५अ० ४४क०) न वाऽउ एतत्। नात्र दीर्घमनुनासिकं च। इतावविद्यमानत्वात् ॥

एतेश्च परं पदं [illegible] पृ ॥ ९४ ॥

इतिकरणाच्च परं उ इत्येतत् पदमपृक्तं दीर्घमनुनासिकमापद्यते पदचर्चायाम्। चर्चापदस्वरूपमुक्तम् एतदुक्तं भवति वेष्टने यदितिकरणात् परं पदं चर्चा तदेवमुच्यते। तत्पदस्वरूपज्ञापनार्थम्। यत्र तु तथाभूतं पदस्वरूपं न भवति तत्र उ इत्येतत्स्वरूपं हि तत् पदं भवति। अयं चार्थोऽनेन सूत्रावयवेन ज्ञाप्यते। इतिकरणात् परतो यत्पदवचनं तत्स्वरूपज्ञापनार्थमिति। (८अ० ४०क०) उत्। ऊँ इत्यूम्। त्यम् जातवेदसमिति जात। वेदसम्। पदचर्चायामिति किम्। उदिति॥

तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम्॥ ९५॥

तकारवर्गः पदान्तीयः चकारवर्गे प्रत्यये परे चकारवर्गमापद्यते। यथा (३६अ० २४क०) तत् चक्षुः। तच्चक्षुः÷। (२०अ० ५२क०) आरात् चित्। आराच्चित्। षः÷। (१५अ० ५क०) आच्छत् छन्दः। आच्छच्छन्दः÷। (१५अ० २४क०) उत् जिहानाः। प्रवर्यामुज्जिहानाः। झकारादि जकारादि च पदानामुदाहरणं संहितायां न विद्यते। नकारस्य चकारछकारप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः। "नुः"। "चक्रयोः शम्"। जकारे उदाहरणम्। यथा (५अ० ३६क०) वाजान् जयतु। वाजाञ्जयतु॥

शकारे च॥ ९६॥

शकारे च प्रत्यये परे तकारवर्गश्चकारवर्गमापद्यते। यथा (१अ० ५क०) तत् शकेयम्। तच्छकेयं तन्मे। (१७अ० ४५क०) उत् शिषः। माऽमीषां कञ्चनोच्छिषः। (३३अ० ५क०) स्वधावान् शुक्रः। स्वधावाञ्छुक्रः। (२४अ० ११क०) पिशङ्गान्

शिशिराय। पि॒शङ्गा॒ञ्छिशि॑राय। (२५अ० १क०) आदित्यान् श्मश्रुभिः। आ॒दि॒त्याञ्श्मश्रु॑भिः॥

परश्चास्पर्शपरश्छम् ॥ ९७ ॥

परश्च शकारः अस्पर्शपरश्छकारमापद्यते। यथा तच्छ॑केयम्। माऽमीषां॒ कञ्च॒नोच्छि॑षः। स्व॒धावा॑ञ्छुक्रः। पि॒शङ्गा॒ञ्छिशि॑राय। अस्पर्शपर इति किम्। आ॒दि॒त्याञ्श्मश्रु॑भिः॥

उदस्तभाने लोपम् ॥ ९८ ॥

उत् उपसर्गात्परस्तभाने प्रत्यये सकारो लोपमापद्यते। यथा (१७अ० ७२क०) उत् स्तभान। ज्योति॑षा॒ दिव॒मुत्त॑भान। (४अ० ३६क०) उत् स्तम्भनम्। उ॒त्तम्भ॑नम्॥

अश्वात् स्थे तकारꣳ संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

अश्वशब्दादुत्तरः सकारः तकारमापद्यते संज्ञायां स्थे प्रत्यये। अश्वः अशनव्यापारोऽग्निरस्मिँस्तिष्ठतीत्यश्वत्थो वृक्षः। यथा (१२अ० ८९क०) अ॒श्व॒त्थे वो॑ नि॒षद॑नम्। संज्ञायां किम्। अश्वस्थः पुरुषः॥

स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥१००॥

इत उत्तरं द्विर्भावप्रकरणं वर्त्तिष्यते। स्वरात्परः संयोगादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र। अधस्तनविधानं पदान्तपदाद्योः। इदं तु सर्वत्र पदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदाद्योर्भवति। यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक् स्रवन्ति। स॒म्यक्स्र॑वन्ति। द्वौ ककारौ सकारो रेफश्च संयोगः। तत्र पूर्वककारो द्विरुक्तिजः। (१३अ० ५७क०) अ॒नु॒ष्टुप्प्शा॑र॒दी। द्वौ पकारौ शकारश्च संयोगः। तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः। पदमध्ये भवति यथा (२४अ० १क०) अश्श्व॑+। द्वौ शकारौ वकारश्च

संयोगः। तत्र प्रथमः शकारो द्विरुक्तिजः। स्वरादिति किम्। (३३अ० १५क०) श्रुधिश्श्रु॑त्कर्ण। अत्र शकाररेफौ संयोगः॥

परं तु रेफहकाराभ्याम्॥ १०१॥

रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ। यथा (१अ० १क०) ऊ॒र्ज्जे। रेफो द्वौ जकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो जकारः क्रमजः। (३१अ० १२क०) सूर्य्य॑÷। रेफो द्वौ यकारौ संयोगः। तत्र पूर्वो यकारः क्रमजः। (२४अ० १क०) वा॒ह्व्वोः)। हकारो द्वौ वकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो वकारः क्रमजः॥

ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः॥ १०२॥

ऊष्माणः शषसहाः। अन्तस्था यरलवाः। एतेभ्यः परः स्पर्शो द्विरुच्यते। यथा (२४अ० ४क०) पृश्न्नि॑÷। एकः शकारो द्वौ नकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः। (१८अ० १३क०) अश्म्मा॑। शकारो द्वौ मकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः। (२५अ० ४०क०) पार्ष्ण्या॑। रेफः षकारो द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः। तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः। (१अ० ८क०) सस्न्नि॑तमम्। सकारो द्वौ नकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः। (१०अ० २क०) रा॒ष्ट्र्द्रदा राष्ट्र॑म्। षकारो द्वौ टकारौ रेफश्च संयोगः। तत्र प्रथमष्टकारः क्रमजः। (११अ० ११क०) हस्त्ते॑। सकारो द्वौ तकारौ संयोगः। तत्र प्रथमस्तकारः क्रमजः। हकारस्य द्विर्भावो निषिद्धः। यकारस्य परभूतैः स्पर्शैः संयोगो न विद्यते। रेफस्य द्विर्भावो निषिद्धः। (२३अ० १३क०) श॒ल्म्म॑लिः)। लकारो द्वौ मकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः। (१०अ० ८क०) उल्-[illegible]। लकारो द्वौ बकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो बकारः

क्रमजः। (२३अ० ३२क०) द॒धि॒ क्वाव्ण॑ ÷। वकारो द्वौ णकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां च ॥ १०३ ॥

जिह्वामूलीयादुपध्मानीयाच्च परः स्पर्शो द्विर्भवति। जिह्वामूलीयाद्भवति यथा (३अ० २७क०) मयि॑ व(÷ क्वाम॒धर॑णम्। जिह्वामूलीयो द्वौ ककारौ संयोगः। तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः। (११अ० २२क०) तत॑÷ क्खनेम। जिह्वामूलीयः ककारखकारौ संयोगः। तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः। उपध्मानीयाद्भवति यथा (१२अ० ७५क०) या॒ऽओष॑धी॒(÷ प्पूर्वा॑ जा॒ताः)। उपध्मानीयो द्वौ पकारौ संयोगः। तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः। (१२अ० ८९क०) या॒ऽ प्फ॒लिनी॑(ः। उपध्मानीयः पकारफकारौ संयोगः। तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः। एतौ च जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ काण्वादिविषयौ तथाहि वक्ष्यति "तस्मिँल्लल्हजिह्वामूलीयो-पध्मानीयनासिक्या न सन्ति माद्ध्यन्दिनानाम्"। इति वक्ष्यः किम्

यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १०४ ॥

यैस्तु संयुक्तं परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते यैः संयोगे सति द्विर्भाव उक्तः तैः संयुक्तं न पूर्वव्यञ्जनं द्विर्भवति। ऊष्मणामन्तस्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः। तत्र यद्युभयतः संयुक्ता ऊष्माणोऽन्तस्था वा स्पर्शैर्भवन्ति। तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स्वराव्यवधानात्स निषिध्यत इति सूत्रार्थः। (१९अ० ८९क०) पक्ष्मा॑णि। (१अ० २७क०) सु॒क्ष्मा। (४अ० १२क०) अ॒य॒क्ष्माः)। तत्र ककारषकारमकाराः संयोगः। तत्र ककारस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स निषिध्यते। उक्तं च। यत्र चो यतः स्पर्शैः संयुक्ताः शषसाः सह। न तत्राद्यः क्रमो ज्ञेयो परो बोधितो बुधैः॥

नाखरपूर्वा ऊष्मान्तस्थाः ॥ १०५ ॥

ऊष्मणामन्तस्थानां च परस्य स्वर्शस्य द्विर्भाव उक्तः। तदपवादोऽयं योगः। अखरपूर्वा ऊष्माणोऽन्तस्थाश्च परान् स्वर्शान्न द्विर्भावयन्ति। (१८अ० २७क०) स्थालीभिः÷स्थालीः)। अत्र सकारथकारौ संयोगः। (१अ० १८क०) द्विवः) स्कम्भनीः)। अत्र सकारककारौ संयोगः। अखरपूर्वा इति किम्। (२अ० ८क०) विष्णोः स्थानम्। (५अ० २१क०) विष्णोः। (१अ० १२क०) प्रविक्ते स्थः। (१०अ० २क०) राष्ट्रम्। अत्र द्विर्भावो भवति॥ विसर्जनीयात्परः स्वर्शो व्यञ्जनपरः सन् द्विरुच्यते। यथा (१२अ० ५क०) विष्णोः) क्रमः÷। (२४अ० ३०क०) नीलङ्गोः क्रिमिः÷। विसर्जनीयो द्वौ ककारौ रेफश्च संयोगः। यथा (८अ० १क०) देवः सवितुः प्रसुवः। (११अ० १क०) युञ्जानः प्रथमम्। विसर्जनीयो द्वौ पकारौ रेफश्च संयोगः। व्यञ्जनपर इति किम्। (२४अ० ३२क०) व्यङ्गः÷कक्कटः)। गौरमृगः) पिङ्गः)। (१अ० २क०) वसोः पवित्रम्। (१२अ० ८८क०) याः) फलिनीः)। अत्र द्विर्भावो न भवति॥

ङ्ञौ चेद्भ्रखपूर्वौ खरे पदान्तौ ॥ १०६ ॥

ङकारनकारौ पदान्तौयौ द्विर्भवतो ह्रखखरपूर्वौ खरे मत्यये। यथा (१०अ० २४क०) युङ्ङसि। (११अ० ३२क०) तमुत्त्वाट्टवड्ढृषि÷। द्वौ ङकारौ। (१७अ० १क०) अग्मन्नूर्जम्। (३अ० ५१क०) अच्छन्नमीमदन्त। द्वौ नकारौ। ह्रखपूर्वाविति किम् (२५अ० २३क०) सुप्राङजो मेम्यत्। (८अ० २१क०) तानुज्जिषम्॥

सँयोगपूर्वव्यञ्जनान्ताऽवसानगताः खरा द्विमात्राः ॥ १०७ ॥

संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः । यथा (२३अ० १६क०) अ॒ग्निः । (१०अ० ३०क०) विष्णु॑ना । व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्तः । यथा (११अ० ३०क०) ट॒ड्डाङ् । अवसानं प्राप्तोऽवसानगतः । यथा (१अ० १क०) प्रा॒हि । (१अ० ४क०) र॒क्ष॒ । एते स्वरा ह्रिमात्रा काला भवन्ति न तु दीर्घा गुरव एते भवन्ति । अत्रोच्यते । गुरवो द्विगुणकालाः । व्यञ्जनद्विरुक्तिप्रसङ्गेन स्वराणामपि गौरवमुक्तं तत्र हि द्विगुणः कालो भवति ॥

प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १०८ ॥

संयोगस्यादिभूतस्य वर्णस्य द्विर्भावो ह्युक्तः सोऽन्यथाऽपि क्वचिद्भवतीत्याह । प्रथमैः स्ववर्गीयैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते । तृतीयैश्च स्ववर्गीयैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते । यथा (११अ० २०क०) विख्याय । वि॒क्ख्याय॑ । ककारखकारौ यकारश्च संयोगः । (२३अ० ३८क०) आ॒च्छ॑ति । चकारछकारौ यकारश्च संयोगः । (२८अ० ४१क०) वि॒प्रु॒षन्ति । षकारः पकारफकारौ संयोगः । यथा (१अ० २५क०) गो॒ष्ठा॒नम् । (२अ० १क०) आ॒ख॒रे॒ष्ट॒ः । षकारटकारठकाराः संयोगः । (११अ० ३४क०) प्रा॒त्य॒ः । (२३अ० १३क०) रा॒त्य॒ः । तकारथकारौ यकारश्च संयोगः । चतुर्था यथा (८अ० ४२क०) आ॒जि॒ग्घ्र । गकारघकारौ रेफश्च संयोगः । डकारस्यापि सम्भवः । (१६अ० ५०क०) मौड्ढ्व॑ । डकारढकारौ वकारश्च संयोगः । (४अ० १८क०) अ॒ड्ढ॒नस्या॒तु । दकारधकारौ वकारश्च संयोगः । (२३अ० ३०क०) वि॒ब्भ्रा॒ट् । बकारभकारौ रेफश्च संयोगः ॥

नानुस्वारः ॥ १०९ ॥

संयोगपूर्व इत्यनुवर्त्तते । संयोगपूर्वोऽनुस्वारो न द्विर्

यते। यथा (१७अ० ८७क०) द्रुमण्स्तनम्। (३अ० २८क०) सोमान्ण्स्वरणम्। असंयोगपूर्वस्य ह्रस्वानुस्वारस्योपरिष्टाद्वक्ष्यति। "अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽर्धमात्रा पूर्वा चार्धमात्रा" इति। यथा (१०अ० २४क०) हुर्ठंस्ः॥

सवर्णे ॥ ११० ॥

सवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति। अन्तस्थासंयोगोऽत्रोदाहरणम्। "स्वर्गीये चानुत्तमः" इति स्पर्शानां वक्ष्यति। यथा (१अ० २२क०) सम् यौमि। सँय्यौमि। द्वौ यकारौ संयोगः। (१अ० २१क०) सम् वपामि। सँव्वपामि। द्वौ वकारौ संयोगः॥

ऋवर्णे ॥ १११ ॥

ऋवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति। यथा (२७अ० ४क०) अनिष्टतः। षकारटकारौ संयोगः। "जश्शान्तस्याभ्यश्च स्पर्शः" इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः॥

ऌवर्णे ॥ ११२ ॥

ऌवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति। यथा (१८अ० १२क०) ऋद्धि ÷। (१८अ० ११क०) ऌप्तम्। "विसर्जनीयाद्यञ्जनपरः" इति प्राप्तिः। ऌकारस्य मध्ये लकारस्यार्धमात्रां पश्यताऽऽचार्येण निषेधः कृतः। वक्ष्यति च "ऋऌवर्णा रेफलकारौ सश्लिष्टावश्रुतितरावेकवर्णौ"॥

यमे ॥ ११३ ॥

यमे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति। यथा (२३अ० २९क०) मुक्त्वा दृदिश्यते नारी। ककारः यकारयमौ नकारश्च संयोगः। तत्र "स्वरात्संयोगादिः" इति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमे प्रत्यये निषिध्यते। यथा (१८अ० ४६क०) सुज्ज्ञानमसि।

जकारञकारयमौ ञकारश्च संयोगः । अत्रापि "स्वरात्संयोगादिः" इति जकारस्य द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमे प्रत्यये इति नास्ति विरोधः । रुक्मपाप्मप्रभृतीन्युदाहरणानि ददन्ति तेषां "सँय्योगादिः पूर्वस्य" "यमश्च" इत्यनेन सह विरोधः प्राप्नोति ॥

विसर्जनीयः ॥ ११४ ॥

विसर्जनीयो न द्विरुच्यते। व्यञ्जनत्वाद्विसर्जनीयस्य द्विरुक्तौ प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयम्। यथा (३अ० १२क०) दि॒वः) क॒कुत्पति॑ः पृ॒थिव्याः)। (१२अ० ७८क०) याः) फ॒लिनी॑(ः॥

स्ववर्गीये चानुत्तमे ॥ ११५ ॥

स्ववर्गीये च प्रत्ययेऽनुत्तमे पूर्वो वर्णो न द्विरुच्यते। यथा (३३अ० १७क०) तत् देवानाम्। तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्य। द्वौ दकारौ संयोगो द्विरुक्तेर्निषिद्धत्वात्। (२५अ० ८क०) अ॒न्तरि॑क्षम्पुरी॒तता॑। मकारपकारौ संयोगः। अनुत्तम इति किम्। (३३अ० ४२क०) तन्नो॑ मि॒त्रो व्वरु॑णः। अत्र द्विरुक्तिर्भवत्येव॥

अवसितं च ॥ ११६ ॥

निरर्थकं व्यञ्जनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते। अवसितं व्यञ्जनं न द्विरुच्यते। यथा (१८अ० ९क०) ऊर्क्। रेफककारौ संयोगः। अवसितमिति किम्। (१८अ० ९क०) ऊर्क् च मे। "परन्तु रेफहकाराभ्याम्" इति प्राप्तिः। रेफस्यात्र द्विरुक्तिर्न भवति ॥

नान्तःपदे स्वरपञ्चमान्तस्थासु ॥ ११७ ॥

स्वरे प्रत्यये पञ्चमे च परे अन्तस्थासु च प्रत्ययभूतासु यद्वक्ष्यति तदन्तःपदे न भवति पदान्तीयस्य स विकार इत्यर्थः।

यथा (३४अ० ४१क०) पूषन्। पकारस्य प्रथमस्य स्वरे तृतीयभाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति। पञ्चमे यथा (२०अ० ४५क०) त्मन्या॑ सम॒ञ्जन्। (२९अ० ४१क०) अक्नी॑ऽइ॒मे वि॑ष्फु॒रन्ती॑ऽअ॒मित्रा॑न्। अत्र "पञ्चमे पञ्चमम्" इति पञ्चमभाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति। अन्तस्थासु यथा (१अ० १क०) इ॒षे त्वा॑ (१२अ० १११क०) आ प्या॑यस्व। प्रथमस्य तृतीयभाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति। वक्ष्यमाणप्रकरणस्यास्यापवादभूतोऽयं योगः। अधिकारसूत्रमेतत्॥

स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीयम्॥ ११८॥

अपञ्चमः स्पर्शः स्वरे प्रत्यये धिसंज्ञके च तृतीयमापद्यते। स्वरे परे भवति यथा (१७अ० ४९क०) उत् एनम्। उदे॑नमुत्त॒रान्न॑य। (१७अ० ८९क०) समुद्रात् ऊर्मिः। स॒मुद्रा॒दूर्मिः)। धौ परे यथा (३अ० ४५क०) यत् ग्रामे। यद्ग्रामे॑। (२९अ० ३८क०) यत् वर्मी। यद्व॒र्मी॥

जिति प्रथमम्॥ ११९॥

जित्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमः प्रथममापद्यते। यथा (८अ० ४७क०) अ॒नु॒ष्टुप्ते॑ऽभिग॒रः)। (१८अ० ९क०) ऊर्क्च॑ मे। (३अ० ३५क०) तत्स॑वि॒तुः)। (१३अ० ५७क०) अ॒नु॒ष्टुप्शा॑र॒दी॥

असस्थाने मुदि द्वितीयर्ठ० शौनकस्य॥१२०॥

असमानस्थाने मुत्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमो द्वितीयमापद्यते शौनकस्याचार्य्यस्य मतेन। यथा (१३अ० ३८क०) स॒म्यक् स्र॑वन्ति। स॒म्यख्स्र॑वन्ति। (१३अ० ५७क०) अ॒नु॒ष्टुप् शा॑र॒दी। अ॒नु॒ष्टुफ् शा॑र॒दी। असस्थान इति किम्। (३अ० ३५क०) तत्स॑वि॒तुः)। केचिदत्र तृतीयम् "अवसाने च" इत्येतत्सूत्रं पठन्ति

सोऽपपाठः। यतः "प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाः" इत्यधस्तादुक्तम्॥

पञ्चमे पञ्चमम्॥ १२१॥

पञ्चमे स्पर्शे प्रत्यये अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चममापद्यते। यथा (१३अ० ५८क०) वाक् मात्या। वाङ् मा॒त्या। (३३अ० ३९क०) वट् महान्। वण्म॒हान्। (३३अ० ३८क०) तत् मित्रस्य। तन्मि॒त्रस्य॑॥

हश्च तस्मात् पूर्वचतुर्थम्॥ १२२॥

हश्च तस्मादपञ्चमात् स्पर्शात्तृतीयभूतादुत्तरः सन्नधस्तनस्य स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते। यथा (१७अ० ४२क०) उत् हर्षय। उद्धर्ष॑य। (१९अ० ६६क०) अवाट् हव्यानि। अवा॑ड्ढव्यानि॑॥

नर्कारपरो जातूकर्ण्यस्य॥ १२३॥

ऋकारपरो हकारः अपञ्चमस्पर्शादुत्तरो न चतुर्थमापद्यते। न च पूर्वस्तृतीयं जातूकर्ण्यस्याचार्य्यस्य मतेन। यथा। (१८अ० ५८क०) सममुस्रोत् हृदः। स॒मसु॑स्रोद्धृ॒दः। जातूकर्ण्यस्येति किम् (१८अ० ५८क०) स॒मसु॑स्रोद्धृ॒दो वा॑॥

हि॥ १२४॥

"ह्यन्तराः कालाः" इत्यधस्तादुक्तं कालशब्दश्चेहाऽवधिवचनः। अतोऽवधिपरिज्ञापनार्थमिदं सूत्रम्। अवधेः प्रयोजनं "न परकालः पूर्वकाले पुनः" इत्यधस्तादेवोक्तम्॥

यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः॥१२५॥

यकारवकारयोः पदान्तभूतयोः स्वरमध्ये वर्त्तमानयोर्लोपो भवति। अश्रवणमनुच्चारणं भवतीत्यर्थः। अधस्तात् सूत्रकारेण यौ यकारवकारौ विहितौ तयोरनेन लोपः क्रियते। पदान्ती-

ययोर्यकारवकारयोरसम्भवात्। यथा (३अ० १४३क०) "आकारोपधो यकारम्"। यथा। (७अ० ३९क०) महाँयिन्द्रः। म॒हाँ२॥ऽइन्द्र॑÷। (११अ० ८२क०) स्वाँय् अहम्। स्वाँ२॥ऽअ॒हम्। तथा "कण्ठ्यपूर्वो यकारमरिफितः"। (२४अ० ३९क०) श्वित्रय् आदित्यानाम्। श्वि॒त्रऽआ॑दि॒त्याना॑म्। (१२अ० ५५क०) ता य् अस्य। ताऽअ॑स्य॒ सूद॑दोहसः। "सन्ध्यक्षरमयवायावम्"। (३अ० २७क०) इड य् एहि। इड॒ऽएहि॑। (३अ० २७क०) अदित य् एहि। अदि॑त॒ऽएहि॑। (२४अ० २६क०) भूम्या य् आखून्। भूम्या॑ऽआ॒खून् (८अ० १क०) विष्ण व् उरुगाय। विष्ण॑ऽउरुगाय। (२३अ० २०क०) ता व् उभौ। ताऽउ॒भौ च॒तुर॑÷। लुप्तयोश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसन्धिः प्राप्नोति सः "न परकालः" इत्यादिना निषिध्यते॥

न वकारस्यासस्थान एकेषाम्॥ १२६॥

वकारस्य पदान्तस्य असस्थाने स्वरे प्रत्यये लोपो न भवत्येकेषामाचार्य्याणां मतेन। यथा (५अ० १६क०) षि॒ष्ण॒वे॒ते दा॒धर्त्थ॑। (४अ० २७क०) कृ॒शा॒न॒वे॒ते व॑÷। असस्थान इति किम्। (८अ० १क०) विष्ण॑ऽउरुगाय। (१०अ० १६क०) हिर॑ण्यरूपाऽउ॒षस॑÷॥

असौ च शाकटायनः॥ १२७॥

असावित्येतस्य पदस्य असस्थाने प्रत्यये वकारो न लुप्यते। शाकटायनस्य मतेन। (३८अ० २क०) असौ॑ एहि॑। असा॒वेहि॑। एके एतत्सूत्रं पठन्ति सोऽपपाठः पूर्वेणैव सिद्धत्वात्॥

प्रऽउगमिति यकारलोपः॥ १२८॥

प्रयुगमित्येतस्मिन् पदे यकारलोपः प्रत्येतव्यः कर्त्तव्यो

वा । प्रयुज्यत इति प्रयुगम् । तत्र युजेर्यकारो लुप्यते । यथा (१५अ० ९क०) प्रऽउ॑गमु॒क्क्रमव्य॑थायै । "न परकालः" इत्यनेन स्वरसन्धिर्न भवति ॥

अनादेशेऽविकारः ॥ १२९ ॥

इत उत्तरं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकीभावगतं विकारं विवक्षुः परिभाषां चकाराऽऽचार्य्योऽनादेशेऽविकार इति । यत्रोदात्तादीनां स्वराणां सन्धावादेशो न क्रियते तत्राविकारः प्रत्येतव्यः । यथा (३अ० १२क०) अ॒ग्निर्मूर्द्धा दि॒वः) क॒कुत् । तथा (१३अ० ५८क०) इ॒यमु॒परि॑ ॥

प्रागुवर्णादक्षराणामेकीभावः ॥ १३० ॥

उवर्णोपलक्षितात् सूत्रात् "उदात्ताच्चानुदात्तꣳ स्वरितम्" इत्येतस्मात्प्राग्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राक्षराणामेकीभावोऽधिकृतो वेदितव्यः । "स्वरोऽक्षरम्" इत्यधस्तादुक्तमित्यतः स्वराणामेकीभावोऽधिकृतो वेदितव्यः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्वरितवान् स्वरितः ॥ १३१ ॥

स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भवति । यथा (११अ० ४क०) पथ्या इव । प॒थ्ये॑व सू॒रेः) । (२०अ० ७०क०) चम्वी इव । च॒म्वी॒व॒ सोम॑ः । जात्योदाहरणे यथा (१४अ० २२क०) ब्रह्म असृज्यत ब्रह्मा॑ऽसृज्यत । (२४अ० ३७क०) मृत्यवे असितः । मृ॒त्यवे॑ऽसि॒तः) । तैरोव्यञ्जनोदाहरणे ॥

उदात्तवानुदात्तः ॥ १३२ ॥

उदात्तोऽस्मिन्नस्तीति उदात्तवान् । उदात्तवानेकीभाव उदात्तो भवति । स चोदात्तः पुरस्तात्पश्चाद्वा भवति । इत-

रत्रोदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिताः। यथा (१६अ० ६१क०) उभयत्रोदात्तो भवति। ये अन्नेषु। येऽन्नेषु। (१३अ० ९क०) द्रूणानः अस्ता। द्रूणा॒नो॒ऽस्ता॑ऽसि। उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपरो भवति यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु। प्रार्प॑यतु। (४अ० १क०) आ इदम्। एद॑म्। उदात्तपरोऽनुदात्तपूर्वो यथा (१अ० १८क०) त्वा आशाभ्यः। त्वाशा॑भ्यः। (२०अ० ७क०) मे अङ्गानि। मेऽङ्गा॑नि स॒र्वत॑ः। उदात्तपूर्वः स्वरितपरो यथा (१६अ० ४५क०) सु ऊर्व्याय। नम॒ऽऊर्व्या॑य च॒ सूर्व्या॑य च। अवग्रह एतदुदाहरणम्। स्वरितपूर्व उदात्तपरो यथा (३४अ० २९क०) अद्यूत्ये अवसे। अ॒द्यूत्येऽव॑से। (१अ० ३क०) सुप्वा इति। सु॒प्वेति॑ पदसंहितायामुदाहरणम्। अत्रोदात्तस्वरितसन्धौ "विप्रतिषेधऽउत्तरं बलवदलोपः" इति परिभाषासूत्रेणोदात्त एव भवति। उदात्तशास्त्रस्य परत्वात्। न तु स्वरितः। स्वरितशास्त्रस्य पूर्वत्वात्। उदात्तपरः प्रचितपूर्वो यथा (८अ० ३९क०) ओजिष्ठ ओजिष्ठः। इन्द्रौ॑जि॒ष्ठौः। (९अ० १३क०) वाजजितः अध्वनः। वाजि॑नो वाजजि॒तोऽध्व॑नः। अधस्तनयोगापवादः॥

इवर्णमुभयतो ह्रस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपरꣳ स्वरितम्॥ १३३॥

इकारो वर्णो यस्याक्षरस्येति इवर्णमक्षरम्। बहुव्रीहिरयमक्षरप्रधानः। इवर्णमक्षरं स्वरितं भवति। कथंभूत उभयतो ह्रस्वम्। उभयत इवर्णो ह्रस्वस्याक्षरस्येत्युभयतो ह्रस्वस्तम्। उदात्तपूर्वो यस्याक्षरस्येत्युदात्तपूर्वमक्षरम्। अनुदात्तपरो यस्येत्यनुदात्तपरमक्षरम्। यथा (२०अ० ७०क०) स्रुचि इव। स्रु॒चीव घृ॒तम्। (११अ० ६१क०) अभि इन्धताम्। अ॒भी॒-

न्यताम्मुखे। उभयतो ह्रस्वमिति किम्। (१२अ० ६क०) हि ईम्। विहीमिद्धः)। उदात्तवमिति किम्। (२८अ० ३४क०) इमेऽइतीमे। (१६अ० ३८क०) वीध्रायेति वि। ईध्राय। अधस्तनयोगापवादः॥

वीच्चितायेति च ॥ १३४ ॥

वीच्चितायेत्ययं च एकौभावः स्वरितो भवति। यथा (२२अ० ८क०) वौ चितायेति वि। ईच्चिताय। उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपर एकौभावो भवति। उभयतो ह्रस्वस्तु न भवति। अतो निपात्यते॥

उदात्ताच्चानुदात्तꣳ स्वरितम् ॥ १३५ ॥

अच्चराणामेकौभावस्य पूर्वो विधिः। इदानीमच्चराणां व्यञ्जनव्यवहितानां यः स्वरसंहितायां भवति स उच्यते। उदात्ताच्चाच्चरात्परं व्यञ्जनव्यवहितमनुदात्तमच्चरं स्वरितं भवति। यथा (४अ० ५क०) स्वाहा। (१८अ० १क०) वाज÷। (१८अ० ३५क०) पय÷। (१६अ० १क०) नम÷। (३अ० ४५क०) मो सु नः। मो षू ण÷। (३अ० ४५क०) हि स्म। हि स्मा॑ते॥

निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ १३६ ॥

निहन्यते स्वरितमुदात्तपरं स्वरितपरं च। (१०अ० ५क०) स्वाहा सोमाय। (१६अ० १७क०) नम÷ हिरण्यबाहवे। नमो हिरण्यबाहवे। (२अ० २७क०) अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु। (१३अ० ३८क०) भासे त्वा ज्योतिष्मन्त्वा। (१८अ० ५०क०) स्वर्ण घर्मः। (११अ० २क०) स्वर्यावानेषः। ग्याय। (१अ० १०क०) प्रसवेऽश्विनोः। (१७अ० ३८क०)

ग्युद्गोऽस्माकम्। (८अ० ५४क०) पुरमेष्ठ्यभिधीतः। (२०अ० ७०क०) सुचीवेति सुचि। इव घृतम्। (६अ० ४क०) द्विवीवेति द्विवि इव चक्षुः। एवमेतत्तैरोव्यञ्जनजात्याभिनिहितचैप्रश्लिष्टाः स्वरिता उदात्तेऽनुदात्तीभूताः प्रदर्शिताः। अथेदानीं स्वरिते यथासम्भवं प्रदर्श्यन्ते। (३अ० ५क०) भूर्भुवः स्वः द्यौरिव। (१८अ० ५०) स्वर्ण घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः॥

अनवग्रहे ॥ १३७ ॥

यदेतत् "निहितमुदात्तस्वरितपरम्" इत्यधस्तादुक्तम्। एतदेके आचार्या अनवग्रहे मन्यन्ते। अवग्रहे तु स्वरित एव भवति। यथा (२१अ० १०क०) तनूनपादिति तनू। नपात्। (५अ० ५क०) तनूनप्त्रऽइति तनू। नप्त्रे। एतच्च परमतम्। यत औज्जिहायनकैरिदमुक्तम्। अवग्रहो यदा नीचउच्चयोर्मध्यतः क्वचित्। तथाभाव्यो भवेत् कस्यस्तनूनप्त्रे निदर्शनमिति॥

स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्यते ॥१३८॥

स्वरितस्य य उत्तरो भागः स निहन्यते। उदात्ते स्वरिते वा परभूते एकेषामाचार्याणां मतेन। अत्र च जात्याभिनिहितचैप्रश्लिष्टा एवोदाहरणम्। तथाभूतं तेषां शाखिनां हि स्मरणम्। यथा (१८अ० ४६क०) स्वर्णघर्मः। (१अ० ११क०) प्रसुवेऽश्विनोः। (८अ० ५४क०) पुरमेष्ठ्यभिधीतः। (२०अ० ७०क०) सुचीवेति सुचि। इव। वाजसनेयिनान्तु अनुदात्त एव भवति। "निहितमुदात्तस्वरितपरम्" इत्यनेन सूत्रेणानुदात्त एवेति ज्ञेयम्॥

स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तमयम् ॥ १३९ ॥

स्वरितादचरात्परं व्यवहितं यदनुदात्तमचरं तदुदात्तमयं

भवति। उदात्तमयं प्रचितमेकश्रुतीति पर्य्यायाः (१अ० १क०) वा॒यव॑स्थ। व्यञ्जनव्यवहितं प्रायो निदर्शनं दृश्यते। यथा १२अ० ८क०) अग्ने॑ अङ्गिरः॑ ॥

अनेकमपि ॥ १४० ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यञ्जनव्यवहितं यदनुदात्तमक्षरमेकमनेकं वा तत्सर्वमनुदात्तमयं भवति। प्रचितं भवतीत्यर्थः। यथा (९अ० १८क०) वाजे॑ वाजे॑ऽवत वाजिनः॑। (२१अ० ६१क०) त्वाम॒द्यऽऋ॑षऽआर्षेयऽऋषीणाम् ॥

नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ १४१ ॥

स्वरितादक्षरात्परस्यानुदात्तस्योदात्तमयत्वं विधायाधुना तदपवादति। उदात्तोदयं स्वरितोदयं च नोदात्तमयं भवति किन्त्वनुदात्तमेव भवति। उदात्तोदयं भवति यथा (३८अ० ५क०) सर॑स्वति॒ तमि॒ह धात॑वेऽकः॑। (९अ० १८क०) वाजे॑ वाजेऽवत वाजिनो नो॒ धने॑षु। स्वरितपरं यथा (१५अ० १५क०) रथौजा॑श्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑। (७अ० ३०क०) उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि सह॒स्या॑य त्वा ॥

द्विवर्णमेकवर्णवद्धारणात् स्वरमध्ये समानपदे ॥ १४२ ॥

"स्वरात्सँयोगादिः" इत्यादिना प्रकरणेन यस्य द्विर्भाव उक्तः तस्यैतदुच्यते। वर्णे द्विवर्णसंयोग एकवर्णवत्कर्त्तव्यः। मुखसन्धारणाविशेषात् स्वरयोर्मध्ये वर्त्तमानमेकस्मिन् पदे भवति। एतच्चाभिधानमुच्यते इत उत्तरं द्वयोर्वर्णयोरेकीभावः प्रायशो निरूप्यते। यथा (३१अ० २२क०) व्यात्त॑म्। (१अ० १६क०) कु॒क्कु॒टः॑। द्विवर्णस्वरमध्य इति किम् (२अ० ८क०) आज्ज्य॑म्।

(१८अ० ४२क०) भुज्ज्युऽ। अत्र जकारस्य द्विर्भवति न तु स्वरयोर्मध्ये यकारेण व्यवधानात्। समानपदग्रहणेन च संहिता लक्ष्यते। पदविच्छेदे न भवति। यथा (२१अ० १क०) इ॒मम्। मे॒। इ॒मम्मे॑ वरुण॥

ऐकारौकारौ च॥ १४३॥

ऐकार औकारश्च द्विवर्णौ सन्तौ एकवर्णवद्धारणादेकवर्णौ भवतः। एकप्रयत्ननिर्वर्त्यौ भवतः। यथा (१अ० ६क०) कस्मै॑। (१अ० ६क०) तस्मै॑। (२०अ० ९क०) आ॒न॒न्द॒न॒न्दौ आ॒ण्डौ॥

डढौ लल्हावेकेषाम्॥ १४४॥

डकारढकारौ एकेषामाचार्य्याणां मतेन यथासंख्यं लकारल्हकारावापद्येते। स्वरमध्ये समानपद इत्यनुवर्त्तते। यथा (८अ० ४३क०) इले॑। (१३अ० २६क०) अषा॑ल्हा। स्वरमध्ये समानपद इति किम्। यथा (१६अ० ५०क०) वन॑स्पते वी॒ड्व॒ङ्गः। मीढ्व॑स्तो॒काय॑। एतच्च परमतम्। तथाहि वक्ष्यति। तस्मिँल्लल्हजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या न सन्ति माध्यन्दिनानामिति॥

द्विसकारꣳ शास्स्वरास्स्वेति॥ १४५॥

द्वौ सकारौ अस्मिन् पदद्वय इति द्विसकारं पदद्वयम्। कतमत्तदित्यत आह। शास्स्व। रास्स्व। यथा (२१अ० ६१क०) आ च॒ शास्स्वा च॑। (४अ० १६क०) रास्स्वेय॑त्सोम। शासे रासेश्चैकः प्रकृतिसकारः प्रथमः स्वेति प्रत्ययस्य द्वितीयः तृतीयः क्रमजः प्राप्नोति सोऽन्यत्र निषिध्यतेऽनेन सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति॥

ऋल्वर्णे रेफलकारौ सञ्श्लिष्टावश्रुतिधरावेकवर्णौ ॥ १४६ ॥

ऋकारे ऌकारे च यथासङ्ख्यं रेफलकारौ कण्ठाणुमात्रयोर्मध्येऽर्धमात्रिकौ संश्लिष्टौ एकीभूतौ अविद्यमानपृथक्श्रुतिधरौ एकश्रुतिभूतौ भवतः । तथाहि वैयाकरणाः "उरण्रपरः" इति रेफमधिकं विदधति । यथा (३अ० १क०) कृत्तिवासाः । (१८अ० ११क०) ऋर्द्धि÷ । (१८अ० ११क०) ॡर्ति÷ ॥

माचाणुमात्रा वर्णापत्तीनाम् ॥ १४७ ॥

"ऋल्वर्णे रेफलकारौ" इत्यनेन सूत्रेण ऋल्वर्णयोरेफलकारौ विद्येते । इत्येतत्प्रतिपादितमिदमिदानीं चिन्त्यते कियती मात्रा कण्ठस्य कियती मात्रा रेफलकारयोस्तत्प्रसङ्गेनान्याऽपि वर्णापत्तिश्चिन्त्यते । वर्णापत्तीनां त्रयः काला भवन्ति मात्रार्द्धमात्राणुमात्रोपलक्षिताः एतच्च "विकारो यथासन्नम्" इत्यनेन व्यवस्थाप्यते ॥

अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति ॥ १४८ ॥

"नानुस्वारः" इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्द्धमात्राकाल इत्यवधारितत्वादयमसंयोगपरार्थ आरम्भः । अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्राकालो भवति । पूर्वश्च ह्रस्वोऽर्द्धमात्राकालो भवति । यथा (१अ० १क०) माऽघशंठं०सोऽदभ्रुवाः । (२७अ० ४०क०) मठं०हिष्ठो मत्सदन्धसः ॥

दीर्घादर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धा ॥ १४९ ॥

दीर्घात् स्वरात् परोऽनुस्वारोऽर्द्धमात्राकालो भवति । यथा (२०अ० १३क०) माएसम् । (३३अ० १३क०) त्वाए हि ॥

द्वियकारम् ॥ १५० ॥

द्वौ यकारौ समाहृतौ द्वियकारम्। इत उत्तरं द्वियकारमधिकृतं वेदितव्यम् ॥

आप्याय्यमानो यमो रय्यै धाया रूपर्ठ० श्रवाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्या सहरय्या निचाय्य सान्नाय्य सन्ताय्येति च ॥ १५१ ॥

एते द्वियकाराः संयोगा भवन्ति। क्रमजस्तृतीयः प्राप्नोति स निषिध्यते। यथा (८अ० ५७क०) आप्याय्यमानो यमः। (१४अ० २२क०) रय्यै त्वा पोषाय त्वा। (१८अ० २४क०) यजेति धाया रूपम्। (१८अ० ६४क०) तन्त्रो गौर्भिः। श्रवाय्यम्। (२०अ० ८१क०) वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम्। (२१अ० ४३क०) पौरुषेय्या गृभः। (१६अ० ४४क०) नमो हृदय्याय च। (१२अ० १०क०) सहरय्या निवर्त्तस्व। (११अ० १क०) अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य। सान्नाय्यभाजनावा अमावास्या। (३८अ० ५क०) मैत्रः शरसि सन्ताय्यमाने ॥

एकः ॥ १५२ ॥

इत उत्तरमेकयकाराः संयोगा भवन्तीत्यधिकृतं वेदितव्यम्। अधिकारसूत्रमेतत् ॥

ज्योतिश्श्रवनः श्येनः श्यामꣳ श्यामाकाः श्येतो ज्येष्ठो ज्योग्ज्याच्छ्याति ॥ १५३ ॥

एते संयोगा एकयकारा भवन्ति। अस्वरपूर्वार्थ आरम्भः। स्वरपूर्वास्तु "स्वरपूर्वाश्च यचजाः" इत्यनेनैव सेत्स्यन्ति। कस्वाच्छ्यतीत्येतदधिकमुदाहरणं विहितम्। प्रचुराण्येवोदाहरणानि। (११अ० ३क०) बृहज्ज्योतिः करिष्यतः। (१७अ०

३९क०) दश्च्यवनः। पृतनाषाट्। (१८अ० ५३क०) इन्दुर्दक्षः श्येनऽऋता वा। (१८अ० १३क०) श्यामं च मे लोहं च मे। (१८अ० १२क०) श्यामाकाश्च मे। श्येतो मल्हविः। सारस्वतः। यो ह वै ज्यैष्ठ्यं च श्रैष्ठ्यं च। (३६अ० १९क०) ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासम्। (२९अ० ४०क०) ज्याऽइयर्ठ० समने। (२३अ० ३९क०) कस्त्वाऽऽच्छ्यति। इति विहितान्युदाहरणानि ॥

जुषस्व यविष्ठ्य शोचा यविष्ठ्येति च ॥१५४॥

एतौ द्वौ यविष्ठ्यशब्दसंयोगावेकयकारौ भवतः। (११अ० ७३क०) तज्जुषस्व यविष्ठ्य। (३अ० ३क०) बृहच्छोचा यविष्ठ्य। एताविति किम्। (१७अ० ७६क०) सूर्म्या यविष्ठ ॥

स्येति ण्यत्वं च ॥ १५५ ॥

स्य इत्ययं पदावयवो ण्यत्वं च पदावयवभूतं गृह्यते। एतौ च संयोगावेकयकारौ भवतः। (२३अ० ४७क०) कस्य। (७अ० २९क०) यस्य। (३४अ० ५२क०) हिरण्यम्। (४अ० २५क०) ओण्यो ÷ कविक्रतुम् ॥

स्वरपूर्वाश्च शचजाः समानपदे द्विरुक्ताः ॥१५६॥

स्वरपूर्वाः शकारचकारजकारा एकस्मिन् पदे वर्त्तमाना द्विरुक्ताः सन्त एकयकारा भवन्ति। यथा (१८अ० ७४क०) अश्श्याम तङ्कामम्। (३६अ० २४क०) पश्श्येम शरदः शतम्। (२२अ० २४क०) प्राच्यै दिशे। (१९अ० ६२क०) आच्च्या जानु। (१८अ० ४२क०) भुज्ज्युः सुपर्णः। स्वरपूर्वाः समानपद इति किम्। (३६अ० ३४क०) तच्चक्षुः। (११अ० ७३क०) तज्जुषस्व ॥

व्यञ्जनपराश्च न ॥ १५७ ॥

व्यञ्जनपराश्च शचजाः चशब्दाद्व्यञ्जनपूर्वा वा द्विरुक्ताः सन्तो यकारा न भवन्ति। (८अ० ४०क०) अदृ॑श्श्रमस्य के॒तव॑÷। (११अ० ३७क०) प्र॒श॒स्त॒ द॒र्श॒तम्। अर्च्चीꣳषि। कूर्च्चः। (१०अ० २१क०) वज्र॑ः÷। वर्ज्जयन्ति॥

कश्यपस्यानार्षेये जातूकर्ण्यस्य ॥ १५८ ॥

कश्यपशब्दस्यार्षेयवर्जं जातूकर्ण्यस्याचार्य्यस्य मतेन यकारो न भवति एतदुक्तं भवति कश्यपे वाच्ये द्विरुक्तौ सत्यां यकारो न भवति। यथा (२५अ० ३७क०) अ॒पामु॒द्रो मा॒साङ्क॒श्यप॑÷। अनार्षेय इति किम्। (३अ० ६२क०) त्र्या॒यु॒षञ्ज॒मद॑ग्नेः क॒श्यप॑स्य। अत्र ऋष्यभिधानं कश्यपशब्दो जमदग्न्यादिभिः सहोच्चारणात्। जातूकर्ण्यस्येति किम्। (२४अ० ३७क०) क॒श्श्यपो॑ रो॒हित्। "स्वरपूर्वाश्च शचजाः" इत्यस्यापवादः॥

उच्चैरज्जुमज्जानश्च ॥ १५९ ॥

उच्चैः रज्जुः मज्जानः इत्येतानि पदानि सयकाराणि न भवन्ति। यथा (१६अ० १९क०) उ॒च्चैर्घो॑षाय। वाल्वजीभौरज्जुभिर्युता भवति। रज्जुसन्दानमादाय। (३०अ० ७क०) र॒ज्जु॒स॒र्ज्जम्। (१९अ० ८२क०) अ॒स्थि॒ म॒ज्जान॒म्मास॑रैः। इदमपि "स्वरपूर्वाश्च शचजाः" इत्यस्यापवादभूतम्॥

मर्त्तो वुरीत मर्त्तेष्वग्निः परो मर्त्तस्ते मर्त्त इति च ॥ १६० ॥

एते मर्त्तशब्दाः सयकारा न भवन्ति। यथा (४अ० ८क०) मर्त्तो॑ वुरीत स॒ख्यम्। (१२अ० २४क०) मर्त्तेष्व॒ग्निर॒मृतो॒

निधा॑यि। (२१अ० ५क०) प॒रो मर्त्त॑ ÷ प॒रः॑ श्वा। (२९अ० १८क०) य॒दा ते॒ मर्त्तो॒ऽअनु॑। एत इति किम्। (४अ० १६क०) दे॒वऽआ मर्त्ये॒ष्वा। (३१अ० १७क०) तन्म॑र्त्यस्य। (२१अ० १४क०) सोमो॑ दे॒वोऽअम॑र्त्यः॥

अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम् ॥१६१॥

पदमध्येऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमेषु स्पर्शेषु प्रत्ययेषु विच्छेदमापद्यते। विच्छेदो यम इत्यनर्थान्तरम्। रुक्क्म इत्यत्र "स्वरात्संयोगादिः" इत्यादिना ककारस्य द्विर्भावे कृतेऽनेन सूत्रेण द्वितीयस्य ककारस्य यम इत्ययं कार्य्यक्रमः क्रियते। यथा (८अ० ४क०) य॒ज्ञः॑। जकारयमौ ञकारश्च संयोगः। दद्ध्ना। दकारधकारयमौ नकारश्च संयोगः। अन्तःपद इति किम्। (२०अ० ४५क) त्मन्या॑ सम॒ञ्जन्। अत्र द्विरुक्त्यभावात्तकारमकारौ संयोगः॥

ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोषः ॥ १६२ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण यमापत्तिं विधायाधुना यत्र यमा नेष्यन्ते तत्र दोषमाह। ऊष्मभ्यः परेषु पञ्चमेषु "ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः" इत्यनेन सूत्रेण पञ्चमानां स्पर्शानां द्विरुक्तौ कृतायां प्रथमानां स्पर्शानां यमापत्तिः सम्भवति स चात्र दोषः॥

स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शात् ॥ १६३ ॥

स्फोटनं च स्पर्शानां दोषमापद्यते ककारवर्गे परभूते। स्फोटनं नाम पिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणं स्फोटनाख्यो दोषो वा न दोषः। यथा (१३अ० २०क०) काण्डा॑त् काण्डात्। (७अ० २६क०) वष॑ट् कृतम्। (१९अ० ८५क०) य॒क्ष॑त् क्लो॒मान॑म्।

यथा सूत्रकारप्रस्थानं तथा स्फोटनं दोषः "स्वरात्सँयोगादिः" इति द्विरुक्तेर्विधानं न च स्फोटने सति द्विरुक्तिः सम्भवति। तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन "यमान्विद्यादयस्पिण्डान् सान्तस्थान्दारुपिण्डवत्। अन्तस्था यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत्"। यथाऽयस्पिण्डादीनामाश्लेषस्तथैतेषां व्यञ्जनानामिति श्लोकार्थः॥

स्वरात् स्वरे समानपदे जोयन्नतु ऋकारे ॥१६४॥

वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वसूत्रादिहानुवर्त्तते। स्वरात्परो जकारो वा यकारमापद्यते। स्वरे परभूते समानपदे न तु ऋकारे परे। यथा (१३अ० ५१क०) अ॒जो ह्य॒ग्नेरज॑निष्ट। स्वरादिति किम्। (१०अ० २४क०) अ॒जा गो॒जाः। स्वर इति किम्। (१८अ० ४२क०) भु॒ज्युः। (२अ० ८क०) आज्ज्य॑म्। समानपद इति किम्। (१७अ० ३४क०) तदिन्द्रे॑ण जयत। नत्वृकार इति किम्। (२२अ० ७क०) वि॒जृम्भ॑माणाय॥

ख्यातेः खयौ कशौ गार्ग्यः सक्ख्योक्ख्यमुक्ख्यवर्जम्॥ १६५॥

ख्या प्रकथन इत्यस्य धातोः खकारयकारौ संयोगमाहुः केचित्। यथा (११अ० २०क०) वि॒ख्याय॒ चक्षु॑षा। आख्यातम्। ककारशकारौ संयोगार्थं गार्ग्य आह। विक्शाय चक्षुषा। आक्शातम्। एतानि पदानि वर्जयित्वा सक्ख्यम्। उक्ख्यम्। मुक्ख्यम्। अधस्तनयोगे जकारस्य यकारापत्तिरुक्ता या चास्मिन् योगे ख्यातेः क्शापत्तिरुक्ता एते चरकाणां इतरेषां माध्यन्दिनानां न भवत इति॥

त्रिपदाद्यावर्त्तमाने संक्रमः॥ १६६॥

"सꣳहितायाम्" इत्यत आरभ्य संहिताया लक्षणं विधायाधुना पदसंहितालक्षणं विधित्सयेदमाह। त्रिपदप्रभृत्यावर्त्तमाने ग्रन्थे सङ्क्रमो भवति। आवर्त्तमानानि पदानि अतिक्रम्यानावर्त्तमानेन पदेन सह सन्धिर्भवतीत्यर्थः। यथा व॒यम्। स्या॒म॒। पत॑यः। र॒यी॒णाम्। स्वाहा॑। रुद्र॑। यत्। तस्मै॑। ते॒। इन्दो॑। ह॒विषा॑। वि॒धे॒म॒। बर्हि॑षदः। पि॒तरः॒। इन्द्र॑। आ। या॒हि॒। चि॒त्र॒भा॒नो। सु॒ताः)। इ॒मे। त्वा॒यव॑ः। अखी॑भिः। तना॑। पू॒तास॑ः। धि॒या। इ॒षि॒तः)। अयं तावदुत्सर्गः॥

द्विपदैकपदान्यप्यनुवाके ॥१६७॥

द्वे पदे समाहृते द्विपदं एकं च तत्पदं च एकपदं द्विपदानि च एकपदानि च बहुवचनोपदेशात् त्रिवर्त्तमानानि सङ्क्रम्यन्ते। अतिक्रम्यन्त इत्यर्थः। त्रिरावृत्त इति हि वक्ष्यति। वाज॑ः। च॒। मे॒। प्र॒स॒वः)। प्र॒य॒तिः)। एकपदे यथा (१४अ० १४क०) मा। छन्द॑ः। प्र॒मा। प्र॒ति॒मा। अनुवाक इति किम्। (१अ० २क०) वसो॑ः। प॒वित्र॑म्। असि॒। द्यौःऽ। पृ॒थि॒वी। (१अ० १६क०) कु॒क्कु॒टः)। अ॒सि॒। त्रिरावृत्त इति किम्। (४अ० ११क०) व्र॒तम्। कृ॒णु॒त॒। व्र॒तम्। कृ॒णु॒त॒। (७अ० २०क०) सोम॑ः। प॒व॒ते॒। सोमः। प॒व॒ते॒। (१अ० १क०) इ॒षे। त्वा॒। ऊ॒र्ज्जे। त्वा॒॥

अनन्तरे ॥ १६९ ॥

उभयोरपि योगयोरयं योगविशेषः। "त्रिपदाद्यावर्त्तमान" इति यदुक्तं तदनन्तरे पुनरुक्ते भवति। आनन्तर्य्यं चार्थकृतं शब्दकृतं च गृह्यते। यत्रानन्तरोऽर्थो व्यवहितो वा बुद्धौ विपरिवर्त्तते तदर्थकृतमानन्तर्य्यम्। यथा (२अ० ३क०)

गन्धर्वः। त्वा। विश्वावसुः। परि। दधातु। अरिष्टैः। यजमानस्य। परिधिः। अस्नि। अग्निः। इडः। ईडितः। इन्द्रस्य। बाहुः। असि। दक्षिणः। मित्रावरुणौ। त्वा। अनन्तरेऽर्थे एतदुदाहरणम्। व्यवहिते तु। यथा (१३अ० २३क०) मधु÷। च। माधवः। च। वासन्तिकौ। ऋतू। (१४अ० ५क०) शुक्रः। शुचिः÷। ग्रैष्मौ। स्वयमाहरणाद्यासु एवं स्वमहर्षिणा प्रथमादिचितिषु कृतव्योपधाने दृष्टासु कण्डिकासु अर्थकृतमानन्तर्यं द्रष्टव्यम्। शब्दकृतं तु यथा (१अ० १४।१५क०) हविष्कृत्। आ। वहि। कुक्कुटः। असि "द्विपदैकपदान्यप्यनुवाके" इत्यत्रार्थानन्तर्यमुच्यते। यथा (१अ० ६क०) कः। त्वा। युनक्ति। सः। कस्मै। तस्मै। (११अ० २४क०) त्वम्। अग्ने। युभिः÷। आशुशुक्षणिः। (१२अ० ६६क०) याः। ओषधीः। पूर्वाः÷। जाताः। अत्र या इत्येतदोषधिविषयं पदम्। याः फलिनीरित्येतदपि ओषधिविषयं तदर्थव्यवधानान्न लुप्यते। अतो याः। फलिनीः। अफलाः। इत्यत्र सन्निधानाल्लुप्यते। यद्येवं अपप्याः। याः। पुष्पिणीः। इत्यत्र कस्माद्या इत्येतत्पदं न लुप्यते शृणु। (१२अ० ८०क०) याः। फलिनीः। याः। अफलाः। याः। अपुष्पाः। याः। च। पुष्पिणीः। एवं चत्वारोऽत्र याःशब्दा अर्थदृष्टा भवन्ति। तत्र प्रथमस्य द्वितीयेन सम्बन्धः। तृतीयस्य चतुर्थेन सम्बन्धः। तत्र तृतीयं या इत्येतत्पदं न विद्यत इत्येतस्य ख्यापनार्थं चतुर्थं न लुप्यते या इत्येतत्पदम्। शब्दानन्तर्यं तु यथा (२८अ० २क०) अश्विभ्यामित्यस्य सरस्वत्यै। इन्द्राय। स्वाहा। इन्द्रवत्। यः। ते। (३७अ० ६।७क०) द्विषः। सपत्नः÷। प्राहि। मधु। गर्भः÷। देवानाम्॥

अपराङ्गे ॥ १७० ॥

अपरस्य अन्यस्याङ्गभूते पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति। यथा (४अ० ६क०) स्वाहा। यज्ञम्। मनसः। उरोः। अन्तरिक्षात्। द्यावापृथिवीभ्याम्। वातात्। आ। रभे। अत्र स्वाहाकारः अपराङ्गम्। अपराङ्गत्वाल्लोपः। अपराङ्ग इति किम्। (४अ० ७क०) स्वाहा। चाकॢत्यै। प्रयुजे। अयं च स्वाहाकारः अपराङ्गं न भवति केवलत्वात्॥

अक्षरविकारे ॥ १७१ ॥

न विद्यते स्वरविकारो यस्मिन् पुनरुक्ते तदक्षरविकारं पुनरुक्तं तस्मिन् पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति। यथा (१अ० ३१क०) तेजः। असि। शुक्रम्। अमृतम्। धाम। नाम। अक्षरविकार इति किम्। (१अ० २७क०) सुम्ना। च। असि। शिवा। च। असि। स्योना। (२०अ० १०क०) देवाः। यज्ञम्। अतन्वत। भेषजम्। (३०अ० १३क०) यत्। पुरुषेण। हविषा। देवाः। यज्ञम्। अतन्वत॥

अलिङ्गविकारे ॥ १७२ ॥

लिङ्गविकारो न विद्यते यस्मिन् पुनरुक्ते तदतिक्रम्यते। यथा (१४अ० १८क०) अग्नेः। भागः। असि। दीक्षायाः। आधिपत्यम्। ब्रह्म। स्तृतम्। विवृत्। स्तोमः। इन्द्रस्य। विष्णोः। क्षत्रम्। पञ्चदशः। अत्र स्तृतशब्दो नपुंसकविषयो नोऽतिक्रम्यते। अलिङ्गविकार इति किम्। (१४अ० २०क०) आदित्यानाम्। मरुताम्। गर्भाः। स्तृताः। देवस्य। सवितुः। बृहस्पतेः। समीचीः। दिशः। स्तृताः। एकत्र शब्दः पुरुषविषयः। एकत्र स्त्रीविषयो नो गृह्यतेऽपि

न लुप्यते। १२अ० १०२क०) सम्। ते। पर्याएसि। सम्। कँ। यन्तु। वाजाः। वृणयानि। अत्र त्रयाणां समशब्दानां मध्ये प्रथमो नपुंसकविषयो द्वितीयः पुरुषविषयोऽतो गृह्यते। द्वतीयो नपुंसकविषय एव अतो लिङ्गस्याभेदादतिक्रम्यते॥

असमाने॥ १७३॥

असमानविषये आवर्त्तमाने पुनरुक्ते संक्रमो भवति। यथा (८अ० २०क०) आयु÷। यज्ञेन। कल्पताम्। प्राणः। चक्षु÷। श्रोत्रम्। पृष्ठम्। अत्र आयुरादयो यज्ञक्लृप्तेरसमानाः। असमान इति किम्। यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्। अत्र यज्ञो यज्ञेनेति। यज्ञक्लृप्तेः समानोऽतो गृह्यते॥

विराट्वत्ते॥ १७४॥

विराट्वत्ते पुनरुक्ते संक्रमो भवति। "द्विपदैकपदान्यप्यनुवाके" इत्यस्यायं शेषः। यथा (१४अ० १७क०) इषे। ऊर्जे। रथै। पोषाय। आशुः। त्रिवृत्। विराट्वत्त इति किम्। (१अ० १क०) इषे। त्वा। ऊर्ज्जे। त्वा। वायवे÷॥

गूढे॥ १७५॥

गूढेऽपि विराट्वत्ते सङ्क्रमो भवति। गूढं नाम यत्र द्वतीयपदस्याद्यत्तिरनुषङ्गापेक्षितत्वात्पदस्याध्यस्तनपदानुषङ्गेण भवति। यथा (८अ० २२क०) इयम्। ते। राट्। यन्ता। असि। यमनः। ध्रुवः। धरुणे÷। अत्रासिशब्दो यन्ता ध्रुव इत्यनयोः पदयोः सँलग्नः प्रथ्यते। यमनधरुणपदयोस्तु अनुषज्यते। अनुषङ्गापेक्षिणौ हि तौ। अतः स एवं गूढश्चतुरावर्त्तमानः श्रुत्या विराट्वत्ते व्यतिक्रम्यते। गूढ इति किम्। १अ० १क०) इषे। त्वा। ऊर्जे। त्वा॥

पदसमूहे ॥ १७६ ॥

पदसमूहः पदसङ्घातः। यत्रैकादि पदं बहु कृत्वा आवर्त्तते स पदसमूहोऽत्राभिप्रेतः। "त्रिपदाद्यावर्त्तमानः" इत्यनेनैवेतरस्य गतार्थत्वात्। यथा (१६अ० १७क०) शतरुद्रियाध्याये। नमो॒ हिर॑ण्यबाहवे सेना॒न्न्ये॑। (१८अ० १क०) वाज॑ः। च॒। मे॒। प्र॒स॒वः॒। प्र॒य॒तिः॒। ननु स्व॒रिति॒ स्व॒ः। च॒। मे॒। य॒ज्ञे॑न। कल्पताम्। इत्यत्र कस्मान्न लोपो भवति। शृणु। अविकारार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यति। तेन सूत्रेणेह पुनरुक्तं गृह्यते। एवमर्थविशेषात् पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति। अर्थसामान्यात् पुनरुक्तस्यातिक्रमः। तथा चोक्तम्। द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्त्तृभेदैः पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति। आह च। पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

सꣳहितायाम् ॥ १७७ ॥

आर्ष्यां च संहितायां पुनरुक्ते आवर्त्तमाने सङ्क्रमो भवति। यथा (१२अ० ५४क०) लो॒कन्ताऽइन्द्र॑म्। (३२।३।२४ अ० १०।११।१२।१३क०) हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भऽइत्ये॒षः (१२अ० १०२क० मा मा॑ हिꣳसी॒दित्ये॒षा (८अ० ३६।३७क०) यस्मा॒न्न जा॒तऽइत्ये॒षः)। एवं च कृत्वा ब्रह्मयज्ञसंहितायां गलिता ऋचोऽध्येतव्याः। ब्रह्मयज्ञसंहितायाः परिपूर्णतायै इति बोध्यम् ॥

अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १७८ ॥

एवमधस्तादर्थनिबन्धनं पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्त्वाथेदानीं संहितार्थमाह। संहिताऽवसानार्थं च न पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति। यथा आकू॑त्यै। प्र॒युजे॑। अ॒ग्नये॑। स्वाहा॑।

मे॒धायै॑। मन॑से। दी॒क्षायै॑। तप॑से। सर॑स्वत्यै। पष्णे। अ॒ग्नये॑। स्वाहा॑। अग्नये स्वाहेत्येतदत्र पुनरुक्तमवसानार्थं गृह्यते। बृह॒स्पत॑ये। ह॒विषा॑। वि॒धे॒म॒। स्वाहा॑। नात्रावसानादन्यत्प्रयोजनमस्तीति॥

अविकारार्थं च॥ १७९॥

पदाविकारज्ञापनार्थं च पुनरुक्तं गृह्यते। यथा (२२अ० २७क०) इ॒षाय॑। ऊ॒र्जाय॑। स्व॒रिति॒ स्व॒ः। स्वाहा॑। मद्ध्र्ने॑ व्य॑श्नु॒विने॑। अत्र स्वरित्येतस्य पदस्य परतो यत् स्वाहाकारस्य ग्रहणं तदविकारार्थम्। यदिह स्वाहाकारो लुप्यते। तदा क्रमसंहितायामप्यस्य पदस्य विकारः स्यात्। स्व॑र्मू॒द्ध्र्ने। मू॒द्ध्र्ने व्य॑श्नु॒विने॑। तथा च सति दृष्टरेफत्वादस्य पदस्य क्रमसंहितायां वेष्टको न स्यात्। अतः पदक्रमसंहिताया विकारार्थं स्वाहेत्यस्य पदस्य ग्रहणम्॥

उत्सर्गश्च॥ १८०॥

उत्सर्गः परित्यागः। परित्यागश्चाधस्तनसूत्रविहितस्य लक्षणस्य भवति केषाञ्चिदाचार्य्याणां मतेन। यथा स्व॑र्मू॒द्ध्र्ने। मूद्ध्र्ने व्य॑श्नु॒विने॑। एवं च कृत्वा विकल्पेनैतल्लक्षणम्॥

क्रमः स्मृतिप्रयोजनः॥ १८१॥

क्रम इत्ययमधिकार आऽध्यायपरिसमाप्तेः। संहिताध्ययने प्रयोजनं प्रसिद्धम्। यज्ञे स्वाध्याये च संहितायाः सम्बन्धात पदाध्ययने संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोजनमिति गम्यते। उक्तं च भाष्यकारेण "पदानि स्वं स्वमर्थङ्गमयन्तीति"। पदानि स्वं स्वमर्थमभिधाय चित्तवृत्तिव्यापाराण्यर्थमवगमयन्ति। अथेदानीं पदार्था अवगताः वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदपूर्वकं

पदार्थपरिज्ञानं पदार्थपरिज्ञानपूर्वकवाक्यार्थपरिज्ञानं दर्शयति। एवं संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम्। न तथा क्रमपाठ इत्यत आह। स्मृतिः प्रयोजन इति। स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः। संहताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च। प्रयोजनदिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता। प्रयोजनानि तु अस्यान्यानि बह्वनि यथा द्वयोद्वयोः पदयोर्वर्णसंहितोदात्तादिस्वरसंहिता च क्रमं मुक्त्वा नान्येन ज्ञायते। संहितावसानं च। उक्तमं चैतत्। पदकारणं क्रमः, क्रमणं क्रमः, सम्मानं च शिष्टानां मध्ये क्रमं करोति। व्याकरणस्मृतिश्च क्रमाध्यायिनि प्रत्ययं विदधाति। तदधीते तद्वेद इत्युपक्रम्य "क्रमादिभ्यो वुन्निति" अत्र क्रममधीते क्रमकः। पदमधीते पदकः। सिद्धक्रमस्याध्ययनं दर्शयति। अतो हि क्रमो बहुप्रयोजनवान्॥

द्वे द्वे पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमाऽवसानादपृक्तवर्जम्॥ १८२॥

द्वे द्वे पदे सन्दधाति कथं सन्दधाति उत्तरेणोत्तरं पदं सन्दधाति। ततस्तेनान्यदुत्तरमेवमवसानं यावत् अपृक्तं वर्जयित्वा। अपृक्ते वक्ष्यति। यथा (३अ० ४क०) उपोत्त्वा। त्वाऽग्ने। अग्ने हविष्मतीः। हविष्मतीर्घृताचीः। घृताचीर्यन्तु। यन्तुहर्य्यत। हर्य्यतेति हर्य्यतः। अपृक्तमिति किम्। (२४अ० २२क०) सोमाय हर्ष्टः सान्। हर्ष्टः सानालभते। आलभते। (१अ० १क०) कर्मण्याऽग्न्याधेयम्। आग्न्याधेयम्। ग्न्याधेयमग्नये। (१२अ० २७क०) उदुत्त्वा। ऊँऽइत्यूँ। त्वा। विश्वे। (७अ० ४१क०) उदुत्यम्। ऊँऽइत्यूँ। त्यम्।

जा॒तवे दसम्। (११अ० ३०क०) तमु॑त्वा। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। त्वा॒। द॒द्ध्यङ्।

अपृक्तमध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥१८३॥

अपृक्त आकार उकारश्च अपृक्त एषां मध्य इत्यपृक्तमध्यानि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। लम्बकर्णवत्। त्रीणि मध्यानि स त्रिक्रमो भवति। यथा (२४अ० २२क०) सोमाय॑ ह॒र्ठ॒०सान्। ह॒र्ठ॒०सानाल॑भते। आल॑भते। (१अ० १क०) कर्म॒ण॑ऽआप्या॑यध्वम्। आप्या॑यध्वम्। (११अ० २७क०) उदु॑त्वा। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। त्वा॒ विश्वे॑। (११अ० २९क०) त॑मु त्वा। ऊँ॒ इत्यूँ॑। त्वा॒ द॒ध्यङ्॥

पुनराकारेणोत्तरम् ॥ १८४ ॥

आकार उकारश्चापृक्तौ तयोरुकारस्य प्रगृह्यत्वादुपरिष्टाद्वेष्टकं वक्ष्यति। आकारस्य यद्वक्तव्यं तदाह त्रिक्रमं कृत्वा पुनराकारेणोत्तरं पदं सन्दधाति। यथा सोमा॑य ह॒र्ठ॒०सान्। ह॒र्ठ॒०सानाल॑भते। आलभ॑ते। कर्म॑ण॒ऽआप्या॑यध्वम्। आप्या॑यध्वम्॥

मोषूणाभीषुणौ च ॥ १८५ ॥

एतौ त्रिक्रमौ भवतः। यथा (३अ० ४५क०) मोषूण॑÷। मोऽइति॒ मो। सु न॑÷। न॒ऽइ॒न्द्र॒। (२७अ० ४०क०) अ॒भी षुण॑÷। सुन॑÷। न॒ः सखीनाम्॥

चत्वार्य्यपृक्तपूर्वे नकारपरे सौ ॥१८६॥

चत्वारि पदानि सन्दधाति सुइत्येतस्मिन् पदेऽपृक्तपूर्वे नकारपरे च। यथा (११अ० ३९क०) ऊ॒र्द्ध्वऽऊ॒षुण॑÷। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। सु न॑÷। न॒ऽऊ॒तये॑। (१७अ० ७७क०) ए॒ता॒दृक्षा॑सऽऊ॒षुण॑÷। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। सु न॑÷। न॒ः स॒दृक्षा॑सः। (२०अ०

७२क०) गोम॑दू॒षुणा॑सत्या। गोम॒दिति॒ गो। मत्॑। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। सुना॑सत्या। ना॒स॒त्याश्वा॑वत्॥

मकारपरे चैके॥ १८७॥

सु इत्येतस्मिन् पदे अपृक्तपूर्वे मकारपरे च एके आचार्य्याश्चत्वारि पदानि सन्दधति। यथा (२१अ० ४क०) म॒हीमूषु मा॒तर॑म्। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। सु मा॒तर॑म्। मा॒तर॑ꣳ सुव्र॒ताना॑म्। मकारपर इति जघन्यश्चायमेकीयः पक्षः। यतश्चतुःक्रमेषु सर्वेषु पूर्वो भावी उत्तरं सुपदं ततो नकारादिपदम्। यथा गोम॑त्। ऊ॒। सु। ना॒स॒त्येति। तत्र उकारो भावी सुपदस्य षत्वे निमित्तम्। सुपदे षत्वं नकारादौ पदे णत्वे निमित्तम्। तत्र यदि चतुःक्रमो न स्यात्तर्हि णत्वं विहन्येत। ततस्तु आर्षी संहिता न स्यात्। चतुःक्रमे तु सा स्मृता भवति। न च कश्चिदिह सुशब्दं विना मकारादेः पदस्य विकारः सम्भवति। अतस्त्रिक्रम एवायम्। म॒हीमूषु। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। सु मा॒तर॑म्। एवं त्रिक्रमेष्वपि प्रयोजनान्यन्वेष्टव्यानि॥

पुनः सुपदेनोत्तरम्॥ १८८॥

यत्र सुपदनिमित्तस्त्रिक्रमश्चतुःक्रमो वा कृतस्तत्र पुनः सुपदेनोत्तरं पदं सन्दधाति। यथा (३अ० ४५क०) मो षूण॑ः। मोऽइति॒ मो। सुन॑ः। (२७अ० ४०क०) अ॒भी॒षुण॑ः। नः॒ सखी॑नाम्। (२०अ० ७२क०) गोम॑दूषुणा॑सत्या। गोम॒दिति॒ गो। म॑त्। ऊँ॒ऽइत्यूँ॑। सु ना॒स॒त्या॒॥

पूर्वस्योत्तरसꣳहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य॥ १८९॥

एवं द्वित्रिक्रमाद्यनन्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह। पूर्व-

स्योत्तरपदस्य त्रिपदचतुःक्रमसम्बद्धस्य सतः पश्चात् स्वितोपस्थितं कर्त्तव्यम्। स्वितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते। यथा (१अ० १क) अश्ठंतमाय कर्मणे। अश्ठंतमायेति अश्ठं। तमाय। (३अ० ११क०) उपप्रयन्तोऽअध्वरम्। उपप्रयन्तऽइत्युप। प्रयन्त ÷। एतच्च पदप्रदर्शनार्थं क्रियते॥

सुपदे शाकटायनः॥ १९०॥

सुपदे स्वितोपस्थितं शाकटायन आचार्यो मन्यते। पूर्वस्योत्तरसर्ठंहितस्येति वर्त्तते। यथा (३अ० ४५क०) मो षूण ÷। मोऽइति मो। स्वितिसु। (१०अ० ७२क०) गोमदूषुणोसत्या। गोमदिति गो। मत्। ऊँऽइत्यू। स्वितिसु। एतच्च पदस्वरूपज्ञापनार्थं विनापि वेष्टकेन पदस्वरूपं ज्ञायते इति शाकटायनमतं न साधीयः॥

अन्तःपददीर्घीभावे॥ १९१॥

पूर्वस्योत्तरसर्ठंहितस्य स्वितोपस्थितमिति वर्त्तते। पदमध्ये दीर्घीभावोऽन्तःपददीर्घीभावस्तस्मिन्नन्तःपददीर्घीभावे पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्वितोपस्थितं कर्त्तव्यम्। यथा (३३अ० २८क०) मामहन्तामदितिः। ममहन्तामिति ममहन्ताम्। (३४अ० २१क०) साट्न्युं विट्थुम्। मट्न्युमिति सट्न्युम्॥

विनामे॥ १९२॥

पूर्वस्योत्तरसर्ठंहितस्य स्वितोपस्थितमिति वर्त्तते। विनामशब्देन दन्त्यस्य मूर्द्धन्यभाव उच्यते। विनामश्चैष इत्यंभूतो यज्ञते। यत्र निमित्तनैमित्तिकावेकपदस्थौ भवतः पूर्वपदस्य विनामि उत्तरपदसंहितस्य स्वितोपस्थितं कर्त्तव्यम्। यथा (२६अ० १७क०) सिषासन्तो वनामहे। सिसासन्त-

ऽइति॒ सिसा॑सन्तः । (१९अ० २क०) सु॒षाव॒ सोम॑म् । सु॒सावेति॑ सु॒साव॑ ॥

प्रगृह्ये ॥ १९३॥

"प्रगृह्यम्" इत्यधिकृत्य यद्विहितं तस्यायं विधिः । पूर्वस्योत्तरसꣳहितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पूर्वे प्रगृह्ये उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३अ० ८३क०) इन्द्रा॑ग्नीऽअ॒पात् । इन्द्रा॑ग्नी॒ऽइतीन्द्रा॑ग्नी । (१२अ० २७क०) उदु॑त्त्वा । ऊँ॒ऽइत्यूँ॑ । त्वा॒ विश्वे॑ (१३अ० ७क०) अ॒मी रो॑च॒ने । अ॒मीऽइत्य॒मी । रो॒च॒ने दि॒वः ॥

रिफिते निरुक्ते ॥ १९४ ॥

"विसर्जनीयो रिफितः" इत्यस्मिन्नधिकारे यानि रिफितानि पदानि विहितानि तेषामत्र ग्रहणम् । "पूर्वस्योत्तरसꣳहितस्य स्थितोपस्थितम्" इति वर्त्तते । सप्तमीकृतविभक्तिव्यत्ययम् । पूर्वे रिफिते पदे निरुक्ते संहितायामनिर्ज्ञातरेफे उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (७अ० ५क०) अ॒न्तस्ते॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । ते॒ द्यावा॑पृथि॒वी । (२६अ० २०क०) नेष्ट॒ः पिब॑ । नेष्ट॒रिति॒ नेष्ट॑ः । पिब॑ऽऋ॒तुना॑ । सर्वे एते वेष्टकाः पदप्रकृतिज्ञापनार्थाः ॥

अवसाने च ॥ १९५ ॥

"विरामोऽवसानम्" इत्युच्यते । अवसाने विरामे स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । संहितावसानज्ञापनार्थम् । (३अ० २क०) अ॒ग्नये॑ जा॒तवे॑दसे । जा॒तवे॑दस॒ऽइति॑ जा॒त । वे॑दसे ॥

यथासमाम्नातं क्रमावसानꣳ सङ्क्रमेषु ॥ १९६ ॥

अवसाने सन्धिः सङ्क्रम इत्युच्यते। गलत्पदमतिक्रम्या-गलता सह सन्धानं सङ्क्रमः। क्रमसन्धिविषयभूतेषु येन प्रकारेण क्रमावसानं परिपठितं तेनैव भवति। यथा (१अ० २।३क०) वि॒श्वधा॑ ÷ पर॒मेण॑। ह्वा॒र्षी॒च्छ॒तधा॑रम्। अधस्तनसूत्रापवादः॥

वृद्धँ वृद्धिः॥ १९७॥

इत्युक्तार्थम्॥

इति कात्यायनकृते प्रातिशाख्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥

पञ्चमोऽध्यायः॥

समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमकालः॥ १॥

संहितापदलक्षणं वक्तव्यमिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनेनाचार्य्येण तत्र संहितायामित्यधिकृत्य "पदान्तपदाद्योः सन्धिः" इत्यादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तं तथा "क्रमः स्मृतिप्रयोजनः" इत्यादिना ग्रन्थेन क्रमलक्षणमुक्तम्। तथा "अर्थः पदम्" इति पदलक्षणमुक्तम्। स्वरश्च "स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्" इत्यनेनाध्यायेन विहितः। अर्थविशेषाच्चतुःप्रकारं तत् पदं भवतीत्युपरिष्टाद्वक्ष्यति। "क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्। सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरण" इति तत्राख्यातं भवति। यथा पाहि। रक्ष। यज। यच्छेति। उप-

सर्गा भवन्ति यथा । "परोषापावप्रतिपरी" त्यादयः । निपाता भवन्ति । यथा । "वा च कमुचितसमस्मात्" इत्यादयः । नाम त्रिप्रकारं भवति । कृत्तद्धितसमाससंज्ञाभेदेन भिन्नम् । कृतः । यज्ञः । वेदः । याज्या । भूतिः । तद्धिताः । आग्नेयः । अग्नीषोमीयः । ऐन्द्राग्नः । वैश्वदेवः । समासा भवन्ति यथा विश्वकर्मा विमनाः । बिहायाः । मदड् । तत्र समासपदेऽवग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्बह्वनां वा परस्पराकाङ्क्षया सम्बद्धानां यत्र द्वित्रादिपदसमूहोच्चारणं स समासः । स च समासश्चतुःप्रकारो भवति । यथा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । यथा समभूमि । विषुरूपम् । अन्तःपदम् । अनुरूपम् । उत्तरप्रधानस्तत्पुरुषः । यथा अघर्यठंसः । व्रतपते । आखुरेष्ठः । उपप्रयन्तः । उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः । यथा अग्नीषोमौ । इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । दोषातपसोः । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः । यथा अनमीवाः । कृष्णग्रीवाः । शितिकक्षः । एवमेतस्मिंश्चतुःप्रकारेऽपि समासपदेऽवग्रहो भवति । द्वयोः पदयोः पृथग्ग्रहणमवग्रहः । नाना ग्रह इत्यर्थः । स च स्रुक्समकालो स्रुक्चरतुल्यकालो भवति । यथा (४अ० १क०) स्रुक्स्रुवाभ्यामित्यृक् । सामाभ्याम् । मन्तरन्तऽइति सम् । तरन्तः । अधिकारस्त्वत्रमितत् ॥

तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥२॥

तरतमयोश्च प्रत्ययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्रहो भवति । न चेदक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासन्नो भवति । यथा (१८अ० १०क०) पूर्णतरमिति पूर्णं । तरम् । (१अ० ८क०) वक्षितममिति वक्षि । तमम् । सक्षितममिति सक्षि । तमम् ।

अतिशय इति किम्। (१८अ० ८क०) कारोतरेण दधतः। (१८अ० ८क०) यदा पिपेष मातरम्। अदक्षिणप्रत्यासङ्ग इति किम्। (१५अ० ५क०) द्यावापृथिव्योदक्षिणं पार्श्वं विश्वेषान्देवानामुत्तरम्। असमासार्थ आरम्भः॥

वीतमहूतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधातमाः पूर्वेण ॥ ३ ॥

एतानि पदानि तमपः पूर्वेण पदेनावग्रह्यन्ते। वीतम यथा (११अ० ३४क०) देववीतमऽइति देव। वीतमः। (१अ० ८क०) देवहूतममिति देव। हूतमम्। (६अ० २८क०) इन्द्राय। सुषूतमम्। सुसूतममिति सु। सूतमम्। (८अ० २९क०) सः। सुगोपातमऽइति सु। गोपातमः। (२६अ० २०क०) रत्न धातममिति रत्न। धातमम्। (२७अ० १४क०) वसुधातमऽइति वसु। धातमः॥

सर्पदेवजनेभ्यश्च ॥ ४ ॥

सर्पदेवजनेभ्य इत्येतच्च पदं पूर्वेण पदेनावग्रह्यते। यथा (३०अ० ६क०) सर्पदेवजनेभ्यऽइति सर्प। देवजनेभ्यः। उपरिष्टाद्वक्ष्यति "बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा" इत्यस्यापवादः॥

तूणवध्मस्युत्तरेण ॥ ५ ॥

तूणवध्मस्येत्येतत्पदं उत्तरेण पदेनावग्रह्यते। यथा (३०अ० १८क०) क्रोशाय। तूणवध्मस्यिति तूणव। ध्मस्॥

रायस्पोषदे विजावेति च ॥ ६ ॥

रायस्पोषदे विजावा इत्येते च पदे चशब्दादुत्तरेण पदेनावग्रह्येते। यथा (५अ० १क०) रायस्पोषदऽइति रायस्पोष।

दे। (१२अ० ४४क०) स्यात्। न्। नुः। सूनुः। तन्यः। विजा-वेति वि। जावा ॥

बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥ ७ ॥

बह्वनि पदानि यत्र तद्बहुप्रकृतिपदं तत्र आगन्तुना पर्वणा समासलक्षणेन यत्पश्चात्कालिकं पदं भवति तेनावग्रहो भवति। यथा (३१अ० १९क०) प्र जापतिरिति प्र जा। पतिः। (१३अ० २९क०) प्र जापतिगृहीतयेति प्र जापति। गृहीतया। समासलक्षणेन यदाऽऽगन्तुकं पदं तदिह गृह्यते न तु पाठेन तेनैतद्भवति। यथा (३अ० ३७क०) सुप्र जाऽइति सु। प्र जाः। (२९अ० ५क०) सुप्रायनाऽइति सु। प्रायनाः ॥

तद्धिते तद्धिते न्यायसंहितं चेत् ॥ ८ ॥

तद्धितीत्यत्र एकस्य वतिशब्दस्य तन्त्रेणोच्चारणं द्रष्टव्यम्। तद्धिते मत्वर्थीये तद्धिते वतौ च परभूतेऽवग्रहो भवति न्याय-संहितं व्याकरणशास्त्रोक्तसन्धिमत् पदं चेद्भवति। यथा (१३अ० २६क०) मधुमदिति मधु। मत्। (८अ० ५७क०) हिरण्य-वदिति हिरण्य। वत्। वतौ खल्वपि यथा (११अ० १०क०) वरिष्ठाम्। अनु। मँवतमिति मम्। वतम्। तद्धितीति किम्। (३१अ० ३क०) एतावान्। अस्य। महिमा। न्यायसंहित-मिति किम्। (६अ० २८क) ऊर्ज्स्वन्तम्। (६अ० २८क० पयस्वन्तम्। (७अ० ३६क०) मरुत्वन्तम् ॥

अस्त्वन्त्वातातिषु च ॥ ९ ॥

अस्। त्वम्। त्वा। तातिः। एतेषु तद्धितेषु अवग्रहो भवति। अस् यथा (२३अ० ५०क०) कर्ति। होतारः। ऋत-ऽइत्यृतु। अः। त्वम् यथा (३१अ० १७क०) मर्त्यस्य। देव-त्वमिति देव। त्वम्। त्वा यथा (६अ० १८क०) देवेति देव।

वा। यन्तम्। तांति यथा (७अ० ११क०) ज्येष्ठतांतिमिति ज्येष्ठ। तांतिम्॥ बर्हिषदम्॥

धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे॥ १०॥

प्रातिपदिकं सुब्धातुर्भवतीति कृत्वा यकार उपादीयते स धात्वर्थो यकारः "सुप आत्मनः क्यच्" इत्यादिभिः सूत्रैर्यो विहितः स इह गृह्यते। तस्मिन् धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वरपूर्वेऽवग्रहो भवति। यथा (२०अ० ३८क०) वृषायमाणः। वृषयमाणऽइति वृष। यमाणः। (३अ० २६क०) अघायतः। अघयतऽइत्यघ। यतः। धात्वर्थ इति किम्। (२८अ० १२क०) यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः। स्वरपूर्व इति किम्। (२१अ० ५२क०) इन्द्राय पच्यते मधु। वाचयति। रूपोदाहरणम्॥

वाऽसो च भूतकाले स्वरेण क्रखादनृषि॥ ११॥

वांसो च प्रत्यये परभूतेऽवग्रहो भवति। भूतकालार्थाभिधायिनि स्वरेण क्रखात् स्वराद्वा खात्परभूते स्वरेण वा क्रखेनोपहिते। एवं तृतीया पञ्चम्यर्थे इति विभक्तिव्यत्ययेन योजना। अनृषि वाऽसो ऋषिपरभूतेऽवग्रहो न भवति। यथा (८अ० १८क०) यच्चिवाऽसऽइति यच्चि। वाऽस÷। (८अ० १९क०) पप्रिवाऽसऽइति पप्रि। वाऽस÷। (९अ० १८क०) सस्मृवाऽसऽइति सस्मृ। वाऽस÷। भूतकाल इति किम्। (१७अ० ६३क०) सुविद्वाऽसऽइति सु। विद्वाऽस÷। स्वरेण क्रखादिति किम्। जिगीवाऽस÷। स्वरादिति किम्। (११अ० ३२क०) चिकित्वान्त्सादय। अनृषीति किम्। (७अ० ४४क०) सूर्य÷। आत्मा। जगतः। तस्थ÷॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमर्त्तुभ्यस्था ॥ १२ ॥

एभ्यः परस्थाप्रत्ययोऽवगृह्यते । प्रत्न यथा (७अ० ११क०) प्र॒त्नथेति प्रत्न॒था । (७अ० ११क०) पू॒र्वथेति॑ पू॒र्व । था॑ । (७अ० ११क०) वि॒श्वथेति॑ वि॒श्व । था॑ । (७अ० ११क०) इ॒मथे॒ती॒म । था॑ । (२०अ० ५८क०) ऋ॒तुथेत्यृ॑तु । था । इन्द्र॑ ÷ । वन॒स्पति॑ ÷ । श॒श॒मा॒नः) । प॒रि॒स्रुतेति प॒रि । स्रुता॑ ॥

ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्यये ॥ १३ ॥

ह्रस्वात् स्वराद्व्यञ्जनाच्च परभूते भकारादिविभक्तिप्रत्ययेऽवग्रहो भवति । ह्रस्वाद्भवति यथा (१६अ० २७क०) तक्ष॑भ्य॒ऽइति॒ तक्ष॑ । भ्यः । (१६अ० २७क०) अ॒ग्निभि॒रित्य॒ग्नि । भि ÷ । व्यञ्जनाद्भवति यथा (१६अ० २३क०) तिष्ठ॑द्भ्य॒ऽइति॒ तिष्ठ॑त् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धाव॑द्भ्य॒ऽइति॒ धाव॑त् । भ्यः । ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामिति किम् । (१६अ० २७क०) रथ॒का॒रे॒भ्यऽइति॑ रथ । का॒रेभ्य॑ ÷ । (१६अ० २७क०) कुलालेभ्य ÷ । भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् । (२४अ० ४०क०) क॒र्णो ग॑र्द॒भः) । (१९अ० ८५क०) कु॒म्भो व॑नि॒ष्ठुः ऽ । भकारादाविति किम् । अ॒ग्निषु॑ ॥

स्विति चानतौ ॥ १४ ॥

सु इत्येतस्मिँश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनताववग्रहो भवति । यथा (१२अ० ३१क०) अ॒प्स्वित्य॒प् । सु । अ॒ग्ने॒ । सधि॑ ÷ । (१७अ० ४१क०) अ॒भि । प्र इ॒हि॒ । निः) । द॒ह॒ । हृ॒त्स्विति॑ हृ॒त् । सु । अनताविति किम् । ऋ॒क्षु । अ॒ग्निषु॑ । (१७अ० १३क०) स्रुषु॑ । विभक्तीति किम् । (८अ० १८क०) अ॒सुम् । ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । ताभ्यामिति किम् । यासु॑ ॥

वर्णसङ्ख्येऽन्यतरतः ॥ १५ ॥

वर्णसमासः सङ्ख्यासमासश्चान्यतरतो विकल्पेनावगृह्यते। वर्णसमासो भवति यथा (२४अ० २क०) धूम्ररो॑हित॒ऽइति॑ धम्र। रो॑हितः। क॒र्क्कन्धु॑रोहित॒ऽइति॑ क॒र्क्कन्धु॑। रोहितः। संख्यासमासो भवति यथा (१८अ० २४क०) पञ्च॑द॒शेति॒ पञ्च॑। द॒श॒। त्रयो॑द॒शेति॒ त्रयः॑। द॒श॒॥

अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते ॥ १६ ॥

अनुदात्त उपसर्गोऽस्येत्यनुदात्तोपसर्गमाख्यातं तस्मिन्नवग्रहो भवति। यथा (२५अ० ३७क०) यत्। अश्वा॑य। वास॑ः। उ॒प॒स्तृ॒णन्तीत्यु॑प। स्तृ॒णन्ति॑। (२५अ० ३२क०) अ॒भि। शूल॑म्। निह॑त॒स्येति॒ नि। ह॑तस्य। अ॒व॒धा॒व॒तीत्य॑व॒। धाव॑ति॥

गिरित्रशयोः ॥ १७ ॥

गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रशयोः प्रत्यययोः परयोः। यथा (१६अ० ३क०) शि॒वाम्। गि॒रि॒त्रेति॑ गिरि॒। त्र। (१६अ० ४क०) गिरि॒शेति॒ गिरि॑। श। अच्छ॑। व॒दा॒म॒सि॒॥

इवकाराम्रेडितायनेषु च ॥ १८ ॥

इवकार आम्रेडित अयन एतेषु सुप्रत्ययेषु परभूतेषु अवग्रहो भवति। इवे यथा (२०अ० ७०क०) स्रु॒चीवेति॑ स्रु॒चि। इ॑व। घृ॒तम्। च॒म्वी॒वेति॑ च॒म्वी॒। इ॒व॒। सोम॑ः। कारे यथा। (२२अ० ७क०) हि॒ङ्कारायेति॑ हिम्। का॒राय॑। (१९अ० १७क०) व॒ष॒ट्का॒रेभि॒रिति॑ वषट्। का॒रेभिः॑। आहु॑ती॒रित्या। हु॑तीः। आम्रेडिते यथा (२७अ० ४१क०) य॒ज्ञाय॒ज्ञेति॑ य॒ज्ञा। य॑ज्ञा। वः। (१५अ० २६क०) सꣳ॒ स॒मिति॒ सम्। स॑म्। इत्। (३६अ० १२क०) यतो॑यत॒-

ऽइति॒ यत॑÷ । य॒तः । अयने यथा (२२अ० ७क०) आय॑ना॒येत्या॒ । अय॑नाय । (२२अ० ७क०) प्राय॑ना॒येति॑ प्र॒ । अय॑नाय ॥

एकात्समीची ॥ १९ ॥

एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्यते । यथा (१२अ० २क०) शिशु॑म् । एक॑म् । स॒मी॒चीऽइति॑ सम् । ई॒ची । एकादिति किम् । (११अ० २८क०) स्व॒र्विदेति॑ स्व॒ः । विदा॑ । स॒मी॒ची॒ऽइति स॒मीची॑ । उर॑सा । त्मना॑ ॥

त्वायवः शँय्योर्बहिर्द्धाऽस्मयुं मृण्मयीꣳ सुम्नयाऽऽशुया साधुया धृष्णुया विशालमनुया ॥२०॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । त्वायवो यथा (२०अ० ७८क०) सु॒ताः । इ॒मे । त्वा॒यव॒ऽइति॑ त्वा॒ । यव॑÷ । शँय्योर्यथा (३अ० ४२क०) शि॒वम् । श॒ग्मम् । शँ॒य्योरिति॑ श॒म् । योः । बहिर्द्धा यथा (५अ० ११क०) इ॒दम् । अ॒हम् । त॒प्तम् । वाः । ब॒हि॒र्द्धेति॑ बहि॒ः । धा । य॒ज्ञात् । अस्मयुंय्यथा (११अ० ११क०) अ॒ग्निम् । भर॑न्तम् । अ॒स्म॒युमित्य॑स्म॒ । युम् । मृण्मयीँय्यथा (११अ० ५६क०) म॒हीम् । मृ॒ण्मयी॒मिति॑ मृ॒त् । मयी॑म् । योनि॑म् । अ॒ग्नये॑ । सुम्नया यथा (१२अ० ५४क०) धीरा॑ः । दे॒वेषु॑ । सु॒म्न॒येति॑ सुम्न॒ । या॒ । आशुया यथा (१३अ० ९क०) तव॑ । भ्र॒मास॑÷ । आ॒शुयेत्या॑शु॒ । या॒ । साधुया यथा (१४अ० १क०) आ । सी॒द॒ । सा॒धु॒येति॑ साधु॒ । या॒ । धृष्णुया यथा (२७अ० ३७क०) चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ह॒स्तेति॑ वज्र । हस्त । धृ॒ष्णुयेति॑ धृष्णु॒ । या॒ । म॒हः । विशालँय्यथा (१४अ० ८क०) वृष्टि॑÷ । वि॒शा॒लमिति॑ वि । शा॒लम् । पुरु॑षः । अनुया यथा (१५अ० ६क०) अह॑÷ । अ॒नु॒येत्य॑नु॒ । या॒ । आत्र्या॑ । रात्री॑म् । उशिजा॑ । वसु॑भ्य॒ऽइति॒ वसु॑ । भ्य॑ः ॥

मृगयुमुभयादतोऽपामार्गकिम्पूरुषमिति च ॥ २१ ॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति। मृगयुँय्यथा (३०अ० ५क०) मृत्यवे। मृगयुमिति मृग। युम्। उभयादतो यथा (३१अ० ८क०) ये। के। च। उभयदतऽइत्युभय। दतः। अपामार्ग यथा (३५अ० १०क०) अपामार्ग। अपमार्गेत्यप। मार्ग। त्वम्। अस्मत्। किम्पूरुषँय्यथा (३०अ० १४क०) पर्वतेभ्यः। किम्पूरुषम्। किम्पुरुषमिति किम्। पुरुषम्॥

पारावतानाग्निमारुताश्चेति जातूकर्ण्यस्य ॥ २२ ॥

पारावतान् आग्निमारुता इत्येते पदे सावग्रहे भवतो जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन। यथा (२४अ० २५क०) अङ्के। पारावतान्। (२४अ० ७क०) कल्माषाः। आग्निमारुताऽइत्याग्नि। मारुताः। जातूकर्ण्यस्येति किम् (२४अ० ७क०) पारावतान्। आग्निमारुताः॥

अधीवासमित्येके ॥ २३ ॥

अधीवासमित्येतत्पदमेके आचार्याः सावग्रहं कुर्वन्ति। (२५अ० ३७क०) अधिवासमित्यधि। वासम्। या। हिरण्यानि। एक इति किम्। अधीवासम् (२५अ० ३७क०)॥

प्रतिषेधेनावग्रहः ॥ २४ ॥

"समासेऽवग्रहः" इति योऽवग्रहाधिकारः कृतस्तस्यायमपवादः। प्रतिषेधवाचिना नञा निपातेन सह समासे सति अवग्रहो न भवति। यथा (११अ० २१क०) न रक्षसा। अरक्षसा। मनसा। (११अ० ४४क०) न इराः। अनिराः।

अमीवाः । निषीदन् । अत्र "नलोपो नञः" इति नकारलोपः । "तस्मान्नुडचि" इति नुडागमः । प्रतिषेधेनेति किम् । (१अ० २८क०) अनिशितऽइत्यनि । शितः । अस्ति ॥

उत्तरेण चाकारेण ॥ २५ ॥

प्रतिषेधवाचिनो नञ्निपातादुत्तरेण चाकारेण सह समासेऽयग्रहो न भवति । यथा (१६अ० १४क०) अनातताय । धृषणवे । (२७अ० ७क०) अनाधृष्यः । जातवेटाऽइति जात । वेदाः ॥

द्वापूर्वम् ॥ २६ ॥

द्वापदपूर्वं समासपदं नावग्रह्यते । यथा (१७अ० २५क०) द्वादश । (१४अ० १८क०) द्वाविंठंशः । (१७अ० २५क०) द्वाविंठंशत् ॥

सङ्ख्यापूर्वश्च धा ॥ २७ ॥

सङ्ख्यापूर्वपदो धापदोत्तरपदः समासो नावग्रह्यते । यथा (८अ० ५५क०) अष्टधा । दिवम् । (२३अ० ५०क०) कति । होमासः । कतिधा । समिडऽइति सम् । इडः । सङ्ख्यापूर्वइति किम् । (५अ० ११क०) इदम् । अहम् । तमम् । याः । बर्हिर्डेति बर्हिः । धा ॥

द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि ॥ २८ ॥

द्वन्द्वसमासपदानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि नावग्रह्यन्ते । यथा (७अ० ८क०) अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । (७अ० ३०क०) इन्द्राग्नीऽआगतम् । (२अ० १५क०) अग्नीषोमयोः । उर्ज्जितम् । द्वन्द्वानीति किम् । (१अ० ८क०)

अङ्क्तमसि। हविर्धानमिति हविः। धानम्। खरान्तपूर्वपदादीनीति किम्। (४अ० ८क०) ऋक्सामयोरित्यृक्। सामयोः। शिल्पे॥

तद्धिते चैकाच्तरद्वावनिहिते॥ २९॥

समासादुत्तरकाचं तद्धिते उत्पन्नेऽवग्रहो न भवति यत्र तद्धितजनितैवैकाच्तरे पूर्वपदे हविर्भवति। यदि च तत्पूर्वपदेन सह अनिहितं भवति अव्यवहितं भवति यदि पूर्वपदहविरा उत्तरपदमव्यवहितं भवतीत्यर्थः। यथा (११अ० ७क०) वैष्टुभेन छन्दसा। (२०अ० ८क०) मे। भाग÷। सौभाग्यपम÷। तद्धित इति किम्। (२३अ० ३१क०) गायत्री। त्रिष्टुप्। त्रिस्तुबिति त्रि। स्तुप्। (२५अ० १४क०) सुभगेति सु। भगा। एकाच्तरद्वाविति किम्। (२४अ० ३१क०) मयुः। प्राजापत्यइति प्राजा। पत्यः। अनिहित इति किम्। साम्राज्यमिति साम्। राज्यम्। अत्र पूर्वपदोत्तरपदयोर्व्यञ्जनेन व्यवधानं कृतम्॥

अच्तिसहत्योः क्लृप्ते॥ ३०॥

अच्तेर्द्धातोः सहतेश्च क्लृप्त्ययलोपे सति अवग्रहो न भवति। अच्तेर्न भवति यथा (१८अ० २क०) प्राङ् (१०अ० २८क०) प्रत्यङ्। सहतेः खल्वपि यथा (१८अ० ३६क०) कृतधामा। (१७अ० ३६क०) टुञ्प्रवनः। पृतनाषाट्। अच्तिसहत्योरिति किम्। (२७अ० १२क०) सुकृदिति सु। कृत्। देवः। सविता। क्लृप्त इति किम्। (१८अ० ५०क०) आच्येत्या। अच्य। जानुं (१८अ० ६२क०) पृतनासह्यायेति पृतना। सह्याय॥

अनुरुसुभ्याम्॥ ३१॥

उरु सु इत्येताभ्यां परयोरञ्चतिसहत्योः कृल्लोपे सत्यवग्रहो भवति। यथा (१५अ० २२क०) उ॒रु॒व्यञ्च॒मित्यु॑रु॒ । व्यञ्च॑म्। अ॒श्रे॒त्। (१३अ० २क०) सु॒रुच॒ऽइति॑ सु॒। रुच॑ः। वे॒नः)। आ॒वः(। (२५अ० २३क०) सुप्रा॒ङिति॒ सु। प्रा॑ङ्। अ॒जः)। अधस्तनयोगस्यापवादः ॥

समिदाभ्याँ वत्सरः ॥ ३२ ॥

सम् इदा एताभ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते। यथा (२७अ० ४४क०) सं॒व॒त्स॒रः)। अ॒सि॒। इ॒दा॒व॒त्स॒रः)। समिदाभ्यामिति किम्। (२७अ० ४४क०) प॒रि॒व॒त्स॒रऽइति॑ परि। व॒त्स॒रः)। इ॒द्व॒त्स॒रऽइती॑त्। व॒त्स॒रः) ॥

प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रश्लेषे ॥ ३३ ॥

प्र अग्नि इत्येताभ्यां प्रश्लिष्टसन्धाववग्रहो न भवति। इन्धिदीप्तावित्यमुन्धातुं वर्जयित्वा। प्रशब्दाद्भवति यथा (१९अ० २क०) प्रा॒णः)। अग्निशब्दाद्भवति यथा (१९अ० १६क०) आग्नी॑द्ध्रम्। यत्। सर॑स्वति। प्राग्निभ्यामिति किम्। (१६अ० ३८क०) वीध्र॒ायेति॒ वि। ई॑द्ध्र्याय। अनिन्धाविति किम्। प्रेद्ध॒ऽइति॒ प्र। इ॑द्धः। प्रश्लेष इति किम्। (२२अ० ७क०) प्राय॑णाय। प्रा॒य॒नायेति॑ प्र। अ॒य॒नाय॑ ॥

पाङ्त्रानुद्द्रोऽब्भ्राय सꣳशयात् ॥३४॥

पाङ्त्रान् उद्द्रः अब्भ्राय एतानि पदानि संशयान्नावगृह्यन्ते। पक्तेः पूर्वपदं त्रायतेरुत्तरपदं, पातेर्वा पूर्वपदं तनोतेरुत्तरपदम्। तथा उद्द्रः उत् ऊर्ध्वं द्रवतीति उद्द्रः उत्शब्दः पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम्। यद्वा उत् रातीति उद्रः। उत् पूर्वपदं रातेरुत्तरपदम्। तथा अब्भ्रशब्दः अपो बिभर्त्ति धारय-

तीत्यबभ्रः। अपशब्दः पूर्वपदं विभक्तेरुत्तरपदम्। यद्वा। अभ्रबभ्रं भभ्रचरगत्यर्थाः। इत्यभ्रतेरेवाभ्रम्। एवमेतानि पदानि पूर्वोत्तरपदसंग्रयान्नावग्रह्यन्ते। हेतुवचनादन्यत्रापि यत्र संग्रयस्तत्रावग्रहो न भवति। यथा (२४अ० २६क०) अन्तरिक्षाय प्राङ्त्रान्। (२२अ० २४क०) अपामुद्रो मासाम्। (२२अ० २४क०) अबभ्राय स्वाहा। एतान्युदाहरणानि पदसंहिताया अन्यान्यपि यथासम्भवमूह्यानि चेति॥

जनयत्याऽओषधयो दृषायिषत च नाऽस्मथमजावयो वलगम्॥ ३५॥

एतानि पदानि नावग्रह्यन्ते। यथा (१अ० २२क०) जनयत्यै। त्वा। (११अ० ४४क०) ओषधयः। प्रति। मोदध्वम्। (२अ० ३०क०) आ। दृषायिषत। (३अ० ३२क०) नहि। तेषाम्। अमा। चन। (३अ० ३२क०) कदा। चन। स्तरीः। असि। (४अ० १७क०) पावकः। अस्मभ्यम्। शिवः। भव। झस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्ययः" इत्यस्यापवादः। अजावयो यथा (३अ० ४२क०) उपदृताऽइत्युप। दृताः। अजावयः। "समासेऽवग्रहः" इत्यस्यापवादः। वलग यथा (५अ० २३क०) इदमहन्तं वलगमुत्किरामि॥

समानोऽनश्वमेधे॥ ३६॥

समानशब्दोऽश्वमेधमन्त्रमुक्ताऽन्यत्र नावग्रह्यते। यथा (५अ० २३क०) यमे समानः। यमसमानः। अनश्वमेध इति किम्। (२२अ० ३३क०) समानो यज्ञेन कल्पताए स्वाहा। समानऽइति सम्। आनः। एकस्मै। द्वाभ्याम्॥

वायुरसजातः समुद्रमहोरात्रे विश्वानरो

विश्वाहाऽऽग्रणोऽसपत्क्रा गोधा गोधूमाऽआशुश्-
चणिर्न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावणेभिरशीतम तस्करा
मस्मसाऽश्वत्थऽउपस्तिर्माकिर्विश्वामित्रो गोपा-
म्याऽउगमङ्गानि कच्चीवन्तमदधात्यवीरवन्नीहारेण
प्रावृता घनाघनऽईडङ्चान्याडङ् शूघनासः कुयवं
कुचरः प्रियङ्गवो नीवाराऽएकादश षोडश चन्द्र-
माऽआयुवो व्याघ्राऽनड्वान् गविष्ठिरः कपर्दिने
पुलस्तये निर्षाङ्गणे कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः पुञ्जि-
ष्ठेभ्यो ज्रीष्याय नीष्याय किठं०शिलायैलटदाः
शूकाराय शूक्रताय चराचरेभ्यः पारावतान् गोल-
त्तिकाऽऽखुरजगरो विपन्यवो दाक्षायणाऽआयु-
धर्ठ० सुरामं बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशर्ठ०सः सुर-
भिर्नरिष्टायै॥ ३७॥

वायुरित्यादीनि पदानि नावग्रह्यन्ते। वायुर्यथा (३३अ० ४४क०) वायुः पूषा खस्तये। असजातो यथा (५अ० २३क०) यमसंजातो निचखान। समुद्रं यथा (६अ० २१क०) समुद्रं गच्छ स्वाहा। अहोरात्रे यथा (३१अ० २२क०) अहोरात्रे पार्श्वे। विश्वानरो यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वानराय। विश्वाहा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छत। आग्रयणो यथा (७अ० २०क०) आग्रयणोऽसि। असपत्क्रा यथा (७अ० २५क०) असपत्क्राः समनसस्करत्। गोधा यथा २४अ० ३५क०) गोधा कालका। गोधूमा यथा (१८अ०

१२क०) गोधूमाश्च मे। आशुश्चणिर्यथा (११अ० २७क०) त्वमाशुश्चणिः÷। न्यग्रोधो यथा (२२अ० १४क०) न्यग्रोधश्च मे ऽसैः। पुरोडाशो यथा (२१अ० ५८क०) पचन् पुरोडाशान्। प्रावणेभिर्यथा (१२अ० ५०क०) प्रावणेभिः÷। सजोषसः। अशीतम यथा (२अ० २०क०) अग्नेऽदब्धायोऽशीतम। तस्करा यथा (११अ० ७७क०) तस्करा२।ऽ उत। मस्सा यथा (११अ० ७८क०) सर्वन्तम्मस्सा कुरु। अश्वत्थे यथा (११अ० ७८क०) अश्वत्थे वो निषदनम्। उपस्तिर्यथा (११अ० १०१क०) उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्। मार्किर्यथा (१३अ० ११क०) अग्ने मार्किष्टे व्यथिः÷। विश्वामित्रो यथा। (१३अ० ५७क०) विश्वामित्रऽऋषिः÷। गोपा यथा (३अ० २३क०) गोपामृतस्य दीदिवम्। प्रऽउगं यथा (१५अ० ११क०) प्रऽउगमुक्थमर्व्यथायै। अङ्गानि यथा (१८अ० ३क०) अङ्गानि च मे। कच्चीवन्तं यथा (३अ० २८क०) कच्चीवन्तँ ष्ऽओ ग्निजः। अदधाद्यथा (१८अ० ७७क०) अग्निष्ठामनृतेऽदधात्। पवीरवद्यथा (११अ० ७१क०) लाङ्गलं पवीरवत्। नीहारेण प्रावृता यथा (१७अ० ३१क०) नीहारेण प्रावृता। हे पदे अनन्तर्हिते यथा (१७अ० ३३क०) घनाघनः क्षोभणः। (१६अ० ८१क०) ईट्टङ् चान्याट्टङ्। हे पदे यथा (१७अ० १४क०) सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः÷। कुयवं यथा (१८अ० १०क०) कुयवञ्च मे। कुचरो यथा (५अ० २०क०) मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। प्रियङ्गवो यथा (१८अ० १२क०) प्रियङ्गवश्च मे। नीवारा यथा (१८अ० १२क०) नीवाराश्च मे। एकादश यथा (१८अ० २४क०) एकादश च मे। षोड़श यथा (१८अ० २५क०) षोडश च मे। चन्द्रमा यथा (३३अ० ८०क०) चन्द्रमाऽअप्सु। आयुवो यथा (१८अ० ३८क०) आयुवो नाम। व्याघ्रा यथा (१५अ०

१७क०) व्युप्ता इतिः)। अनड्वान्यथा (२८अ० ५८क०) अनड्वा-नधोरामो। गविष्ठिरो यथा (१५अ० २५क०) गविष्ठिरो नमसा। कपर्दिने पुलस्तये यथा (१६अ० ४३क०) नमः कप-र्दिने च पुलस्तये। हे पदे यथा (१६अ० २०क०) निषङ्गिणे। (१६अ० २७क०) कुलालेभ्यः। (१६अ० २७क०) कर्मारेभ्यः। हे पदे अनन्तर्हिते यथा (१६अ० २७क०) नमः कुलालेभ्यः। कर्मारेभ्यः। पुञ्जिष्ठेभ्यो यथा (१६अ० २७क०) पुञ्जिष्ठे-भ्यश्च। द्वीप्याय यथा (१६अ० ३१क०) द्वीप्याय च। नीप्याय यथा (१६अ० ३७क०) नीप्याय च। किंठ०शिलाय यथा (१६अ० ४३क०) किंठ०शिलाय च। ऐलवृदा यथा (१६अ० ६०क०) ऐलवृदाऽआयुर्युधः। शूकाराय शूकताय यथा (२१अ० ८क०) शूकाराय स्वाहा शूकताय। चराचरेभ्यो यथा (२२अ० २८क०) चराचरेभ्यः स्वाहा। मारावतान्यथा (२४अ० २५क०) अङ्के पारावतान्। गोलक्तिका यथा (२४अ० ३७क०) गोलक्तिका तेऽष्टरसाम्। आखुर्यथा (३अ० ५७क०) आखुस्ते पशुः। अजगरो यथा २४अ० ३८क०) अजगरो वस्नूनाम्। विपन्यवो यथा (३४अ० ४४क०) तद्विप्रासो विपन्यवः। दाक्षायणा यथा (३४अ० ५२क०) यदावध्नन्दाक्षायणाः)। आयुधं यथा (१६अ० ५१क०) परमे ब्रह्मऽआयुधन्निधाय। सुरामं यथा (१०अ० ३४क०) यत्सुरामं व्यपिबः। बृहस्पतिर्यथा। (२६अ० ३क०) बृहस्पते ऽअति यत्। वनस्पतिर्यथा (२८अ० ३५क०) वनस्पतिः शमि-ताऽदेवः)। नराशर्ठ०सो यथा (२८अ० २७क०) नराशर्ठ०सस्य मह्निमानम्। सुरभिर्यथा (२५अ० ३५क०) यऽईं माहुः सुरभिः)। नरिष्ठाये यथा (३०अ० ६क०) नरिष्ठाये भीमलम्। यैश्च हेतुभिरेतानि पदानि नावगच्छन्ते तान् हेतून्यथप-

व्याजेन विचिख्यासुराचार्य्यो वक्ष्यमाणसूत्रैर्वक्ष्यति। येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो न सन्ति ते जातिवचनाः प्रत्येतव्याः। यथा (१७अ० १२क०) गोधूमपारावतादयः॥

उत्तम्भनादीन्यादिसꣳशयात्॥ ३८॥

उत्तम्भनादीनि पदानि आदिसंशयान्नावगृह्यन्ते। यथा (४अ० ३६क०) वरु॑णस्यो॒त्तम्भ॑नमसि। (११अ० ६४क०) उ॒त्थाय॑ बृह॒ती भ॑व। (२२अ० ८क०) उत्थि॑ताय॒ स्वाहा॑। एतानि त्रीणि पदान्युदाहरणानि। उत्पूर्वपदानि स्तम्भेत्युत्तरपदं प्रथममुदाहरणम्। तिष्ठत्युत्तरपदे उत्तरे तत्र "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इति सकारस्य पाणिनिः पूर्वरूपतां विदधाति। अन्ये तु सकारलोपं विदधति। अत उत्तरपदस्यादिसंशयादेतानि पदानि नावगृह्यन्ते। यथैतान्येवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि॥

विशौजा इत्यन्यायसमासात्॥ ३९॥

विशौजा इत्येतत्पदमन्यायसमासान्नावगृह्यते। विडौजा इति प्राप्ते यथा (१०अ० २८क०) विशौ॑जाः। इन्द्रो॑ऽसि॒ विजौ॑जाः॥

दित्यौही तुर्य्यौही पष्ठौही हृदयौपशेनेति च॥ ४०॥

एतानि च पदान्यन्यायसमासान्नावगृह्यन्ते। अत्र च "उवर्ण ओकारम्" इति ओकारे प्राप्ते औकारोऽन्यायसमासजः॥

दुष्टरो विष्टरो विष्टपो विष्टम्भो विष्टम्भनीम्॥ ४१॥

दुष्टर इत्यादीनि पदानि नावगृह्यन्ते। अत्राचार्य्येण

कारणन्नोपन्यस्तम्। तत्र तावत् दुष्टरपदं धातुसंशयान्नावगृह्यते। दुरुपसर्गः पूर्वपदन्तरतेः स्तृणातेर्वोत्तरपदमतो धातुसंशयान्नावगृह्यते। विष्टरादीनि तु अन्यायषत्वसंहितानि। अतः षत्वागमोऽपि पदकारैर्न कृतः ॥

ऊवध्यमुगणाऽउखऽइष्कृतिरिष्कर्त्तारमुदरमित्युपसर्गैकदेशलोपात् ॥ ४२ ॥

एतानि पदान्युपसर्गैकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते। तत्र इष्कृ॑तिः। इ॒ष्क॒र्त्तार॑मित्यनयोः पदयोर्नेरुपसर्गस्य नकारलोपान्नावग्रहः शेषाणामुद उपसर्गस्यान्त्यवर्णलोपान्नावग्रहः। ऊवध्यं यथा (१९अ० ८४क०) ऊव॑ध्यँ॒वात॑ꣳ स॒ब्व॒न्तदा॒रात्। उगणा यथा (१६अ० २४क०) नम॒ऽउग॑णाभ्यः। उखे यथा (११अ० ६१क०) अ॒भ्रीन्धतामुखे। इष्कृतिर्यथा (१२अ० ७४क०) इष्कृ॑ति॒र्नाम॑ वः। इष्कर्त्तारं यथा (१२अ० १०१क०) इ॒ष्क॒र्त्तार॑मध्व॒रस्य॑। उदरं यथा (२०अ० ८क०) पृ॒ष्टीर्मे॑ रा॒ष्ट्रमु॒दर॑म्॥

सँस्कृतꣳ सँस्कृतिर्माँस्पचन्याः पूँश्चलूमित्यनुनासिकोपधत्वात् ॥ ४३ ॥

एतानि पदानि अनुनासिकोपधत्वान्नावगृह्यन्ते। अत्र च "शञ्चे पकारादुकारोदयात्" इत्यादिभिः सूत्रैरुपधानुनासिकत्वमुक्तम्। पक्षे चानुस्वारः, अतो वाजसनेयिनामुपधानुनासिकत्वान्नावग्रहः। काण्वानां तु वक्ष्यमाणसूत्रेण। संस्कृतं यथा (४अ० ३४क०) तन्नौ॑ सँस्कृ॒तम्। संस्कृतिर्यथा (७अ० १४क०) सा प्र॑थ॒मा सँस्कृ॑तिः। मांस्पचन्या यथा (२५अ० ३६क०) माँस्पच॑न्याऽऽउ॒खायाः। पूँश्चलं यथा (३०अ० २०क) न॒र्माप॑ पूँश्च॒लूꣳ हसा॑य ॥

अनुस्वारागमत्वादित्येके ॥ ४४ ॥

अनुस्वारागमत्वाद्धेतोरेवैक आचार्या एतान्येव पदानि नावगृह्णन्ति। सर्ठ॰स्कृतम्। सर्ठ॰स्कृतिः। माꣳस्पचन्याः। पूꣳस्थलम्। काखादीनामयं पाठो बोध्यः ॥

परीत्तोऽवत्तानाꣳ सुविताय सग्धिरिति च ॥ ४५ ॥

एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्णन्ते। तत्र तावत्परीत्तः। अवत्तानाम्। सग्धिः। एतानि धात्वेकदेशलोपान्नावगृह्णन्ते। सुवितायेत्येतत्पदं सुइताय सुगताय वा गृह्यते। सुताय प्रजाये वा इति धातुसंशयान्नावगृह्यते। यथा (९अ॰ ९क॰) श्येने परीत्तोऽचरत्। (२१अ॰ ४३क॰) अङ्गादङ्गादवत्तानाम्। (१५अ॰ २७क॰) अग्निः सुदत्तः सुवितायं। (१८अ॰ ९क॰) सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे। इतिशब्दोऽत्यपदप्रदर्शनार्थः। यद्येतानि पदानि एतैर्हेतुभिर्नावगृह्यन्ते। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि। तथा चोक्तम्। आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च। नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥ १ ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ४६ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनीव्वटेन कृते माहिषोद्वटे प्रातिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः।

षष्ठोऽध्यायः ।

अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत् ॥ १ ॥

"स्वरितवर्जमेकोदात्तम्पदम्" इत्यत्र नामाख्यातोपसर्गनिपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः। यथा "नो नौ मे मदर्थः" इत्यादिभिर्नाम्नां विशेषस्वरोऽभिहितः। यथा "वा च कमुचित्" इत्यादिसूत्रेण निपातानां च विशेषस्वरोऽभिहितः। तथा नामाख्यातोपसर्गाणां विशेषस्वरोऽभिहितः। अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह। "अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत्" इति। आमन्त्रितपदवदनुदात्तमाख्यातं पदं भवति। यैरेव कारणैरनुदात्तमामन्त्रितं भवति तैरेव कारणैराख्यातमपीत्यर्थः। "पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थे पादादौ" इत्यामन्त्रितस्यानुदात्तत्वमुक्तमिहाऽपि तथैव भवति। एतदुक्तं भवति पूर्वपदमाख्यातमनुदात्तम्भवति तच्च नानार्थे न भवति। अपादादौ च भवति पदपूर्वम्भवति (१अ० १क०)। तद्यथा। मा व॑स्ते॒नऽई॑शत। (१अ० १क०) गौ॑पती स्यात्। अनानार्थ इति किम्। (२अ० ६क०) पा॒हि य॒ज्ञं पा॒हि य॒ज्ञप॑तिम्। अपादादाविति किम्। (१५अ० ४४क०) ऋ॒द्ध्यामा॑ त॒ऽओहै॑ः। (१९अ० २क०) सषाव॒ सोम॒मद्रि॑भिः॥

उपसर्ग उपसर्गे ॥ २ ॥

उपसर्गोऽनुदात्तो भवत्युपसर्गे प्रत्यये। एतच्च समासपदे एव द्रष्टव्यम्। यथा (१५अ० ५३क०) स॒म्प्र॒च्य॑वध्वम्। स॒म्प्रया॒ताग्ने॑ प॒थः। अत्र समुपसर्ग उपसर्गोऽनुदात्तः। उपसर्ग इति किम्। (१८अ० १क०) प्रय॑तिः। प्रसि॑तिः॥

आम्रेडिते चोत्तरः ॥ ३ ॥

आम्रेडिते च पदे उत्तर उपसर्गोऽनुदात्तो भवति। यथा (६अ० १८क०) सꣳ स॒मिति॒ सम्। स॑म्। (३अ० ३४क०) उपो॒पेत्युप॑। उप। अधस्तनयोगापवादः॥

कृदाख्यातयोश्चोदात्तयोः॥ ४॥

उदात्ते कृत्प्रत्यये चाख्याते परभूते उपसर्गोऽनुदात्तो भवति। कृति भवति यथा (१५अ० ४४क०) स्व॑ः। आ। भर॑न्तः। (१५अ० ४७क०) वि॒भ्राज॑मानः सरि॒रस्य॒ मध्ये॒। आख्याते भवति यथा (२५अ० २९क०) ये चार्व॑ते॒ पच॑नꣳ स॒म्भर॑न्ति। (२५अ० ३३क०) यदूव॑ध्य॒मुदर॑स्याप॒वाति॑। कृदाख्यातयोरिति किम्। (२९अ० १९क०) अनु॒गावोऽनु॒ भग॑ः क॒नीन॑म्। उदात्तयोरिति किम्। (१८अ० १क०) प्रय॑तिः। प्रसि॑तिः। (४अ० २क०) शि॒वाꣳ श॒ग्माम्परि॑ दधे। यत्र चानुदात्तत्वमुपसर्गस्य न भवति। तत्र पृथक्पदत्वमपि भवति। "स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्" इति परिभाषितत्वात्॥

नाभ्येकाक्षरश्च स्वरसन्धेयेऽकृति॥ ५॥

अभ्युपसर्ग एकाक्षरश्चोपसर्गः स्वरात्मके उपसर्गे स्वरसन्धेये चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति। अभेः स्वरात्मके भवति यथा (१२अ० ९४क०) अ॒भि। आ। व॒र्त्त॒स्व॒। अभेः स्वरसन्धेये अकृति भवति यथा (१०अ० १क०) या॒भि॑ः। मि॒त्रावरु॑णौ। अ॒भि। अ॒सि॒ञ्च॒न्। (३२अ० ७क०) अ॒भि। ऐ॒क्षे॒ता॒म्। मन॑सा। एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा (१९अ० ७५क०) वि। आ। अ॒क॒रो॒त्। (१७अ० १६क०) नि। असी॑दत्। एकाक्षरस्य स्वरसन्धेयेऽकृति भवति यथा (१२अ० १०२क०) स॒त्यध॑र्मा॒ वि आ॒न॒ट्। (३१अ० १०क०) यत्। पुरु॑षम्। वि। अ॒द॒धुः। अधस्तनयोगापवादः॥

आ पूतजातयोः ॥ ६ ॥

आ इत्ययमुपसर्गः पूतजातयोः प्रत्यययोर्नानुदात्तो भवति। यथा (४अ० २क०) आ पू॒तः॑ ए॒मि॒। (१२अ० १३क०) आ जा॒तो विश्वा॑ ॥

अधिनिप्रप्रति श्रिताऽत्रिणभानवपचतेषु ॥ ७ ॥

अधि नि प्र प्रति एते उपसर्गाः श्रित अत्रिण भानव पचत एषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति। अधि यथा (२०अ० ३२क०) अधि॑ श्रिताः॑ऽ। नि यथा (१७अ० १६क०) विश्व॒न्न्य॒त्रिण॑म्। प्र यथा (१५अ० २४क०) प्रभा॒नव॑ः। प्रति यथा (२१अ० ६०क०) प्रति॑ पच॒ता गृभी॑षत ॥

उज्जेषमावर्त्तऽआपनीफणत्सनिष्यदत्सँवतं प्रयाणꣳ सञ्चरन्तꣳ सꣳरभध्वं प्रसितिँ विक्रमस्वेत्येतेष्वनु ॥ ८ ॥

उज्जेषम्, आवर्त्ते, आपनीफणत्, सनिष्यदत्, सँवतम्, प्रयाणम्, सञ्चरन्तम्, सꣳरभध्वम्, प्रसितिम्। विक्रमस्व, एतेषु प्रत्ययेषु अन्वित्ययमुपसर्गो नानुदात्तो भवति। उज्जेषं यथा (२अ० १५क०) अ॒ग्नीषोम॑यो॒रुज्जि॑ति॒मनूज्जे॑षम्। आवर्त्ते यथा (२अ० २७क०) सूर्य्य॑स्यावृत॒मन्वाव॑र्त्ते। आपनीफणद्यथा (९अ० १४क०) प॒थामङ्का॒ꣳस्यन्वा॒पनी॑फणत्। सनिष्यदद्यथा (९अ० १४क०) अनु॑ स॒ꣳ सनि॑ष्यदत्। सँवतं यथा (११अ० १२क०) वरि॑ष्ठा॒मनु॑ सँ॒वतम्॑। प्रयाणं यथा (१२अ० ३क०) अनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॒ विरा॑जति। सञ्चरन्तं यथा (१३अ० ५क०) स॒मा॒नँय्योनि॒मनु॑ स॒ञ्चर॑न्तम्। सꣳ रभध्वं यथा (१७अ० ३८क०) इन्द्र॑ꣳ सखायो॒ऽनु सꣳ र॑भध्वम्। प्रसितिं यथा (१३अ० ९क०) तृ॒ष्वी

मनु प्रसितिन्द्रूणानः)। विक्रमस्व यथा (१२अ० ५क०) पृथिवी-मनु विक्रमस्व॥

ओपप्रोदात्ते ॥ ९ ॥

आ उप एतौ प्रोपसर्गे उदात्ते प्रत्यये नानुदात्तौ भवतः। आ यथा (१८अ० ७२क०) आ प्रयातु परावतः। (५अ० १९क०) आ प्रयच्छ दक्षिणात्। उप यथा (३४अ० १९क०) उप प्रयाहि। (२९अ० २३क०) उप प्रागाच्छसनम्॥

अभिप्रेह्युपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषाव ॥१०॥

अभि प्रेहि उपसम्प्रयात प्रत्यातनुष्व आसुषाव एते चोपसर्गा यथागृहीता नानुदात्ता भवन्ति। यथा (१७अ० ४४क०) अभि प्रेहि निर्दह। (१५अ० ५३क०) उप सम्प्रयाताग्ने पथः)। (१३अ० १२क०) उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व। (१९अ० २क०) आ सुषाव सोममद्रिभिः॥

प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ ११ ॥

यदुक्तम् "अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत्" इति तस्यायमपवादः। आख्यातपूर्वमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति। उदात्तपूर्वं भवति यथा (२१अ० ४२क०) पिबन्तु। मदन्तु। व्यन्तु॥

उदात्ताच्चामन्त्रितादनन्तरम् ॥ १२ ॥

उदात्तस्वराच्चामन्त्रितपदादनन्तरमाख्यातं पदं प्रकृतिस्वरं भवति। यथा (८अ० ३८क०) अग्ने पवस्व (२१अ० २८क०) होतर्यज॥

एकान्तरादपि ॥ १३ ॥

एकेन पदेन व्यवहितादप्यामन्त्रितपदात्परमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति। यथा (२२अ० ४क०) ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि।

(१८अ० ६०क०) देवा॑ः । स॒ध॒स्थाः॒ । वि॒द । रू॒पम् । अ॒स्य॒ । अपिशब्देन विकल्पो ज्ञेयः। क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति। यथा। (३अ० २८क०) इडे॑ । आ । इ॒हि॒ ॥

यद्वृत्तोपपदाच्च ॥ १४ ॥

यदो वृत्तं यद्वृत्तं सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते। य॒त् । य॒म् । येन । य॒तः । य॒था । य॒त्र । य॒दि । इत्यादि । यद्वृत्तोपपदात्परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । (१५अ० ४९क०) य॒मा॒हुर्मन॑वस्ती॒र्णब॑र्हिषम् । (१५अ० ४९क०) येन॒ऽऋष॑य॒स्तप॑सा स॒त्रमाय॑न् । (३अ० १४क०) य॒तो॑ जा॒तोऽअरो॑चथाः । (८अ० २८क०) यथा॒ऽयँ वा॒युरेज॑ति । (१८अ० ५८क०) य॒त्र॒ऽऋष॑यो ज॒ज॒ग्मुः॑ऽ । (२०अ० १५क०) य॒दि॒ दिवा॒ य॒दि नक्त॒मेनाᳬसि चकृ॒म । अत्र सर्वत्र य॒दि यद्वृत्तस्याख्यातपदेन सह सम्बन्धो भवति तदेवाख्यातपदं विक्रियते न तु सन्निधिमात्रेण । यथा (२०अ० १७क०) य॒देक॒स्याधि॒धर्म॑णि॒ तस्या॑व॒यज॑नमसि । तथा चोक्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणमिति ॥

हेश्च ॥ १५ ॥

हिशब्दाच्च परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (११अ० ५०क०) आपो॒ हिष्ठा म॑यो॒भुव॑ः ॥

उत्तरेऽपि ॥ १६ ॥

उत्तरेऽपि हिशब्दे आख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (७अ० ८क०) इन्द॑वो वा मु॒शन्ति॒ हि ॥

नेत् ॥ १७ ॥

नेदित्यस्मान्निपातसमाहारात्परमाख्यातपदं प्रकृतिस्वरं भवति। यथा (२अ० १७क०) ए॒ष नेत्त्वदप॑चे॒त या॑तै॥

समनसस्करत्॥ १८॥

करदित्येतदाख्यातं पदं समनस इत्येतत्पूर्वं प्रकृत्या भवति। यथा (७अ० २५क०) अ॒स॒प॒क्त्नाः॒ सम॑नस॒स्कर॑त्। समनस इत्येतत्पूर्वमिति किम्। (२१अ० २२क०) सु॒क्ष॒त्रो भे॑षजं॒ कर॑त्॥

द्वयोः पूर्वꣳ समुच्चये॥ १९॥

द्वयोराख्यातयोः समुच्चयेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति। समुच्चयो नाम द्वयोराख्यातयोरेकस्मिन्नर्थे समावेशः। यथा (११अ० २७क०) शर्म॑ च॒ स्थः॑। वर्म॑ च॒ स्थ॒(ः। (८अ० २२क०) शम्। च॒ वक्ष्व॑ परि॑ च॒ व॒क्ष्व॒॥

वा विचारणे॥ २०॥

द्वयोराख्यातयोर्विचारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातम्प्रकृत्या भवति, वा शब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति। संहितायां प्रायश उदाहरणानि न लभ्यन्ते। रूपोदाहरणानि तु दीयन्ते। देवदत्तो भुङ्क्तां वा यज्ञदत्तो वा भुङ्क्ताम्॥

अहविनियोगे॥ २१॥

द्वयोराख्यातयोर्विनियोगेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति। अहशब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति। विनियोगो नाम द्वयोः पुरुषयोरेकस्मिन् कर्मणि एकस्य पुरुषस्य सम्बन्धः। अन्यस्मिन् कर्मण्यपरस्य सम्बन्धः। रूपोदाहरणकेन्दीयते। यथा "देवदत्तोऽहं ग्रामं गच्छतु" यज्ञदत्तोऽहं गाः पशुलयतु॥

एवावधारणे ॥ २२ ॥

द्वयोराख्यातयोरवधारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति। एवशब्देन चाख्यातयोर्योगो भवति। अवधारणं नाम द्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्च कर्त्तोरेकस्मिन् कर्मण्येकः कर्त्ताऽवधार्यते परस्मिन्नन्यः। यथा देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव भुङ्क्ताम् ॥

उपपदाप्रयोगेऽपि च ॥ २३ ॥

च वा ह अह एव एतानि च प्रभृतीनि यान्युपपदानि उक्तान्याख्यातस्य विकारीणि तेषामर्थो यदि कथञ्चिदवगम्यते। तथा चोक्तम्। उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते। उच्चस्थानास्थितो यत्र गुरुं तत्रैव कारयेत्। इति तदा एतेषामुपपदानामुच्चारणेऽपि आख्यातं न विक्रियते। तथा रूपोदाहरणम्। सुखं भवथ। पवित्रकं भवथ। चशब्दोऽत्र लुप्तः। इत्यं भूतानि छन्दस्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥

परोपापावप्रतिपर्य्यन्वध्यध्याङ्प्रसन्निर्दुरुन्निविष्वभि ॥ २४ ॥

परा उप अप अव प्रति परि अनु अपि अति अधि आङ् प्र सम् निर् दुर् उद् नि वि सु अभि एते विंशतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्वरा भवन्ति। अस्य चोपसर्गस्य "उपसर्ग उपसर्गे" इत्यादिकः पुरस्तादपवादो द्रष्टव्यः। प्रकृतिस्वरस्तु व्याकरणपठितोऽत्र गृह्यते। तथा च तत्सूत्रम्। "निपाता आद्युदात्ताः" "उपसर्गाश्चाभिवर्जम्" इति। तथा चोक्तम्। एकारोऽथ चकारो वा रेफा दीर्घपरेषु च। समुपसर्गत्वे तष्टेङ्गुरुरेव न संशयः ॥ उक्तानामुपसर्गाणामनित्यमुपसर्गगुरु। यथा (३अ० ५३

अनु योजान्विन्द्र ते हरी। विंशतेरुपसर्गाणामुक्ता एकाक्षरा नव। आद्युदात्ता दृश्यतेषामन्तोदात्तस्वभीत्ययम्॥

द्विस्पर्शम्॥ २५॥

द्वौ स्पर्शौ यस्मिन् पदे तद्द्विस्पर्शं पदम्। अधिकारसूत्रमेतत्॥

वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्ग्रुक्पात्त्रमभित्यम्मृत्तिकाद्वन्द्वात्त्रर्ठ० समाववर्त्तृद्विर्वृद्विरराध्याऽर्द्धशुद्धबुद्धनतांनिषण्णखिन्नान्नसन्नाश्च॥ २६॥

एतेषु पदेषु द्वौ स्पर्शौ भवतः। वेत्तु यथा (१अ० १८क०) प्रति त्वा पर्वती वेत्तु। द्वौ तकारौ संयोगः। वित्त्वा यथा। (२अ० २१क०) वित्त्वा शातुर्मित। द्वौ तकारौ वकारश्च संयोगः, अस्मद्ग्रुक् यथा (७अ० ३८क०) अस्मद्ग्रुग् वाहसे। पात्त्रं यथा (७अ० २४क०) आसन्ना पात्त्रञ्जनयन्त टेवाः। द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः। अभित्त्यं यथा (४अ० २५क०) अभित्यन्देवम्। द्वौ तकारौ यकारश्च संयोगः। मृत्तिका यथा (१८अ० १३क०) अश्मा च मे मृत्तिका च मे। द्वौ तकारौ संयोगः। द्वं यथा (१२अ० ७३क०) विसुचद्वमन्ना देवयानाः। दकारधकारौ वकारश्च संयोगः। दात्तं यथा (१०अ० ६क०) सोमस्य दात्तमसि स्वाहा। द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः। समाववर्त्ति यथा (२०अ० १३क०) समाववर्त्ति पृथिवी। रेफो द्वौ तकारौ संयोगः। ऋद्धिर्यथा (८अ० ८२क०) मत्रस्याऽऋद्धिरसि। दकारधकारौ संयोगः। वृद्धिर्यथा (१८अ० ४क०) वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे। दकारधकारौ संयोगः। अराद्धै यथा (३०अ० ६क०) अराद्धाऽएदिधिषुः पतिम्। दकारधकारौ यकारश्च संयोगः। अर्द्धो यथा

(१७अ० २क०) अन्तश्च परार्द्धश्चेता मे । रेफदकारधकारा: संयोगः । शुद्धो यथा (२४अ० ३क०) शुद्धबाल(: सर्वशुद्धबाल(: । दकारधकारौ संयोगः । बुद्धो यथा (२२अ० ७क०) प्रबुद्धाय स्वाहा । दकारधकारौ संयोगः । नक्तं यथा (१३अ० २८क०) मधु नक्तमुतोषसः । द्वौ ककारौ तकारश्च संयोगः । निषत्तो यथा (२२अ० ८क०) निषत्ताय स्वाहा । द्वौ णकारौ संयोगः । खिन्नो यथा (२०अ० २०क०) खिन्नः) स्नातो मलादिव । द्वौ नकारौ संयोगः । अन्नं यथा (११अ० ८३क०) अन्नपतेऽन्नस्य । द्वौ नकारौ संयोगः । सन्नो यथा (८अ० ६८क०) मन्नः सिन्धुः । द्वौ नकारौ संयोगः । "स्वरात् संयोगादिः" इत्यस्य प्रायशोऽपवादभूतमेतत् सूत्रम् ॥

न चत्वचिछिसतयेभ्यस्त्वेकम् ॥ २७ ॥

च त्व चि छि स त य एतेभ्यः परस्त्वशब्दो न विरुध्यते एकमेव व्यञ्जनं भवति । च यथा (१०अ० ८क०) चत्वस्य योनिरसि । त्व यथा (१०अ० ८क०) वृत्रं वधेत् । चि यथा (७अ० ४२क०) चित्रं देवानाम् । छि यथा (२४अ० ३८क०) छित्रऽआदित्यानाम् । स यथा (८अ० ५२क०) सत्रस्यऽऋद्धिः । त यथा (१३अ० ३१क०) तत्र गच्छ । य यथा (१३अ० ३१क०) यत्र पूर्वे परेताः । "स्वरात् संयोगादिः" इत्यस्यायमपवादः ॥

ईध्र्याय वार्ध्रीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥ २८ ॥

ईध्र्याय वार्ध्रीनस उद्रः एते स्पर्शाः संयोगादयो न विरुध्यन्ते । चरद्रव्यवचनाश्चैवन्ति । ईध्र्याय यथा (१६अ० ३८क०) नमो वीध्र्याय च । धकाररेफौ यकारश्च संयोगः । वार्ध्रीनसी यथा (२४अ० ३८क०) वार्ध्रीनसस्ते । रेफधकारौ रेफश्च संयोगः ।

उद्रो यथा (२४अ० ३७क०) अपामुद्रो मासाङ्कश्यप+। चरद्रव्यवचना इति किम्। (२४अ० २१क०) समुद्राय शिशुमारान्। अत्र समुद्रशब्देन पार्थिवः समुद्र उच्यते॥

उपोत्थित उत्तम्भनमुत्तभानोत्थायोत्थिता-येति त्रीणि॥ २९॥

उपोत्थितः उत्तम्भनम् उत्तभान उत्थाय उत्थिताय एतेषु पदेषु त्रीणि स्पर्शाख्यानि व्यञ्जनानि भवन्ति। उपोत्थितो यथा (८अ० ५५क०) क्रयायोपोत्त्थितोऽसुरः। द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः। उत्तम्भनं यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्योत्तम्भनम्। त्रयस्तकाराः संयोगः। उत्तभान यथा (१७अ० ७२क०) दिवमुत्तभान तेजसा। त्रयस्तकाराः संयोगः। उत्थाय यथा (११अ० ६४क०) उत्त्थाय बृहती भव। द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः। उत्थिताय यथा (२२क० ८क०) उत्त्थिताय शोभा। द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः॥

बर्हिरङ्क्ताम्भद्रेण पृङ्क्तं पङ्क्तिः समङ्धि परिष्टङ्धि पाङ्क्तानिति द्वावनुनासिकौ रेफवारपन्तीवर्जमिति च॥ ३०॥

बर्हिरङ्क्ताम् भद्रेण पृङ्क्तम् पङ्क्तिः समङ्धि परिष्टङ्धि पाङ्क्तान्। एवं जातीयकेषु स्पर्शात् पूर्वौ द्वावनुनासिकौ ङकारौ भवतः। रेफवपन्तीशब्दं वर्जयित्वा। बर्हिरङ्क्तां यथा (८अ० २२क०) सम्बर्हिरङ्क्ताम्। भद्रेण पृङ्क्तं यथा (८अ० ४०क०) सम्भद्रेण पृङ्क्तम्। पङ्क्तिर्यथा (१४अ० १७क०) पङ्क्तिश्छन्दः+। समङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) पर्यसा समङ्धि। परिष्टङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) परि ष्टङ्धि

हर॑सा । पाङ्त्रान्यथा (२४अ० २६क०) अ॒न्तरि॑क्षाय पा॒ङ्ङ्त्रान् । आरपन्तीवर्जमिति किम् (२२अ० २क०) ऋ॒तस्य॒ साम॑ त्स॒रमा॒रप॑न्ती ॥

वृद्धँ वृद्धिः ॥ ३१ ॥

इत्यक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथावसानानि ॥ १

अथशब्दोऽधिकारार्थः । पदावसानान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । पदान्तस्येतिकरणस्यादेश्च यः सन्धिः स उच्यत इति यावत् ॥

कण्ठ्यस्वरमेकारेण परिगृह्णीयात् प्लुतवर्जम् ॥२

कण्ठ्यो ह्रस्वोऽकारो दीर्घश्चाकारः स्वरस्तमेकारेण परिगृह्णीयात् प्लुतमाकारं वर्जयित्वा । यथा (१अ० ९क०) यच्छ॑न्त॒ पञ्च॑ । पञ्चेति॒ पञ्च॑ । (३३अ० ९क०) द्र॒वि॒ण॒स्युर्वि॑प॒न्यया॑ । वि॒प॒न्ययेति॑ विप॒न्यया॑ । प्लुतवर्जमिति किम् । (२२अ० ४९क०) वि॒वे॒शा॒३ इति॑ विवेशा ॥

ईवर्णमीकारेण ॥ ३ ॥

ईवर्णमीकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (१अ० १क०) प॒शून्

पा॑हि। पा॒हीति॑ पाहि। (७अ० १०क०) अश्वि॑ना सू॒नृताव॑ती। सनृता॑व॒तीति॑ सू॒। नृता॑वती॥

उवर्णं वकारेण ॥ ४ ॥

उवर्णं वकारेण परिगृह्णीयात्। यथा (३३अ० १२क०) तव॑ द्यु॒म्नान्यु॑त्त॒मानि॑ सन्तु। स॒न्त्विति॑ सन्तु॥

औकारं च ॥ ५ ॥

औकारं च वकारेण परिगृह्णीयात्। यथा (९अ० ३०क०) अ॒भिषि॑ञ्चाम्यसौ। अ॒सा॒वित्य॑सौ॥

ह्रस्वकण्ठ्योपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं विवृत्त्या ॥ ६ ॥

विसर्जनीयान्तम्पदं ह्रस्वाकारोपधं रिफितं यन्न भवति तद्विवृत्त्या परिगृह्णीयात्। यथा (३अ० १५क०) होता॒ यजि॑ष्ठोऽअध्व॒रेष्वीड्य॑ः। ईड्य॒ऽइतीड्य॑ः। (३अ० १६क०) शु॒क्रन्दु॑दुह्रे॒ऽअह्र॑यः। अह्र॑य॒ऽइत्यह्र॑यः। अरिफितमिति किम्। (१३अ० ३क०) स॒तश्च॒ योनि॒मस॑तश्च॒ वि व॑ः। व॒रिति॑ वः। सु॒रुचो॑ वे॒नऽआ॑वः। आ॒व॒रित्या॑वः॥

दीर्घकण्ठ्योपधँविसर्जनीयान्तमेकारान्तमैकारान्तं प्लुतं प्रगृह्यं च ॥ ७ ॥

दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्विवृत्त्या परिगृह्णीयात्। एकारान्तमैकारान्तं प्लुतं प्रगृह्यं च। एतानि च पदानि विवृत्त्या परिगृह्णीयात्। दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तमुदाहरणं यथा (३अ० १४क०) यतो॑ जा॒तोऽअरो॑चथाः। अरो॑चथा॒ऽइत्यरो॑चथाः। एकारान्तं यथा (३अ० ११क०) मन्त्रं॑ वोचेमा॒ग्नये॑। अ॒ग्नय॒ऽइत्य॒ग्नये॑। ऐकारान्तं यथा

(३अ० १३क०) उभा राधसः सह मादयध्यै। मादयध्या-ऽइति मादयध्यै। श्रुतं यथा (२३अ० ४८क०) भुवनमा विवेशाऽ। विवेशाऽइति विवेशाऽ। प्रगृह्यं यथा (३३अ० ५क०) अन्यान्यावत्समुपधापयेते। धापयेतेऽइति धापयेते॥

ओकारान्तञ्चैके ॥ ८ ॥

ओकारान्तं च पदमेके आचार्या विवृत्या परिगृह्णन्ति। यथा (८अ० ३०क०) अभिषिञ्चाम्यसौ। असाऽइत्यसौ। एक इति किम्। असावित्यसौ॥

भाव्युपधं च रिह्रिसर्जनीयान्तानि रेफेण ॥ ९ ॥

अकण्ठ्यो भावीत्युक्तम्। भाव्युपधं रिह्रिसर्जनीयान्तं रिक्तविसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रेफेण परिगृह्णीयात्। यथा (१३अ० ४३क०) अग्निमीडे पूर्वचित्तिनमोभिः। नमोभिरिति नमः। भिः। (३३अ० ५८क०) सध्र्यक्कः। कुरिति कः, (१३अ० ३क०) सतश्च योनिमसतश्च विवः। वुरिति वः॥

प्रथमान्तन्तृतीयेन ॥ १० ॥

प्रथमान्ताः कचटतपाः ढतीयान्ता गजडदबाः वर्गप्रथमान्तं पदं स्ववर्गढतीयेन वर्णेन परिगृह्णीयात्। यथा (२१अ० २क०) विश्वा द्वेषाꣳसि प्र मुमुग्ध्यस्मत्। अस्मादित्यस्मत्। (१७अ० ८८क०) समस्मत्वमानट्। आनडित्यानट्॥

उत्तमान्तमुत्तमेन ॥ ११ ॥

उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात्। यथा (२०अ० ८१क०) वर्त्तीं वंद्रा नृपाय्यम्। नृपाय्यामिति नृपाय्यम्॥

दृङं दृङ्हिः ॥ १२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते माहमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्यामः ॥

अथातःशब्दादुक्तार्था वर्णा यस्मिन् समाम्नाये पठ्यन्ते स वर्णसमाम्नायस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् ॥

तत्र खराः प्रथमम् ॥ १ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः। तद्यथा। अइति। आइति। आ३इति। इइति। ईइति। ई३इति। उइति। ऊइति। ऊ३इति। ऋइति। ॠइति। ऋ३इति। ऌइति। ॡइति। ऌ३इति ॥

अथ सन्ध्यक्षराणि ॥ २ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः। एइति। ए३इति। ऐइति। ऐ३इति। ओइति। ओ३इति। औइति। औ३इति ॥

इति खराः ॥ ३ ॥

व्याख्याता इति सूत्रशेषः ॥

अथ व्यञ्जनानि ॥ ४ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः। तद्यथा। किति खिति गिति

घिबि ङिति कवर्गः । चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः । टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः । तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः ॥

इति स्पर्शाः ॥ ५ ॥

व्याख्याताः इति सूत्रशेषः ॥

अथान्तस्थाः ॥ ६ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । यिति रिति लिति विति ॥

अथोष्माणः ॥ ७ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । शिति षिति सिति हिति ॥

अथायोगवाहाः ॥ ८ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । अकारादिना वर्णसमाम्नायेन संहिताः सन्त एते वहन्त्यात्मलाभं प्राप्नुवन्त्ययोगवाहाः । तथाहि ॥

ँक इति जिह्वामूलीयः ॥ ९ ॥

इति ककारपूर्वं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ॥

ँप इत्युपध्मानीयः ॥ १० ॥

इति पकारपूर्वमुपध्मानीयं दर्शयति एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १२ ॥

इति स्वरपूर्वं विसर्जनीयं दर्शयति ॥

ङुँ इति नासिक्यः ॥ १३ ॥

अयमृक्शाखायां प्रसिद्धः ॥

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः ॥ १४ ॥

इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्यका भवन्तीत्येतच्चतुर्थाध्याये व्याख्यातम् ॥

एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः ॥ १५ ॥

य एते पञ्चषष्टिवर्णास्ते समस्ता एव त्रयीलक्षणो ब्रह्मराशिः। एत एव कदाचिदानुपूर्व्या व्यवस्थिताः सन्त ऋग्यजुःसामाख्या भवन्तीत्यर्थः। लौकिक्या अपि वाचोऽयमेवात्मा। एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादि, एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके वेदे च प्रतिज्ञाताः। यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादिना ते च लोके लोकैरनियतदेशकालाः प्रयुज्यमानाः सन्तो दृष्टाः। अतो वेदे तन्नियमार्थः स्वाध्यायविधिः क्रियते ॥

शुचिना ॥ १७ ॥

स्नानाचमनादिभिः शौचयुक्तेन ब्रह्मचर्य्यवता त्रैवर्णिकेन स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

शुचौ देशे ॥ १८ ॥

अनुपहतदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः। तथा चोक्तम्। द्वावेतौ वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः। स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ १ ॥

शूद्रपतितयोरसञ्श्रावञ् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

॥ १९ ॥

शूद्रपतितादयो न शृण्वन्ति तथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

ज्ञाने ॥ २० ॥

एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परिज्ञाने फलमाह ॥

पौरुष्यम् ॥ २१ ॥

पुरुष आत्मा तस्य विवेकस्य साधकं पौरुष्यं मुक्तिप्रदमित्यर्थः ॥

स्वर्ग्यम् ॥ २२ ॥

स्वर्गसाधकञ्च ॥

यशस्यम् ॥ २३ ॥

यशः कीर्त्तिस्तस्याः साधकम् ॥

आयुष्यम् ॥ २४ ॥

आयुषो वर्द्धनम्। यद्वेदस्यार्थज्ञाने तन्मुक्तिसाधकं स्वर्गसाधकं च भवति ॥

तथा विभक्तिपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पदार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकम्। यत्प्रकृतिप्रत्ययादिपरिज्ञानं तत् स्वर्गयश आयुषां साधकमित्ययं विभागो ज्ञानस्य द्रष्टव्यः ॥

अथापि भवति ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः प्रकृत्या । अन्योऽपि श्लोको भवति, वेदस्याध्ययनाद्धर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतेः ॥

वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानाद्विभक्तिपदशोऽपि च ॥ २७ ॥

वेदस्य पाठमात्रात्तावद्धर्मो भवति तथा शिष्येभ्यः सम्प्रदानात्। तथा श्रवणात्तथा वर्णपरिज्ञानात्तथाऽक्षरपरिज्ञानात् विभक्तिपरिज्ञानाच्च पदपरिज्ञानाच्चोत्तरोत्तरं धर्मो भवति। इत्येतदेवानुवर्त्तते ॥

त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः।
द्विचत्वारिंशदव्यञ्जनान्येतावान्वर्णसंग्रहः॥२८॥

शब्दस्वरूपचिन्तकैस्त्रयोविंशतिः स्वरा अकारादय उक्ताः। द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि कादीनि एतावान् वर्णसङ्घातः ॥

तस्मिन् ह्वलजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ २९ ॥

लृकारो दीर्घः प्लुताश्चोक्तवर्जम् ॥ ३० ॥

अधस्तनश्लोकरूपसूत्रेण वर्णानुक्त्वा अधुना ये माध्यन्दिनानाम्नेष्यन्ते वर्णास्तान्निराकर्त्तुमाह। ढकारष्टवर्गीयो डकारश्च तत्प्रकृती ह्वलकारौ जिह्वामूलीयो य उपध्मानीयश्च नासिक्यश्च एते वर्णा न सन्ति माध्यन्दिनानाम्॥ किमेतावन्त एव नेत्युच्यते। लृकारो दीर्घः। लाजीव्छाचौनित्यवमादयो ये पठितास्तान् प्लुतान् वर्जयित्वा अन्ये प्लुता न सन्ति माध्यन्दिनानाम्॥

वर्णदेवताः ॥ ३१ ॥

प्रकृतानां वर्णानां देवता वक्ष्याम इति सूत्रशेषः॥

आग्नेयाः कण्ठ्याः ॥ ३२ ॥

कण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति ॥

नैर्ऋत्या जिह्वामूलीयाः ॥ ३३ ॥

जिह्वामूलस्थाना वर्णा निर्ऋतिदेवत्या भवन्ति ॥

सौम्यास्तालव्याः ॥ ३४ ॥

तालुस्थाना वर्णाः सोमदेवत्या भवन्ति ॥

रौद्रा दन्त्याः ॥ ३५ ॥

दन्तस्थाना वर्णाः रुद्रदेवत्या भवन्ति ॥

ओष्ठ्या आश्विनाः ॥ ३६ ॥

ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति ॥

वायव्या मूर्ध्न्याः ॥ ३७ ॥

मूर्धस्थाना वर्णा वायुदेवत्या भवन्ति ॥

शेषा वैश्वदेवाः ॥ ३८ ॥

एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्या वर्णास्ते वैश्वदेवा भवन्ति । सष्टार्थान्येतानि सूत्राणि ॥

तत्समुदायोऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

तेषां वर्णानां एकीभावलक्षणः समुदायोऽक्षरं भवति। तद्यथा कखगघङेत्यादि ॥

वर्णो वा ॥ ४० ॥

वर्णसमुदायो वा वर्णो वाऽक्षरमवति। तद्यथा। अआइईउऊ इत्येवमादि। वर्णसमुदायोऽक्षरं भवति कखगघङ दध्ना। एवमादि। व्यवस्थितविभाषा चेयम्। स्वरः केवलोऽप्य-

क्षरं भवति। व्यञ्जनसमुदायस्तु स्वरसंहित एवाक्षरं भवति। तथा च प्रतिपादितम्। "स्वरोऽक्षरम्"। "सहादौर्व्यञ्जनैः"। "उत्तरैश्चावसितैः" इति। प्रथमाध्याये एवेति॥

अक्षरसमुदायः पदम्॥ ४१॥

अक्षराणां समुदायः पदं भवति। तद्यथा। इ॒षे त्वा। ऊ॒र्जे। त्वा। (१८अ० १क०) वाज॑+। च॒। मे॒॥

अक्षरं वा॥ ४२॥

अक्षरं वा पदं भवत्यक्षरसमुदायो वा पदं भवति। (५५अ० ५क०) इन्द्र॑। आ या॑हि। (४०अ० ८०क०) यः)। उ॒। विद्या-र्याम्। र॒ताः)। अक्षरसमुदायः पदं भवति। इ॒षे। त्वा। ऊ॒र्जे। त्वा॥

तच्चतुर्धा॥ ४३॥

तदेतत्पदं चतुर्धा भिद्यत इति सूत्रशेषः॥

नामाख्यातोपसर्गनिपाताः॥ ४४॥

नामपदं यथा गौरश्वः पुरुषः हस्तीत्येवमादि। आख्यात-पदं यथा पचति पठति गच्छति धावति वल्गतीत्येवमादि। उपसर्गपदं यथा प्र परा आ अभीत्येवमादि। निपातपदं यथा वा च कम् उचित् इत्यादि। नामाख्यातोपसर्गनिपाता इति बहुवचनं पदचतुष्टयापेक्षम्॥

तत्र प्रति विशेषः॥ ४५॥

तत्र च वाक्यपदचतुष्टयं प्रति यो विशेषः स प्रतिपाद्यते वक्ष्यमाणेन सूत्रेणेति वाक्यशेषः॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्।

सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥४६॥

अथ व्यवस्थया पदचतुष्टयस्य लक्षणं कर्त्तुमाह। क्रिया। कालः। कर्त्ता। सङ्ख्या। उपसर्गे विशेष इत्याख्यातार्थः। तत्र क्रियैव प्रधानमुपसर्गस्तु क्रियाया एव विशेषं करोति। यथा पचतीत्यत्र पाचकः प्रतीयते। पुनः प्रपचतीत्युक्ते आदिकर्त्ता प्रतीयते। एवं गच्छत्यागच्छतीत्यादिषु द्रष्टव्यम्। सत्वं धातुः। कारकं विभक्तिरिति नाम्नोऽर्थः। तत्र सत्त्वमेव विशेषतोऽभिधीयते। निपातस्त्वर्थासम्भवे पादपूरणो भवति ॥

चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि सञ्चिताः।
निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गचतुष्टये ॥ ४७ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानामर्थभेदं व्याख्यायाधुना स्वरसंस्कारावपि तत्रोक्तावेवेती प्रतिपादयति चतुर्दशेति। चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि अधस्तात्सन्धिता एव वा च कमुचिदित्यादिसूत्रेण। निपातग्रहणमुपलक्षणम्। नाम्नामपि स्वरः सूत्रविहित एव। यथा "नो नौ मे मदर्थे त्रिद्वेकेषु" इत्यादिना। यच्च पदचतुष्टये आख्यातमुक्तं तन्निहन्यते अनुदात्तं भवति उपसर्गादीनां पदानां परभूतम्। उपसर्गे विशेषकृत्। सत्त्वाभिधायकन्नाम निपातः पादपूरणः इत्येतन्नामानुपूर्वीमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्। निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गाणां चतुष्टय इति। खलुशब्द उपलक्षणार्थः। उपसर्गाणामपि तत्र स्वरो विहित इति "उपसर्ग उपसर्गे" इत्यादिना। एतदुक्तं भवति। यदधस्तान्मया प्रतिज्ञातं "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः" इति कृत्स्नं प्रतिपादितमित्यर्थः। अतः कृत्स्नमिदं शास्त्रमिति कृत्वा चादर्त्तव्यं शिष्यैः ॥

अथ पदगोत्राणि ॥ ४९ ॥

एवं पदचतुष्टयगोत्राणि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते।
वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः॥५०॥

भरद्वाजेन दृष्टमाख्यातं भारद्वाजगोत्रं वा भारद्वाजसगोत्रं वा तथा भृगुणा दृष्टं नाम भार्गवगोत्रं भार्गवसगोत्रं वा तथा वसिष्ठेन दृष्टा उपसर्गा वासिष्ठगोत्रं वासिष्ठसगोत्रं वा तथा काश्यपेन दृष्टा निपाताः काश्यपगोत्राः काश्यपसगोत्रा वा ॥

अथ पददेवताः ॥ ५१ ॥

अथ पदानां देवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥
आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः॥५२॥

सर्वमाख्यातं सोमदैवत्यम्। सर्वन्नाम वायुदैवत्यम्। अग्निदैवत्या उपसर्गाः। निपाता वरुणदैवत्याः ॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥

इत्याद्युपासनार्थमुक्तम्। एवं ह्युपासिताः सन्तोऽर्थानभिज्ञस्यापि पुरुषस्य फलप्रदा भवन्ति। यो वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वाऽऽपद्यते प्रमीयते पापीयान् भवतीत्येवमादिदोषेण सम्बध्यते। घृतकुल्या मधुकुल्या इत्येवमादिभिस्तु गुणैः बध्यत एव ॥

इत्याह स्वरसर्ठ॰स्कारप्रतिष्ठापयिता भगवान् कात्यायनः ॥ ५४ ॥

एवं स्वरसंस्कारयोः प्रतिष्ठापयिता भगवान् कात्यायनः । इदं शास्त्रमाह ॥

इदं दृष्टिः ॥ ५५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते माहमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

—

(9) २१६

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

०४६।१०।६
०४६।११।१६
~~०४७।४।२१~~
०४७।५।३१

294.5924 Acc. No. 9(क)
Class No ... . Book No KAT
Author कात्यायन
Title ... श्रौतसूत्र : प्रातिशाख्य

Due on	Borrower's Name	Returned on

294.5924
KAT
95

महेश संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय